

TOMORI PÁL
FŐISKOLA
TOMORI FOR TOMORROW

TUDOMÁNYOS MOZAIK

SCIENTIFIC MOSAIC

INTERDISZCIPLINÁRIS KUTATÁSOK LEKTORÁLT TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

PEER-REVIEWED SCIENTIFIC JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

**1. évf., 1. sz.
Vol. 1, No. 1
2024
Budapest**

TUDOMÁNYOS MOZAIK
SCIENTIFIC MOSAIC

Interdiszciplináris kutatások lektorált tudományos folyóirata.
Peer-reviewed scientific journal of interdisciplinary research.

Megjelenik évente kétszer a Tomori Pál Főiskola támogatásával.
It is published two times a year with the support of the Tomori Pál College.

Kiadó / Publisher:
Tomori Pál Főiskola
Tomori Pál College

Felelős kiadó / Responsible Publisher:
Dr. Meszlényi Rózsa Ph.D., Alapító Rektor Emerita
Dr. Meszlényi Rózsa Ph.D., Founding Rector Emerita

Szerkesztőség / Editorial Office:
Tomori Pál Főiskola, 1223 Budapest, Művelődés u. 21., Magyarország
Tomori Pál College, 1223 Budapest, Művelődés str. 21., Hungary

Szerkesztőbizottság / Editorial Board:

Főszerkesztő / Editor-in-Chief
Suhányi Ladislav – *Tomori Pál Főiskola, Budapest, Magyarország / Hungary*

A szerkesztőbizottság további tagjai / Members of the Editorial Board
Besenyei Lajos – *Miskolci Egyetem, Miskolc, Magyarország / Hungary*
Busku Szilvia – *Tomori Pál Főiskola, Budapest, Magyarország / Hungary*
Gavurová Beáta – *Tomas Bata University in Zlín, Zlín, Csehország / Czech Republic*
Kissné Budai Rita – *Tomori Pál Főiskola, Budapest, Magyarország / Hungary*
Liptak Katalin – *Miskolci Egyetem, Miskolc, Magyarország / Hungary*
Meszlényi Rózsa – *Tomori Pál Főiskola, Budapest, Magyarország / Hungary*
Mura Ladislav – *University of Economics in Bratislava, Bratislava, Szlovákia / Slovak Republic*
Suhányiová Alžbeta – *Technical University of Košice, Košice, Szlovákia / Slovak Republic*

ISSN 3004-2615

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

BETEGSÉG VAGY ÁLLAPOT: GONDOLATOK A KIÉGÉSRŐL <i>DISEASE OR CONDITION: REFLECTIONS ON BURNOUT</i>	
EGLESZ KÁLMÁN	4
„KEZDET BEN NEM ÍGY VOLT...” – AVAGY A NŐK AZONOS MÉLTÓSÁGÁRÓL A KERESZTÉNY ANTROPOLÓGIA, A KERESZTÉNY HUMANIZMUS ÉS A TEREMTÉS FÉNYÉBEN <i>„IT WAS NOT SO IN THE BEGINNING...” – OR ON THE EQUAL DIGNITY OF WOMEN IN THE LIGHT OF CHRISTIAN ANTHROPOLOGY, CHRISTIAN HUMANISM AND CREATION</i>	
EÓRY ZSOLT	13
MINDSZENTY JÓZSEF LEGITIMISTA JOGFELFOGÁSA ÉS KAPCSOLATA A HABSBERG-HÁZZAL <i>JÓZSEF MINDSZENTY'S LEGITIMIST CONCEPTION OF LAW AND HIS RELATIONSHIP WITH THE HOUSE OF HABSBERG</i>	
FEKETE JÓZSEF	21
A KULTÚRA VÁLSÁGA – AVAGY A VÁLSÁG KULTÚRÁJA? <i>THE CRISIS OF CULTURE – OR THE CULTURE OF CRISIS?</i>	
GYÓRI ORSOLYA CSILLA	36
A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA LEHETŐSÉGEI A KÖNYVVIZSGÁLATBAN <i>POSSIBILITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AUDITING</i>	
HEGEDŰS MIHÁLY – KÁSA ADRIENN	46
FESTŐNŐK A NAGYBÁNYAI MŰVÉSZTELEP SZABADISKOLÁJÁBAN <i>WOMEN PAINTERS AT THE FREE SUMMER COURSE OF THE ARTISTS' COLONY IN NAGYBÁNYA</i>	
KISSNÉ BUDAI RITA	56
A TERMÉSZET MEGŐRZÉSE, VISSZAÁLLÍTÁSA, MEGÚJÍTÁSA: AZ ANTROPOCÉN KÖRNYEZETFILOZÓFIA NARRATÍVÁI <i>THE CONSERVATION, RESTORING, RENEWING OF NATURE: THE NARRATIVES OF ENVIRONMENTAL PHILOSOPHY IN THE ANTHROPOCENE</i>	
NEMES LÁSZLÓ	66
TEVÉKENYSÉGALAPÚ KÖLTSÉGSZÁMÍTÁSI MÓDSZER, MINT HATÉKONY MENEDZSERI DÖNTÉSTÁMOGATÓ ESZKÖZ <i>ACTIVITY-BASED COST CALCULATION AS AN EFFECTIVE MANAGERIAL DECISION-MAKING SUPPORT TOOL</i>	
SUHÁNYIOVÁ ALŽBETA – SUHÁNYI LADISLAV – JANEKOVÁ JAROSLAVA	76
AZ AUTONÓM MUNKACSOPORT GYAKORLATI MEGVALÓSULÁSA MAGYARORSZÁGON <i>PRACTICAL IMPLEMENTATION OF THE AUTONOMOUS WORK GROUP IN HUNGARY</i>	
SZŐKE JÁNOS – EGLESZ KÁLMÁN – SUHÁNYI LADISLAV	87

ANGOL NYELVŰ TANULMÁNYOK / SCIENTIFIC PAPERS IN ENGLISH LANGUAGE:

IMMIGRANT ENTREPRENEURS ON THE FRINGES OF THE EUROPEAN UNION: NON-EUROPEAN BUSINESS PERSONS IN ROMANIA	
BARISCIL AHMET – YAUZASLAN ABDULKERIM	97
LIQUIDITY ANALYSIS USING BALANCE SHEET ITEMS	
JANEKOVÁ JAROSLAVA – SUHÁNYIOVÁ ALŽBETA.....	106
DECISION-MAKING ON TRADE CREDIT AND RECEIVABLES USING NPV AND BEP	
MELLES HAGOS TEWOLDE.....	114
NAVIGATING THE NEXUS: EXPLORING THE DYNAMIC RELATIONSHIP BETWEEN ENVIRONMENTAL QUALITY AND INFLATION IN THE EUROPEAN UNION	
VYROSTKOVÁ LENKA – SUKOPOVÁ DOMINIKA – LACHVAJDEROVÁ LAURA – YEHOŘOVA ANNA	131

BETEGSÉG VAGY ÁLLAPOT: GONDOLATOK A KIÉGÉSRŐL

DISEASE OR CONDITION: REFLECTIONS ON BURNOUT

EGLESZ Kálmán

Absztrakt: A kiégés napjainkban tömegeket érintő jelenség, melynek kezeléséről több felfogás látott napvilágot és amelyre különféle válaszok lehetségesek. Tanulmányomban ezeket a felfogásokat és válaszlehetőségeket mutatom be, illetve a lehetséges megoldásmódok közül kiragadok egyet, ami véleményem szerint a leginkább segít az érintetteknek. Létezik tehát az egészségügy fennhatósága alá tartozó megközelítés és olyan is, ami éppen az egészségügytől igyekszik távol tartani az érintetteket. A problémakör komplex, ezért ennek megfelelően érdemes közelíteni hozzá. Ugyanakkor van helye az egyszerűsítésnek, amennyiben közelebb visz a megoldáshoz. Terjedelmi okokból nem törekedhetek a teljességre, ezért igyekszem megragadni a lényegét, bemutatni azokat az összefüggéseket, amelyek ismeretében érthetővé válik maga a jelenség és az egyik rá adható adekvát válasz.

Abstract: Burnout is a phenomenon that affects the masses today, and there are many different approaches and responses to its management. In my study, I will present these perceptions and possible responses, and I will pick out one of the possible solutions that I believe will help those affected the most. There is an approach that falls under the authority of the health sector and an approach that tries to keep people away from the health sector. It is a complex issue, so it is worth approaching it accordingly. At the same time, there is room for simplification if it brings us closer to a solution. For reasons of space, I cannot aim for completeness, but I will try to get to the heart of the matter and to present the context in which the phenomenon itself and one adequate response to it can be understood.

Kulcsszavak: kiégés, burnout szindróma, megelőzés, tudatosság

Keywords: burnout, burnout syndrome, prevention, awareness

BEVEZETÉS

A kiégés egyre több embert érint. A szakemberek szerint vannak veszélyeztetett csoportok, akik a munkájuk, tevékenységük okán az átlagosnál jobban ki vannak téve azoknak a hatásoknak, amelyek kiégéshez vezethetnek. Ez a veszélyeztetett kör folyamatosan bővül. Egy ideig csak azok a foglalkozások voltak benne, ahol emberekkel kell foglalkozni. A következő körben megjelentek azok a munkák, amelyek jellegüknél fogva magukban hordoznak bizonyos stressz faktorokat. Őket követték a vezető beosztásokban dolgozók és mára már gyakorlatilag alig találni olyan embert, akit valamilyen formában ne érintene.

A teljesítmény társadalmában élünk, ami rányomja a bélyegét minden életterületre. Az elvárások folytonos növekedése, a profítékényszer és az ezt hol harcosan, hol pedig fű alatt támogató politika oly régóta jelen van az életünkben, hogy már feladtuk az ellene való lázadást, helyette elkezdtük saját magunkat kizsákmányolni, hajszolni és elfogadni az ehhez tálcán kínált ideológiákat. Eljutottunk odáig, hogy természetesnek vesszük a hajtás nyomán jelentkező betegségeket, mint szükségszerű mellékhatásokat és elfogadtuk, hogy ilyen korban kell léteznünk.

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) nyilvántartja azokat az okokat, amelyekből a legtöbb haláleset adódik a világban. A dobogón három ok foglal helyet: a rák, a szívbetegség és legújabban a kiégés, amely a kutatásokra alapozott előrejelzés szerint 2030-ra annak a bizonyos dobogónak a legfelső fokára emelkedik, ha nem változnak a jelenlegi tendenciák. Ez egy nyilvánvalóan sötét, pesszimista forgatókönyv, amit nem szükségszerű megélni. Van okunk és lehetőségünk arra, hogy változtassunk. Ez szükségszerűen egyéni döntés, azonban a probléma sokakat foglalkoztat, közöttük olyanokat is, akik mozgalmakat indítottak a változás érdekében. Ilyen mozgalom a SLOW, amelynek gyökerei 1986-ba Olaszországba nyúlnak vissza és azóta szinte a világ minden országában követőkre talált. Magyarországon is több kezdeményezést találunk, akik különféle formákban próbálják terjeszteni ezt a szemléletmódot. A téma tehát olyan, amit nem érdemes megkerülni, annál inkább érdemes körbejárni, foglalkozni vele és megtudni, hányadán állunk vele.

1. MI A KIÉGÉS? – FELFOGÁSOK, NÉZŐPONTOK

A kiégés mibenlétével kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Ahogy az lenni szokott számos definíció látott már napvilágot, amelyek mind igyekeznek megragadni a jelenség lényegét. Ezek a meghatározási kísérletek alapvetően kétféle szemléletmódot tükröznek.

Az egyik szerint a kiégés egy betegség és mint ilyen orvosi kezelést igényel. Nevet is kapott: burnout szindróma. Nem hangzik túl jól. Amikor szindrómáról hallunk többnyire az az asszociációnk támad, hogy egy súlyos, bonyolult problémahalmazról van szó, amit igen nehéz helyrehozni. A burnout szindróma esetében, ha egyéb betegségek kialakulása még nem történt meg, akkor a megközelítés szerint pszichiáter orvosra van szükség ahhoz, hogy meggyógyuljunk. Súlyosabb esetben ezzel együtt más betegség is felütheti a fejét, amivel a megfelelő szakorvos felkeresése is indokoltá válik. Enyhébb esetben pszichológusok is tudnak segíteni – ami feltételezi, hogy még nem alakult ki a kiégés kóros szintje.

A másik felfogás máshonnan közelít. Azt tarja, hogy bár kiégés jelenségének kialakulását rengeteg külső hatás befolyásolja, alapvetően mégis az ember maga kell ahhoz, hogy megtörténhessen. Eszerint tehát a kiégés egy állapot, amit mindenki maga idéz elő. Ebből következik, hogy amit előidézünk, azon változtatni is tudunk. Ezt önmagában az előző szemlélet képviselői sem cáfolják. A két nézőpont közötti lényegi különbség abban áll, hogy a második felfogás szerint a kiégés nem feltétlenül betegség, ezért nem is akként kell foglalkozni vele. Vannak, akiknél olyan súlyossá válik, ami már valóban betegségként diagnosztizálható, de ez nem szükségszerű. Ha pedig nem betegség, akkor nem szükségszerűen alakul ki az érintettben a betegségtudat, illetve annak kóros változatai. A betegségtudat kialakulásának olyan következményei lehetnek, amelyek nem, hogy nem segítik a gyógyulást, de kifejezetten akadályozzák azt. Az egyik ilyen következmény azoknál alakul ki, akik azzal, hogy orvos segítségét kéri a gyógyuláshoz hátra is dőlnek és minden felelősséget a doktorra hárítanak. Egyszerűen elfelejtkeznek arról, hogy a gyógyulást nem az orvos ténykedése hozza el, hanem a saját öngyógyító folyamataink aktiválása és támogatása. Ezt a támogatást nyújtja az orvos, de magunknak is tennünk kell érte. Vannak olyan betegségtudattal rendelkező emberek, akik első lépésben sajnálják magukat, majd elkezdik sajnáltatni magukat. Ha elég hosszú távon van erre lehetőségük, akkor komfortzónájuk részévé válik ez az attitűd, ami még hosszabb távon beépülhet akár az identitásukba is. Ez gyakorlatilag lehetetlenné teszi a gyógyulást. Sokan ezzel próbálják elérni, hogy figyeljenek rájuk, de végül pont az ellenkezője történik. Ez nyilvánvalóan egy szélsőség, amit jobb elkerülni. A jó hír az, hogy a betegségtudat tudatosan formálható, alakítható ezáltal létrehozható egy olyan formája, ami segíti a gyógyulást.

A második felfogást követve viszonylag egyszerű eljutni ahhoz a felismeréshez, hogyha vállalom a felelősséget az életemért, akkor a saját magam által előidézett következmények elhárításáért is nekem kell tennem. Ez egy, a betegségtudattól gyökeresen különböző attitűd, ami önmagában segítséget jelent a sikeres megküzdéshez. A megoldásnak ez a módja tudatosságot igényel, ez teszi lehetővé a kiégés felé tartás, vagy a benne lét felismerését. Ugyancsak a tudatosság fog alapul szolgálni a továbbiakhoz. A kiégésből való kilábalás rendszerint életmód módosítást igényel, amihez alapvető a gondolati mintáink átírása. Mindehhez kitartásra, következetes odafigyelésre van szükség.

A legjobb megoldás természetesen az, ha sikeresen elkerüljük a kiégést, azaz megelőzzük. Ha valakit mégis érint a kiégés és már valamilyen mértékben ezt éli jó hír számára, hogy ez egy múltó állapot, amiért sokat tehet. A kiégésre a továbbiakban a második felfogás szerint tekintünk.

Mielőtt kicsit bővebben is megismerkednénk a kiégés mibenlétével álljon itt a számos definíciók közül az, ami szerintem a leginkább kifejezi a jelenséget:

A kiégés több síkon ható érzelmi, mentális és fizikai kimerülés.

Ennek a kimerülésnek különböző fokozatai vannak. A kezdeti stádiumban még könnyen kiléphet belőle, akit érint és van olyan szint is, amikor már valóban külső segítségre van ehhez szükség.

A kiégésnek általában nem egyetlen oka van. Rendszerint számos egymást erősítő tényező által előidézett tartós hatás eredményeként alakul ki. Különösen azoknál lesz tartós a hatás, akik nem figyelnek magukra, csak hagyják, hogy sodorja őket az élet. Ez alapján akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a kiégés egy igen alattomos dolog, mert már akkor benne vagyunk, amikor látszólag még semmi nem utal rá. „Az a gyanús, ami nem gyanús!” mondja a Bacsó Péter A tanú című filmjének egyik fontos szereplője. Ez a mondás a kiégéssel kapcsolatban nagyon igaz. Ki gondolna arra, hogy nagy léptekkel menetel a kiégésben, amikor sikert sikerre halmoz és élete legjobbját nyújtja.

A siker egy igazi legális doppingszer. Energiával telít, jelentősen növeli az önbizalmat, az optimizmust és olyan teljesítményekre tesz képessé, amiről talán nem gondoltuk volna, hogy meg tudjuk tenni. Akárhogy is, sikeresnek lenni igazán jó dolog. Azonban vannak veszélyei is. A siker képes arra, hogy elvakítson, vagy beszűkítse a figyelmet. A csőlátás pedig veszélyes, mert nincs rá garancia, hogy az igazán fontos dolgok benne maradnak a látóterünkben. Igazából többnyire pont azok kerülnek ki belőle. A siker olyan jó, hogy örökre birtokolni szeretnénk. Ez pedig szükségképpen egyfajta függőséget jelent. Elkezdünk függni a sikeresség érzésétől, és egy idő után már nem tudjuk elengedni. Mindent alárendelünk annak, hogy megtarthassuk ezt az érzést és fenntarthassuk ezt az állapotot. A minden pedig nem válogat, benne van valóban az összes olyan körülmény, dolog, ember, kapcsolat, akik korábban igazán fontosak voltak. Megváltoznak a prioritásaink és az "utolsókból lesznek az elsők" elve alapján azok válhatnak fontossá, amiket korábban hátrébb soroltunk.

Ennek az átrendeződésnek következményei lesznek. Ha nem vagyunk éberek, akár drámaiak is lehetnek a következmények, teljesen átrajzolhatják az életünket, mint oly sokakét már megtették. Eleinte csak egyre fáradtabbak leszünk, majd elkezdünk hibákat vétetni, de még meg tudjuk nyugtatni magunkat, hogy csak az nem hibázik, aki nem dolgozik. Aztán egyre több lesz a hiba. Közben az idővel való zsonglőrködésünk is átalakul folytonos tűzoltássá, küszködéssé. Egyszer csak azon vesszük észre magunkat, hogyha kétszer 24 óránk lenne, sem lenne elég, hogy mindent megcsináljunk, amit szerintünk kell. Kezdjük elveszteni a lelkesedésünket, egyre inkább muszájból teljesítünk. Az apró kudarcok szaporodnak és csak idő kérdése mikor következik be egy komolyabb fiaskó. Elkedvetlenedünk és a kollégákkal való jó kapcsolatunk is hanyatlani kezd. Egyre többször kerülünk a depresszió állapotába és egyre jobban utáljuk ezt az egész helyzetet, de képtelenek vagyunk szabadulni belőle. Legszívesebben elköltöznénk egy lakatlan szigetre.

Ha még ekkor sem halljuk meg a már régóta hangosan kongó vészharangot, akkor a következő fokozatban megromlik a családi, baráti kapcsolatrendszerünk. Kikopunk a közösségi élményekből. Igyekszünk elkerülni a stresszt, a csalódásokat, ezért menekülni kezdünk a kockázatosnak látszó helyzetekből. Idővel már kedvesnek lenni is nagyon megterhelő, a semmivel sem indokolható félelmeink eltávolítanak mindenkitől és mindentől. Végül eljutunk a teljes bénultság állapotába és teljesen elszigetelődünk. Vannak, akik pótszerekhez nyúlnak: túlzott, vagy éppen alig evés, felesleges dolgok kényszeres vásárlása, nikotin, alkohol, gyógyszerek, drog, stb. Kiteljesedik bennünk a totális kilátástalanság, a mindenkivel szemben érzett bizalmatlanság. A depresszió életformává válik. Innen már csak egy lépés – ha eddig még nem alakultak ki -, hogy mindennek fizikai tünetei is megjelenjenek különféle betegségek képében, mert a testünknek is elege lesz és a maga módján üzen. A legrosszabb az egészben annak tudata, hogy mindaz, amiért ekkora áldozatokat hoztunk menet közben ugyan úgy tönkre mehet, vagy már tönkre is ment. Mindazok, akikért hajtottunk eltávolodnak tőlünk. Úgy tűnik teljesen hiábavaló volt minden, mert a siker is elmúlik, az elismertség lesajnálásba fordul és minden küzdelem értelmetlennek bizonyulhat. Az értelmetlenség és hiábavalóság tudata pedig rendkívül romboló...

A fentiekben vázolt folyamat egy lehetséges, sajnos átlagosnak mondható scenárió. Ízelítőt mutat a kiégésbe vezető egy lehetséges útból és annak potenciális következményeiből. A statisztikák alapján megnevezhetők különféle foglalkozások, melyek művelői fokozottan ki vannak téve a kiégés veszélyének. A legveszélyeztetettebbek közé tartoznak a következő munkákat végzők:

- ápolási tevékenységet végzők
- adózással hivatásszerűen foglalkozók
- bírák
- banki ügyfélforgalomban dolgozók

- börtönőrök
- coachok
- előadóművészek
- fogorvosok
- idősgondozók
- informatikusok
- légiutas-kísérők
- mentősök, mentőorvosok
- menedzserek
- orvosok
- papok, lelkészek
- pedagógusok
- politikusok
- sportolók
- szociális munkások
- szülésszek, szülésznők
- titkárok, titkárnők
- trénerok
- újságírók
- ügyfélszolgálati munkatársak

A gyakorlatban egyre jobban láthatóvá válik a trend, hogy a fenti sor a végtelenségig folytatható a családtagot otthon ápolókkal, a nevelőszülőkkel, a pszichológusokkal (igen a suszternek is lehet lyukas a cipője...), a rendőrökkel és gyakorlatilag minden foglalkozással. A kiegészítés nem kizárólag a munkavégzéssel összefüggésben alakulhat ki, bár kétségkívül ez a változat a leggyakoribb, amiről tudunk. Emellett több olyan változata is létezik, ami kevésbé követhető, mert ritkábban jelenik meg nyilvánosan, ugyanakkor mégis láthatóvá válik egy idő után, mert hozzáadódik a munka béli kiegészítéshez. Ki lehet égni egy párkapcsolatban, a sportban, a szexben és lényegében minden túlzásba vitt tevékenységben, leginkább azokban, amelyekben más ember, emberek is közreműködnek.

2. A KIÉGÉSI TÜNETEI

A kiegészítés tüneteit a témával foglalkozó szakemberek által felállított szisztéma szerint tekintem át a következőkben. Rendszerint három fő tünetcsoportot különböztetnek meg:

- az érzelmi kimerültséget,
- az elszemélytelenedést
- és a csökkenő teljesítőképességet.

Az érzelmi kimerültség talán a legmarkánsabb a három közül. Amikor az érintett úgy érzi, hogy nincs ereje reggel felkelni, illetve általában semmihez sem érez magában elegendő erőt, vagy megkérdőjeleződik benne, hogy miért is csinálja, amit csinál, felmerül a gondolat, hogy sürgősen szabadságra kellene mennie, üresnek érzi magát belül, akkor biztos lehet benne nem múló hangulatról van szó. Az érzelmi kimerültség tartós jelenlétének következménye, hogy egyre kevésbé tudjuk tolerálni a környezetünkben lévőket. Ez a jelenség az elszemélytelenedésben csúcsosodik ki.

Az elszemélytelenedés, vagy más néven deperszonalizáció eleinte a környezetünkben lévők irányába megnyilvánuló szarkazmusban cinizmusban nyilvánul meg, majd jön a közömbösség érzése és az eltávolodás a körülöttünk lévőktől. Eleinte a kollégákat kezdjük kerülni, majd következnek az ügyfelek, végül pedig egyre nehezebben viseljük a hozzánk közel állók, családtagok, barátok társaságát is. Elkezdjük kerülni az embereket, miközben a maximalizmus és a hozzá kapcsolódó kritikus hozzáállás felerősödik bennünk önmagunkkal és másokkal szemben is. Ezzel egyidejűleg növekedhet bennünk a teljesítménykényszer, amit remekül lehet indokként használni a távolságtartáshoz, mivel emiatt nem érünk rá semmire.

A teljesítmény csökkenése jelentkezik a legkésőbb, mert az előző tünetek következménye sok esetben a fokozódó aktivitás, ami valójában egy pótcselekvés. Ez tovább fokozza a terhelést, ami egyenes út a hibák szaporodásához és a teljesítmény romlásához. Ennek a legtöbbször nem is vagyunk a tudatában, csak megtörténik. A tapasztalatok szerint amikor a teljesítmény észrevehetően elkezd csökkenni, akkora már a kiegészítő mélyebb állapotába sikerült „leküzdenünk” magunkat.

Mire ez tudatosul már akár súlyos is lehet a helyzet, amennyiben nemcsak számunkra, hanem mások, a kollégák, családtagok számára is nyilvánvalóak a tünetek. Sokaknál ez szégyenérzettel, az önbecsülés csökkenésével jár. Ennek az állapotnak a megélése nagyon kellemetlen, amit mindenki a maga módján próbál „kezelni”. Van, aki agyonhallgatja, azaz nem hajlandó beszélni sem róla, homokba dugja a fejét azt gondolva, hogy amiről nem beszélünk az nincs is. Mások túlkompensálják és feszülten harcolnak pozitív megítélésük fenntartásáért a legjobb védekezés a támadás elvét szem előtt tartva. Ezekon kívül pedig számtalan egyéni stratégia valósul meg, melyek közül a tapasztalatok szerint az eredményes igazán, amikor felvállaljuk a helyzetet.

A három tünetcsoport tehát egymásra épülően jelentkezik az említett sorrendben. Aki mindhárom begyűjti, az vélhetően megjárja a kiegészítő mélyebb bugyrait és előfordulhat, hogy már csak szakember segítségével tud kimászni a gödörből.

3. FEJBEN DÓL EL – AVAGY A MEGELŐZÉS SZENT GRÁLJA

Furcsa ez a világ körülöttünk. Azt igyekszik minden lehetséges módon belénk plántálni, hogyha bármi gondunk akad arra szinte mindig van megoldás, csak meg kell hozzá találni a megfelelő segítőt, szolgáltatást, vagy javasolt megoldást. Milyen jó is ez?! Sokkal könnyebb így az élet, hogy tudhatjuk mindig van kire, vagy mire számíthatunk.

Na jó, de mi van az olyan problémákkal, amik nem egyszerűen arról szólnak, hogy meg kell valamit javítani: vízvezeték, zár, autót, számítógépet, stb. Mi a helyzet akkor, ha a probléma nem rajtunk kívül, hanem bennünk található. Ez lehet egy betegség, amikor is egyértelműnek látszik a helyzet, orvoshoz kell menni. Vagy természetgyógyászhoz. Vagy valaki olyanhoz, aki meg tud gyógyítani. Mi van, ha nem betegségről van szó, hanem valamilyen életviteli vagy lelki problémáról? „Fordulj szakemberhez, coach-hoz, pszichológushoz!” – tanácsolják.

A gyógyszeripar nagyon erős nyomást gyakorol az emberekre a különböző médiumokon keresztül, arra ösztönözve őket, hogyha bármi gondjuk van kapjanak be egy pirulát! Mindenre van pirula. Ez még egyszerűbbé teszi a dolgot. Nem kell senkit zaklatnunk a nyűgünkkel, elég, ha beszédjük a reklámokban ajánlott vény nélkül is kapható csodaszert és minden problémánk megoldódik. Vagy nem. Ha nem, az sem baj, mert akkor nincs más dolgunk, mint újabb pirulát bekapni. Mert mi történik, ha szót fogadunk és megesszük, amit úgy hirdettek, hogy gyógyír lesz számunkra? Elkezdnek csökkenni a tüneteink, végül meg is szűnnek. Hurrá! Minden megoldódott! Vagy mégsem? A rossz hír az, hogy a tüneteink megszűnése csak ritkán esik egybe a probléma tényleges megoldódásával. Emiatt újra és újra előfordulhat ugyanaz a jelenség és mehetünk a gyógyszerárba, hogy vegyünk rá valami másik pirulát, hátha az hatásosabb. Ha sikerül a megfelelő tablettát megvásárolnunk, elfogyasztanunk a tüneteink eltűnnek és fellélegezhetünk! Vagy ki tudja? Mert ismét nem a kiváltó okot szüntettük meg, csupán megszabadultunk a jelektől, azt is mondhatjuk, hogy a szőnyeg alá söpörtük őket, amelyek azért voltak, hogy rámutassanak a tennivalóra.

Tulajdonképpen mondhatjuk, hogy minden, a tünetek eltüntetésére szolgáló megoldásnak látszó pótcselekvés egyfajta „pirula”. Van olyan helyzet, amikor valóban gyógyszeres kezelésre van szükség, ám nem árt tisztába lennünk azzal az aprócska ténnyel, hogy a gyógyszer nem fog meggyógyítani. Arra való, hogy elősegítse a testünkben rendelkezésre álló öngyógyító folyamatok működését. Tehát a „pirula” nem a megoldás, de segíthet közelebb kerülni a hozzá. Nincsenek mindenkire általánosan érvényes receptek. Úgy tekinthetünk az ilyen segítségekre, mint egyfajta kapaszkodóra.

Fontos, hogy ezen a ponton általánosítsunk. Tényleg minden csatornán azt sugallják, ha bármilyen problémánk támad kívül keressük a megoldást. Ez egy teljesen, hasznavehetetlen tanács, mert tudhatjuk, hogy nélkülünk, a tényleges közreműködésünk nélkül a probléma oka nem fog megszűnni. Az orvosok is tudják, hogy a gyógyulás alapvetően a betegtől függ, ők annyit tehetnek,

hogy támogatják ebben sajátos eszközrendszerükkel. Mindebből egyértelműen következik, hogy az igazi megoldás bennünk van!

Számtalan olyan helyzettel találjuk szembe magunkat, amire hiába veszünk be bármilyen pirulát, semmilyen eredménye nem lesz. Ilyenkor reflexből keresünk valamilyen más kapaszkodót, ami vagy aki talán elvezet a megoldáshoz. Miért nem nézzük meg mi magunk mit tudnánk tenni? A válasz egyszerű. A kondicionáltságunk akadályozza meg, hogy ezt tegyük. Ez is egy csapda, méghozzá elég körmönfont csapda. Ha a kívülről érkező „megoldás” átmenetileg képes azt a látszatot kelteni, hogy megszűnt a probléma, akkor megnyugszunk és mindent ugyanúgy csinálunk tovább, ahogy eddig. Ebből következik, hogy újra és újra szembe fog jönni velünk a helyzet, tapasztalni fogjuk a tüneteket és akkor újra indul a folyamat. Egyszerűen elhisszük és ettől ellustulunk, vagy úgy gondoljuk, nincs időnk a napi rohanásban magunkkal foglalkozni. Egy idő után fel sem merül, hogy másként is lehet és itt be is zárult a kör, amiből csak akkor tudunk kilépni, ha megértjük, miről szól és lemondunk a látszattmegoldásokról.

Valójában egyetlen valódi kapaszkodónk van: saját magunk. A legtöbb esetben magunknak kéznél vagyunk, csak egy a baj, ez az az út, ahol a megoldás érdekében szükséges erőfeszítést senki nem fogja megtenni helyettünk. Sem a coach, sem a pszichológus, sem senki más. Ők segíthetnek rálátni miről is szól a helyzet, amiben vagyunk. Lehetnek tanácsaik arról mit is lehet tenni ilyenkor. Ha valódi megoldást akarunk, akkor bele kell állnunk és meg kell tennünk, amit szükséges, bármilyen nehéz és fárasztó is. Igazából csak magunkba kapaszkodhatunk. A külső kapaszkodók ideiglenesek, előbb-utóbb el kell engednünk őket, mert csak visszatartanak. Ha bevállaljuk és megtesszük, amit kell, azaz megkeressük a kiváltó okot és megszüntetjük, cserébe valóban megoldódhat a problémánk.

Ahogy élünk azt magunk hozzuk létre. Pontosan ezért változtatni is csak mi tudunk, feltéve, hogy látjuk-e ennek szükségességét. Ehhez belátásra van szükség, a belátás létrejöttéhez pedig a tudatosságunkat érdemes felfedeznünk. Korábban számos csapdáról esett szó, amelyek – ha belesünk – bevisznek minket az erdőbe. Első olvasatra ez egy meglehetősen képzavar, de talán szemlélteti miről van szó.

Szeretnék képletesen átnyújtani valamit, ami többek között abban is segít, hogyan kerüljük el a csapdákat, bár ez sokszor úgy tapasztalható, hogy amelyikbe bele kell esnünk, attól nem ment meg semmi. Amiben mégis segíthet ez a valami, az a csapda megélésének módja. A csapdába kerülést nagy szenvedésként is felfoghatjuk és lehetőségként is, amiből tanulhatunk, ami által többek lehetünk.

Amit adni szeretnék, az egyetlen rövid, kijelentő mondat, én is „kaptam” azért, hogy tovább adjam. Azért teszek a végére mégis felkiáltó jelet, mert szeretném felhívni a figyelmet arra, milyen fontos eszközről van szó.

Számodra minden tőled függ!

Valójában ez egy kulcs. Kulcs önmagunkhoz és kulcs a világhoz. Érdekes kísérlet lehet átgondolni mit is jelent számodra, kedves olvasó ez a mondat jelenleg és akár csak egy hét, vagy hónap múlva. Nem lenne meglepő, ha másként hatna rád, vagy más tartalmat értenél ki belőle. És ez időről időre számtalanszor ismételhető bármilyen időközönként. Talán volt már olyan élményed, hogy olvastál egy könyvet vagy láttál egy filmet, amit évek múltán újra elővettél és egészen más élményt jelentett. Olyan tartalmakat, jelentéseket, üzeneteket fedeztél fel benne, amit korábban nem. Ez a jelenség azért lehetséges, mert időközben sok változás történt veled. Fejlődtél, tanultál dolgokat, változhatott az élethelyzeted, új tapasztalatokra tettél szert és ezek birtokában olyasmikre is érzékenyebbé váltál, amik korábban nem értek el hozzád. Ez a mondat is ilyen élményt tud adni, ha időről időre visszatérsz hozzá.

Joggal kérdezhetsz, ha ilyen természetű ez a mondat, akkor minek írni róla, mi értelme van magyarázni? Magyarázni nincsen értelme, mert ez az a dolog, amit mindenkinek magának kell felfedeznie önmaga számára. Mindenkire másként hat, mindenki más utat fog bejárni, ha foglalkozik vele, illetve általa valójában önmagával. Szeretnék mindenkit arra biztatni, hogy foglalkozzon vele, hogy fedezze fel a rétegeit, mert rengeteget ad ez a foglalatosság. Bár valóban egyszerű és világos

első olvasatra, de koránt sem egyértelmű. Legalábbis abban az értelemben, hogy rengeteg jelentése lehetséges attól függően, hogy az aktuális tudatosságszintünkön mit mutat meg magából. Az a tapasztalat ezzel kapcsolatban, hogy minél több réteget sikerül felfedezni, annál újabbak jönnek elő annak függvényében, hogy a tudatosságunk mire nyit meg.

Életünk végéig változunk. Nemcsak a sejtjeink változnak, hanem a gondolkodásunk, a világról alkotott képünk, a tudatosságunk is. Attól függően miben látunk fantáziát, alakulni fog a látásmódunk, ahogy észleljük a körülöttünk lévő embereket, környezetet, történeket, a világot. Ebben a változásban igazán kiváló segítőtárs lehet ez a mondat. Támogat például abban, hogy egyre többféle nézőpontból legyünk képesek megvizsgálni a minket érő impulzusokat. Minél több nézőpontból leszünk képesek ránézni ugyanarra, annál jobban tágul számunkra a lehetőségek sora, ahogyan viszonyulhatunk hozzájuk. Minél több viszonyulási lehetőségből választhatunk annál inkább felfedezhetjük, hogy valójában nincsen egyetlen helyes megközelítési mód, mert mindegyiket áthatja a szemlélő pillanatnyi állapota, megértési képessége.

Ez csupán egyetlen összefüggés. Nagyon izgalmas újakat felfedezni és az, hogy valószínűleg nincs vége a lehetőségeknek. Az élet végtelen arcát mutatja és csak rajtunk múlik melyikre figyelünk fel. Ahányan vagyunk annyi féle arcot vélhetünk felfedezni, de emellett megszámlálhatatlan másik is lehetséges. Ebben egészen biztos lehetsz.

A továbbiakban nézzük meg röviden miképpen érdemes nekilátnunk a kiegész megelőzésének. Elsőként nevezzük nevén az összefüggést, ami reményeink szerint az eddigiekből kiderült. Létezik két spirál. Az egyiket ördögi körként is aposztrofálhatjuk, mert a működésének eredményeként egyre mélyebbre kerülünk, a másik pont az ellenkezőjét idézi elő. Az első összefüggés szerint azért élünk, hogy dolgozzunk. Könnyen belátható, hogy az életünk ebben a felfogásban csak másodlagos dolog, a lényeg, hogy dolgozzunk és mindent annak rendeljük alá. Ennek egyik meglehetősen markáns következménye a kiegész, de emellett rengeteg más jelenség is, amivel most nem terelem el a figyelmet a témáról.

A másik összefüggés azt mondja, hogy azért „dolgozunk”, hogy éljünk. A dolgozunk szót idézőjelbe tettem, mert nem csupán a kifejezett munkavégzésre szeretnék vele utalni, hanem minden olyan dologra, tevékenységre, amit a munka kategóriába sorolhatunk. Ilyen lehet például amikor a párkapcsolatunkért vagy az egészségünk megőrzéséért teszünk. Ez a megközelítés tehát éppen az ellenkezőjét sugallja az előzőnek. Az életünk legyen a középpontban! Minden, amit teszünk járuljon hozzá az életminőségünk fenntartásához, javításához annak érdekében, hogy élvezhessük a lehetőséget, hogy van egy testünk és általa tapasztalhatunk. El kell dönteni, melyik megközelítést akarod követni, azaz mi lesz a prioritási sorrend az életedben. Az első variációhoz nem adok tippeket. Ha szeretnéd elkerülni, megelőzni a kiegész, akkor rendkívül fontos, hogy ennek megfelelő fontossági sorrendet építs a magad számára és igyekezz tartani is magadat ehhez. Többféle ideálisnak mondható sorrend állítható fel, de van egy elem, aminek mindegyikben az első helyre kell kerülnie és ez te magad vagy. Ez nem önzés, hanem az egyetlen ésszerű lehetőség. Gondolj bele, ha magadat teszed az első helyre, akkor mindenkor odafigyelsz arra, hogy „jól legyél”. Ha jól vagy, akkor bármire képes lehetsz, bármit meg tudsz tenni magadért a szeretteidért, vagy akár a munkádért is. Ha te jól vagy akkor tudsz segíteni, de ha nem akkor te szorulsz segítségre. Mindez a közvetlen környezetedre is hatással van: ha te jól vagy ők is jól, de legalább jobban lesznek ettől. Tehát amikor magadat teszed az első helyre nem elveszel tőlük, hanem lehetővé teszed, hogy még többet tudj adni számukra.

A kiegész megelőzésére akkor nyílik meg az út, amikor ezt az összefüggést az érintett megérti és hajlandó megtenni az ezzel járó lépéseket.

A prioritások első helyezettje megvan. A továbbiakban arra érdemes figyelni, hogy az első öt helyre olyanokat érdemes választani, amik a te életed minőségéhez leginkább hozzájárulnak. Általában az egészség, a család, a párkapcsolat, a barátok található ezen a helyeken és hatodiknak akár a munka, illetve a bevételszerző tevékenység is megjelenhet. Ez is, mint minden tőled függ. A lényeg, bármit választasz, bárhogy döntesz tudd, hogy annak milyen következményei várhatók. Amennyiben ezek a következmények vállalhatóak a számodra, akkor bátran vágj bele.

A kiegész megelőzéséhez a megfelelő prioritások felállítása mellett érdemes megtanulni, hogy folyamatosan figyeljük magunkat. Váljunk érzékenyekké a testünk jelzéseire és tanuljuk meg

értelmezni azokat. Ezek a jelzések figyelmeztetnek, ha valami olyan történik, olyan irányba indultunk, ami hosszú távon nem szolgál minket. Ha ilyet tapasztalunk változtassunk. erre a változásra akkor is szükség lehet, ha olyasmiről van szó, amiben sok fantáziát látunk. Meg kell tanulnunk elengedni a számunkra kedvezőtlen dolgokat, helyzeteket, embereket, csak akkor érkezhetsz a helyükre támogató másik. Nem véletlen, hogy egyre többen hagyják ott jól fizető karrierjüket és keresnek vidéken helyet és értelmes elfoglaltságot maguknak. Ők azok, akik belátták hova vezet az örökös hajtás és még azelőtt változtatnak, mielőtt bekövetkezik a baj. Mondhatod erre kedves olvasó, hogy ehhez megfelelő anyagi fedezetre is szükség van, de mit tegyenek azok, akiknek ez nem áll rendelkezésre? Igazából a változtatás nem az anyagiaktól függ. Legelőször is belül kell elhatározni mit is szeretnénk. Ez a kiinduló pont. Bármi jó lehet, ami úgy kap ki a mókuserékből, hogy közben továbbra is képesek vagyunk előteremteni az életünk működtetéséhez szükséges dolgokat. Ehhez bátorságra és megfelelő tudatosságra is szükség van.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekből látható, hogy a kiégés nem tréfadolog, érdemes komolyan venni és lehetőség szerint megelőzni. Fontos, hogy vállaljuk a felelősséget azért, ahogyan élünk és képesek legyünk felismerni, ha változásra van szükség. Legyünk hajlandóak beletenni a szükséges munkát és tanuljunk meg figyelni a jelekre, hogy a jövőben már könnyedén léphessük meg azt, amire akkor ott szükség van az egészségünk, a harmóniánk megőrzéséhez. Mindez egy befektetés az életminőségünkbe, amit nemcsak a testünk hálál meg, hanem a hozzánk kapcsolódó emberek is.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] Anselm, Grün. (2016). *Hogyan kerüljük el a kiégést? – Lelkünk életet adó forrásai.* Budapest, Jel Kiadó.
- [2] dr. Antalka, Ágota. (2020). *Modern világunk népbetegsége – A kiégés.* Budapest, Mentor Kiadó.
- [3] Byung-Chul, Han. (2019). *A kiégés társadalma.* Budapest, Typotex Elektronikus Kiadó.
- [4] Cal, Newport. (2027). *Deep work.* New York, Grand Central Publishing.
- [5] Charlene, Rymsha. (2022). *A kiégés megelőzése és kezelése – Gyógyulj ki a kiégésből, legyél jelen az életedben, legyen célod és belső békéd.* Budapest, Scholar Kiadó.
- [6] Danielle, Marchant. (2027). *Pause.* London, Aster Publishing.
- [7] Elizabeth, Lukas. (2018). *Mondj búcsút a kiégésnek! – Elkötelezetten, bátran és káros stressz nélkül élni.* Budapest, Ursus Libris Kiadó.
- [8] Füredi, Júlia. (2021) *Elég – Kiégtem, most hogyan tovább?.* Budapest, Kulcslyuk Kiadó.
- [9] dr. Kollár, Csaba. (2011). *A munkahelyi kiégés (burnout szindróma) és annak hagyományos és alternatív terápiája.*
- [10] Michael, A, Singer. (2007) *The Unthetered Soul,* New York, New Harbinger Publications.
- [11] Paul, CH, Donders. (2022) *Reziliencia – Hogyan fejlesszük lelki elleálló képességünket és előzzük meg a kiégést?.* Budapest, Harmat Kiadó.
- [12] Shawn, Achor. (2016) *A boldogság, mint versenyelőny – Hogyan legyünk sikeresek a munkában a pozitív pszichológia eszközeivel?.* Budapest, HVG Kiadó.
- [13] Thomas, M., H., Bergner. (2012) *Burnout – A kiégés megelőzése 12 lépésben.* Miskolc, Z-Press Kiadó.

A SZERZŐ ELÉRHETŐSÉGEI:

Eglesz Kálmán
mestertanár
eglesz.kalman@tpfk.hu
Tomori Pál Főiskola
Budapest, Művelődés u. 21-27.

**„KEZDET BEN NEM ÍGY VOLT...” – AVAGY A NŐK AZONOS
MÉLTÓSÁGÁRÓL A KERESZTÉNY ANTROPOLÓGIA, A KERESZTÉNY
HUMANIZMUS ÉS A TEREMTÉS FÉNYÉBEN**

**„IT WAS NOT SO IN THE BEGINNING...” – OR ON THE EQUAL DIGNITY
OF WOMEN IN THE LIGHT OF CHRISTIAN ANTHROPOLOGY, CHRISTIAN
HUMANISM AND CREATION**

EÖRY Zsolt

Absztrakt: Talán szokatlan e témaválasztás, hiszen vallási alapon közelít meg egy olyan kérdést, amellyel mindnyájan találkozunk és amelyet nem tudunk megkerülni. Mondhatjuk azt is, hogy olyan területet érint, amelyben nem politikailag korrekt dolog az elvárttól eltérő véleményt nyilvánítani, főképp nem úgy, hogy ezzel egy keresztény igazságot védünk meg. Úgy vélem azonban, hogy a nők méltóságának, a férfiak és a nők egyenjogúságának igazságát, annak képviselőjét nem engedheti ki a kezéből a keresztény társadalom – hiszen az a Szentírásban és a Szentagyományban gyökerező igazság –, és nem engedheti át olyanoknak, akik „a múltat végképp eltörölve”¹ „holnapra fel akarják forgatni az egész világot”².

Zárójelben jegyzem meg: Hasonlónak látom az említett rétegek eme törekvését a *környezetvédelem* terén kisajátított „zöld propaganda” esetében is, amikor a mozgalom egyes ideológusai olyan áron is meg akarnák menteni a világot, hogy közben kipusztítják az embert – szemben a zsidó-keresztény *teremtésvédelem* emberhez méltó törekvéseivel. (Zárójel bezárva.)

Abstract: This is perhaps an unusual choice of topic, as it takes a religious approach to an issue that we all face and cannot avoid. It could also be said that it touches on an area where it is not politically correct to take a different view from the one that is expected, especially in defence of a Christian truth. I believe, however, that the truth of the dignity of women, of the equality of men and women, and its representation, cannot be taken out of the hands of Christian society - it is a truth rooted in Scripture and in the sacred tradition - and cannot be handed over to those who, „by erasing the past once and for all”¹, „want to turn the whole world upside down tomorrow”².

I note in parentheses: I see a similar ambition of these strata in the case of the appropriated „green propaganda” in the field of *environmental protection*, when some ideologues of the movement would like to save the world at the cost of exterminating man – in contrast to the humane ambitions of the Judeo-Christian *creation protection*. (Parenthesis enclosed.)

Kulcsszavak: nők, keresztény antropológia, keresztény humanizmus

Keywords: women, Christian anthropology, Christian humanism

BEVEZETÉS

Manapság, a XXI. században, a vélt szabadság korában, amikor a középkor állítólag elmaradott nézeteit már régen meghaladta a rohamosan fejlődő („progresszív”) emberiség; amikor egyesek azt tanítják, hogy a férfi és nő közötti különbség csupán társadalmi szokás, amin túl kell lépnünk (gender-elmélet); amikor a nemek közötti alapvető emberi, pszichológiai, lelki és biológiai eltéréseket sokan semmibe próbálják venni, akkor hatalmas mulasztásnak és bűnnek érzem, hogy a férfi-nő relációját tekintve sokszor leragadunk egy téves vallási értelmezésnél. Ennek egyik oka lehet a gyermekszerű (más szóval infantilis) tudásunk az érintett témával, jelesen a teremtéstörténet mondanivalójával kapcsolatban. Sajnos az ismereteink és a berögzült szokásaink sok esetben nem felelnek meg az alapvető bibliai, azaz a zsidó-keresztény hagyomány tanításának, és ezért az önjelölt véleményformálók által *negatív értelemben konzervatívnak* minősítettek.

Ugyanakkor látni fogjuk, hogy valójában *a bibliai hagyomány a ma is progresszívnek tekintett felfogást tanítja immár mintegy csaknem háromezer esztendeje*. A női méltóság és egyenjogúság

¹ vö. Internacionálé

² vö. „Sej, a mi lobogónkat...” (kommunista propagandaének)

kérdésében az ésszerű és reális feminizmus és a modern emberkép által képviselt mai álláspont szinte teljesen megegyezik a zsidó-keresztény hagyománnyal, emiatt nehéz eldönteni, hogy a bibliai tanítás konzervatívnak vagy inkább progresszívnek minősíthető-e. De nézzük a részleteket, és a kérdést döntsék el Önök!

XVI. Benedek pápa szerint eljött az ideje egy „keresztény feminizmusnak”. Ferenc pápa pedig a következőket mondta: „*A nők sokat mondhatnak nekünk a mai társadalomban. Van, amikor mi túl »machisták« (hímsoviniszták) vagyunk, és nem adunk elég helyet a nőknek. Pedig a nők más szemszögből látják a dolgokat, és olyan kérdéseket tudnak feltenni, amelyeket a férfiak nem értenek.*”³

Érdekes tehát ebben a kérdésben egy tágabb kitekintést is tennünk a keresztény antropológia szemszögéből, a keresztény humanizmus jegyében, hiszen az igazságosságért való küzdelmet mindnyájan a saját, nagy erősségünknek tartjuk.

1. BIBLIAKUTATÁS ÉS SZÖVEGKRITIKA

A bibliakutatás mint tudomány és a szentírástudomány mint a teológia egyik szakágazata már eljutott a bibliai szövegkritika olyan szintjére, amely tárgyilagosan, a történelmi, régészeti kutatások, külső, elfogulatlan és független források, valamint az adott koroknak megfelelő kulturális vonatkozások összevetése után reálisan és a tudományos igényeknek megfelelően határozza meg a Biblia egyes könyveinek mondanivalóját. Ez azt jelenti, hogy a forráskritikai módszerek alkalmazásának és az irodalmi műfajok meghatározásának eredményeként behatárolhatókká váltak az egyes könyvek zsidó és zsidó-keresztény világképet érintő, a hívő ember számára örök érvényű erkölcsi mondanivalói, üzenetei. Ezeknek megfelelően – valamint a katolikus Tradíció⁴ nem figyelmen kívül hagyva – vesszük most szemügyre az adott témában megtalálható bibliai részeket, és vonjuk le az említett szintű következtetéseket.

Nézzük hát először is a tényeket:

Férfi és nő kapcsolatáról, a házasságban egymáshoz való viszonyukról (konkrétan a válásról) a farizeusok is kérdezték Jézust. Ő erre azt válaszolta, hogy van ugyan egy bizonyos gyakorlat a jelenben a házasságra vonatkozóan, a válást azonban a mózesi Törvény csak „a szívük keménységére” való tekintettel engedte meg a zsidó férfiaknak. „*De kezdetben nem így volt.*”⁵

Sokszor a magunkat gyakorló kereszténynek vallók között is markánsan jelen van egy olyan felfogás, amely (néha még ősmagyar gyakorlattal is indokolva és összemosva) úgy tekint a férfi és a nő kapcsolatára még a házasságban is, mintha a férfi csupán úr, a nő csupán alattvaló lenne. Eközben tévesen „a teremtés koronájának” nevezik a férfit – noha ez a kifejezés sehol sem szerepel a Szentírásban (ahogy a végzetes gyümölcs sem alma volt stb.). Az olyan „hímsovinisztának” minősített kifejezések, mint „Mit vársz, ő is csak nőből van?” vagy „A nőnek a fakanál mellett a helye” vagy „A nőknek semmi keresnivalójuk a politikában” vagy „A nő ne avatkozzon bele a társadalmi dolgokba, hanem csak nevelje otthon a gyereket!” stb. lealacsonyítják, emberi méltóságukban sértik, alázzák meg a másik nemet, holott a teremtésben ők is ugyanolyan rangot és méltóságot kaptak, mint a férfiak. Ha pedig ez ellen szót emelnek, feministának titulálják és leszólják őket. Ilyen esetekben a keresztény felfogásnak vélt hozzáállást konzervatívként és egyben meghaladottként könyvelik el, ellentétben az egyenjogúságot hirdető „progresszív” szemlélettel – valljuk be, hogy az ő szemszögből jogosan.

2. „KEZDET BEN NEM ÍGY VOLT”!

– mondja tehát Jézus a farizeusoknak, és üzeni egyúttal nekünk. De hát hogyan is volt? Nézzük a teremtéstörténetek levezetéséből, mi is volt Isten szándéka a férfi és a nő megteremtésével! Az Ószövetségi Szentírás – amire gyakran hivatkozunk, de sokszor hibásan – két teremtéstörténetet beszél el.

³ 2016. január

⁴ Traditio: a Szentagyomány mint a katolikus hit egyik forrása

⁵ Mt 19,8b. gör: ἀπ' ἀρχῆς δὲ οὐ γέγονεν οὕτως. (lat: ab initio autem non sic fuit)

A) Az első (hatnapos) teremtéstörténet hatodik napján Isten így szól: „*Alkossunk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlónak. Uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, a háziállatokon, a mezei vadakon és minden csúszómászon, ami a földön mozog. Isten megteremtette az embert, saját képmására teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket.*”⁶

Következtetések az alábbiak lehetnek:

- Az ember Isten teremtő akaratából lépett a világba.
- *Az ember méltóságát istenképsége határozza meg*, ezért az emberi személy tisztelete, megbecsülése és védelme minden emberre kiterjed, megkülönböztetés nélkül.
- A két nem ugyanazon istenképség birtokosa, a világ feletti uralomra szóló megbízás mindkét nemhez szól, és emberi méltóságukban egyenlők.
- A teremtés rendje, azaz Isten akarata szerint a férfi és a nő csak együtt „az ember” (A embert „férfinak és nőnek teremtette...”).
- Így tehát férfi és nő – mint a puzzle elemei – kiegészítik egymást, egymást igénylik a teljes emberléthez, és nem helyettesíthetők mással, valamint nem cserélhetők fel egymással. Ennek az életterületnek pedig Isten az ura és parancsolója. „Az ember” az első teremtéstörténet tanítása szerint tehát „férfi és nő” a kezdet kezdetétől, így lehet az ember (és nem a férfi) a teremtés koronája.

B) A második (paradicsomi) teremtéstörténet emberközeli hozza Isten emberrel kapcsolatos szándékát, képiesen és érthetőbben írja le, hogy lényegében mi történt kezdetben (de nem azt, hogy hogyan!), és kiemeli a személyek közötti szeretet fontosságát. Isten az ember megteremtése után látja, hogy az ember egyedül van, ezért azt mondja: „*Nem jó az embernek egyedül lenni, alkotok neki segítő társat, aki hozzá illő [hasonló].*”⁷

a) Az ember azonban az állatok között nem talál megfelelő társat, mert az állat nem lehet neki egyenrangú partnere, akit úgy szólíthat meg: „Te”, vagyis személy lenne. *Az ember méltóságának csak olyan személy lehet megfelelő, aki vele egyenrangú és az emberi méltóság részese.* A férfi tehát hiányolja a nőt ahhoz, hogy vele együtt teljes ember lehessen. A férfi és a nő viszonyának ezt a lényegi elemét az asszony teremtésének módja jeleníti meg: az Úristen a férfi oldalbordájából alkotja meg a nőt.

A két nem lényegi rokonságát az alapozza meg, hogy *a nő a férfi élő valóságából teremtett, és nem a föld porából, mint a többi élőlény.* A borda áll legközelebb a szívhez, amely a héber szemléletmód szerint nem csak az érzelmek, hanem a gondolatok és az akarat helye is az emberben, vagyis mindené, ami az embert emberré teszi. Ezért a férfinak a nő áll a legközelebb. (És nem egy másik férfi vagy egyéb!)

b) Az így megteremtett nőt a férfi azonnal fölismeri mint „húst az ő húsából és csontot az ő csontjából”, és ezért „asszonynak” nevezi. Érdekesség és sokatmondó a héber szövegben a férfi („is”) és a nő/asszony („issah”) fogalompár használata is, ami *a férfi és a nő lényegi kapcsolatát, emberi méltóságban való azonosságát fejezi ki.* Ezt a mai nyelvek általában nem tudják visszaadni. (Latinul: *Vocabitur virago – issah –, quoniam de viro – is – sumnota est haec.* „Asszony legyen a neve, mert a férfitől vétetett.”⁸)

c) Ezután a teremtéstörténet így folytatódik: „*Ezért a férfi elhagyja apját és anyját, feleségéhez ragaszkodik, és a kettő egy test lesz.*”⁹ (Jézus utal rá.¹⁰) Mivel tehát a férfi és a nő eredetileg (kezdetben) egy test voltak, ebből fakad az a törekvés, hogy az eredeti állapot helyreálljon. A kijelentés nem csak a testi egyesülésre vonatkozik a házasságban, hanem *felöleli a két nem összekapcsoltságát a teljes embervolt tekintetében.* Kifejezi azt a másik nem befogadását és önátadást követelő törekvést, amely a férfi és a nő egymást kiegészítő különbözőségéből fakad (puzzle).

Férfi és nő, vagyis a két személy között *megjelenik a szeretet.*

⁶ Ter 1,27

⁷ Ter 2,18

⁸ Ter 2,23b

⁹ Ter 2,24

¹⁰ Mt 19,4-5

Szeretni csak személy képes, és szeretetet csak személytől kaphat. Ez létrendi (ontológiai) megállapítás, és ebből következik egy erkölcsi jellegű állítás. *A szeretet ugyanis az emberi személynek ontológiai és etikai szükséglete.* A személyt szeretni kell, mert egyedül a szeretet felel meg neki, mint személynek. Így kell értelmezni a *szeretet parancsát*, mely már az Ószövetségben ismeretes volt¹¹, s amelyet Krisztus az evangéliumi étosz középpontjává tett¹². Így tűnik ki a szeretet elsősége.

Ha azt mondjuk, hogy a nő szeretetet kap, hogy szerethessen, nem csupán vagy elsősorban a házasság sajátos jegyesi kapcsolatára gondolunk. Valami sokkal általánosabbról van szó, ami magában a női mivoltban, a személyek közötti vonatkozásokban rejlik, amely az emberek, férfiak és nők együttélésének és tevékenységének a legkülönbözőbb struktúráit adja. Ebben a széles és sokrétű összefüggésben *a nő mint emberi személy sajátos értéket*, ugyanakkor női mivoltában *konkrét személyt is jelent*. Ez általában és egyenként minden nőre érvényes, függetlenül attól a kulturális kerettől, amelyben él, és függetlenül szellemi, lelki és testi tulajdonságaitól, mint például a korától, képzettségétől, egészségi állapotától, munkájától, és attól is, hogy házasságban él-e vagy sem.

És „Isten látta, hogy *nagyon jó mindaz, amit alkotott.*”¹³

Mindent összefoglalva a Biblia a hit igazságaként tanítja, hogy a *nemek, a férfi és nő kettőssége, a kettősségből eredő egymásrautaltság, amely a házasságban egymásra találássá válik, Isten teremtő tervéből ered.* A nőnek a férfi oldalbordájából való teremtése ezen igazságok képszerű bemutatása. Jól kifejezi az ember természetében megalapozott és a házasságban beteljesedett önátadást, összetartozást. Együttal *hangsúlyozza a két nem egyenrangúságát.*

A Biblia és a történelem ismeretének hiánya miatt sok férfi a bűnbeesés történetével kapcsolatosan is hajlamos a nőkre (a kezdeti Évára) háritani az egész felelősséget, mintha Ádám ott sem lett volna. Pedig azt a bizonyos ősbűnt mindketten elkövették: „*Az asszony látta, hogy a fa élvezhető, tekintetre szép, és csábít a tudás megszerzésére. Vett tehát gyümölcséből, megette, adott férjének, és az is evett belőle.*”¹⁴ A férfi végig jelen volt a gonosz csábítása folyamán, és nem figyelmeztette a nőt a bűn veszélyére. Ő is tudta, hogy tilos a fáról enni, mégsem tartotta vissza az asszonyt, sőt nem tett semmit. A nő ezért maga oldja meg a keletkezett problémát, és cselekvésre szánja el magát. A férfi pedig ezután ugyanúgy szabad akaratából követte el a bűnt, mint a nő, pedig mondhatott volna nemet. Így hát a felelősség – mint az élet más területein – itt is közös.

Amikor pedig Isten számonkéri rajtuk tettüket, a nő a sátánra, a férfi pedig a nőre és Istenre (!) próbálja kenni a felelősséget: „*Az asszony adott a fáról, akit mellém rendeltél, azért ettem!*”¹⁵ A férfi tehát ahelyett, hogy vállalta volna a tettét, nem férfiasan, hanem szánalmasan viselkedett.

3. AZ ÓKERESZTÉNY „GENDER-FORRADALOM”

A pogány környezetben élő korai kereszténység élvezettel forgatta fel a zsidó vallásban és a görög-római társadalomban elfogadott nemi szerepeket. Az evangéliumok, az Apostolok cselekedetei, a mártírárták, a sivatagi atyák és az egyházatyák is fejtetőre állítják a hagyományos férfi- és asszonysémákat, tobzódnak a pogány elvárásokhoz képest alternatív élethelyzetekben, és könnyedén áthágnak a klasszikus normákat, amikor *nőket állítanak a középpontba*: Máriát, aki szűzen szüli meg Isten Fiát, Mária Magdolnát, az „apostolok apostolát”, akinek a feltámadt Jézus elsőként nyilvánítja ki önmagát és aki a kételkedő tanítványokat hinni tanítja, a névtelen samaritánus asszonyt, akinek hite nagyobb a farizeusokénál és az írástudókénál, az egyiptomi Máriát, aki a testét romlásra és üdvösségre egyaránt használja, Eustochiát és Paulinát, Marcellát, Marcellinát, Macrinát és megszámlálhatatlan keresztény vértanút, pártfogót és támogatót, akik bölcsességben és az Írások értelmezésében nemcsak egyenrangú társai a férfiaknak, hanem felül is múlják őket. A kereszténység

¹¹ vö. MTörv 6,5; Lev 19,18

¹² vö. Mt 22,36-40; Mk 12,28-34

¹³ Ter 1,31

¹⁴ Ter 3,6

¹⁵ Ter 3,12

első négy századában olyan *krisztusi „gender-forradalom”* zajlott le, melynek öröksége mindmáig hat az európai kultúrában.

A félreértések elkerülése végett jelzem, hogy az egyházatyák írásai (patrisztikus irodalom) nem ósdi tekintélyelvű nyilatkozatok és dogmák porlepte könyvtára. Ellenkezőleg! *A patrisztikus szövegek olyan nőközpontú, a nőket elképesztő lelki tekintéllyel felruházó manifesztumok*, amelyek fényében a legradikálisabb feminista kiáltványok is csak gyámoltalan kezdeményezésnek tűnnek. Az egyházatyák a szerzetesi reguláktól a levelekig szinte valamennyi művüket nőknek ajánlották, megírták a görög és a római irodalom első női életrajzait, és élénken foglalkoztatta őket a nők társadalmi, különösen az Egyházon belüli helyzete.

Egyházunk a középkorban és az újkorban számos nőt avatott szentté, példaképeként állítva őket minden megkeresztelt férfi és nő elé. Gondoljunk csak magyar szentjeinkre: Gizellára, Piroskára, Erzsébetre, Margitra, Jolánra, Kingára, Hedvigre, Skóciai Margitra, Portugáliai Erzsébetre és így tovább...! Világszerte ismert Szent Johanna (azaz Jeanne d’Arc) alakja, aki példaképe lett számos fiatal lánynak, de széles körben ismertek a tisztaságukért vértanúhalált halt lányok és asszonyok alakjai is, történelmi koroktól függetlenül.

4. A PÁPÁK TANÍTÁSA

Szent II. János Pál pápa számos alkalommal, katekézisek sorozatában is tanította a fenti igazságokat; a Nők évében, 1994-ben pedig külön levélben fordult hozzájuk és hirdette méltóságukat, sürgetve a kellő tisztelet megadását számukra a társadalmi és családi élet minden területén, elismerve ezzel a férfiközpontú társadalom hibáit-bűneit:

„Hány nőt értékelték és értékelnek még mindig inkább fizikai külseje, mint szaktudása, munkája, szellemi produktumai, érzékenységének gazdagsága s végül létének és lényének sajátos méltósága szerint!” (3. pont) *„... ahelyett, hogy jutalmaznák, milyen gyakran büntetik az anyaság ajándékát, melynek pedig az emberiség a továbbélését köszönheti!”* (4. pont) *A nő a férfi kiegészítője, mint ahogy a férfi a nő kiegészítője: férfi és nő kölcsönösen beteljesíti egymást. A nőiesség éppúgy megvalósítja az, emberit’, mint a férfiaság... Csak a, férfias’ és, nőies’ kettősség valósítja meg teljesen az, emberit’.* (7. pont) – *Férfi és nő között van „bizonyos szerepkülönbség, anélkül, hogy ennek hátrányos következményei lennének a nőre nézve, föltéve, hogy ez a különbség nem önkény eredménye, hanem a férfiúi és a női lét sajátosságaiból fakad”* (pl. anyaság-apaság) (11. pont). *„A nő különösen önmagának a mindennapi életben való elajándékozásában ragadja meg életének mély elhivatottságát, ő, aki talán jobban látja az embert, mint a férfi, mert ő a szívével lát.”* (12. pont)

XVI. Benedek pápa egyfajta „új feminizmus” meghirdetésének szükségességéről beszélt, amelynek eljött az ideje ebben az elszemélytelenedő és értéktévesztett világban. Nagy port kavaráó afrikai útjának utolsó napján például így nyilatkozott:

*„A férfiak gyakran érzéketlen és felelőtlen viselkedése miatt sok nő kényszerül kedvezőtlen helyzetbe. Isten azért alkotta a férfi mellé a nőt, hogy egyenrangú társa legyen. A nőket ugyanolyan méltóság illeti, mint a férfiakat; melyet el kell ismerni, meg kell erősíteni és védelmezni kell. A közéletben is ugyanolyan joggal foglalhatják el helyüket, mint a férfiak, s ezt szükség esetén törvényileg is biztosítani kell. A nők szerepe elengedhetetlen az emberi méltóság érvényesítésében, a család védelmében, a kulturális, vallási értékek és a világ emberségességének megőrzésében; szolgálatuk a közjó és a társadalmi fejlődés érdekében is felbecsülhetetlen. A családokban – amik a társadalom alapsejtjei – betöltött pótolhatatlan szerepük miatt az édesanyákat minden lehetséges módon támogatni kell. Eközben pedig a férjeket és az apákat is figyelmeztetni kell családi kötelezettségeikre.”*¹⁶

Benedek pápa *Caritas in veritate*¹⁷ (Szeretet az igazságban) kezdetű enciklikájában idézi VI. Pál pápát, aki *„a társadalom alapjává a férfi és a nő alkotta házaspárt teszi, ahol a felek kölcsönös*

¹⁶ Vatikáni Rádió, 2009. március 22.

¹⁷ CV (2009)

különbségükben és egymást kiegészítő mivoltukban fogadják el egymást: ez a kapcsolat tehát nyitott az életre."¹⁸

5. HELYRE KELL ÁLLÍTANI A KEZDETI ÁLLAPOTOT

A társadalom nagyon el van még maradva a keresztény tanítástól, hiszen amikor ugyanazért a munkáért a nők kevesebb bért kapnak, amikor a nőkre hárul a háztartás teljes vezetése és a gyermek(ek) nevelése (ami pedig a férfi kötelessége is), amíg a családtervezést a férfiak nem vállalják, hanem a nőkre hárítják a fizikai és lelkiismereti felelősséget (tisztelet a kivételnek!), amíg az édesanyák a megélhetésért munkavállalásra kényszerülnek, amíg a férfiak háborúkat provokálnak, és ezzel is túlmunkára és szenvedésre ítélik a nőket, amíg a kapcsolati erőszak elkövetői nagy többségben férfiak; amíg van szükség és kereslet utcanőkre, mert a közvélekedés szerint ugyanaz a tett csak a nőnek bűn és bélyeg, a férfinak inkább dicsőség – addig bőven van még tennivaló, mert ez *a sok kettős mérce mind rossz és alapjaiban igazságtalan.*

Van még tennivaló, mert amíg a családban előfordulhat a férj szájából, hogy „ez női munka” vagy „ez a feleség dolga”, addig az azonos méltóságú társ, az Isten képére teremtett ember gyakorlatilag megsemmisül, és egyfajta *modern rabszolgaság születik meg.*

Nagyon szép igazság, hogy a keresztény házasságok a lángoló szerelem szeretetté lényegülésével már *nem egymást nézik, hanem egy irányba néznek* – a szentségekben megkapott isteni kegyelem segítségével. Ez (lenne) a cél. Sajnos azonban a házasság deszakralizálásával együtt a XX. századi modern társadalom – önmagát istennek képzelve – a természetfeletti segítséget is kidobta az ablakon.

Azonban hiába „világosultak fel” bizonyos női (ún. feminista és emancipált) körök is az elmúlt évszázadban; a végső soron a férfiak által rájuk kényszerített emancipáció nem hozta meg a várt eredményt, csak nehezebb helyzetbe hozta őket, mert ez kevés. Ugyanis a teremtés kezdeti rendjének elismerése és elfogadása nélkül nem lehet boldogabb az ember. Megbecsülés, igazságos munkamegosztás és a másik tisztelete vezet a keresztény út kezdetéhez. Az ebben az *igazságban gyökerező szeretet* (caritas in veritate) lehet alapja az igazi keresztény házasságnak és családnak. Ahogy kezdetben volt...

Meggyőződésem, hogy a nő önazonosságának teljes tiszteletben tartásához vezető legrövidebb út megtalálása nemcsak a bűncselekmények és igazságtalanságok kipellengérezésén múlik, még ha erre szükség is van, hanem ezenkívül és mindenekelőtt egy hatékony és átgondolt programon, mely átfogja a nő életének minden területét, kezdve azzal, hogy *újából és egyetemesen tudatosítani kell a nő méltóságát.* E méltóság elismerésére a sokféle történelmi beidegződés ellenére maga az értelem készlet minket, mely fölfogja Istennek a minden emberi szívbe írott törvényét. Mindenekelőtt azonban Isten Igéjéből tudjuk teljes világosságában fölismerni a nő méltóságának alapvető antropológiai fundamentumát, mely – mint láttuk – Istennek az emberiségre vonatkozó tervében gyökerezik.

A nők méltósága és hivatása – a nőiség – végső soron általában az anyaságban ölt testet. Ahogyan *Ferenc pápa* írja apostoli buzdításában: „*Az Egyház elismeri a nők nélkülözhetetlen szolgálatát a társadalomban a maguk érzékenységgel, intuícióival és bizonyos különleges képességeivel, melyek általában inkább a nők, mint a férfiak jellemvonásai. Ilyen például a mások iránti sajátos női figyelem, mely különlegesen – még ha nem is kizárólagosan – az anyaságban mutatkozik meg.*”¹⁹ Az anyaság, az élet továbbadása ugyanis nem a nőkre erőltetett plusz teher, hanem a női princípiumból fakadó alapvető, mondhatnánk: zsigeri igény, a nő önmegvalósításának csúcsa.

¹⁸ XVI. BENEDEK pápa: CV 15: „... *societatis fundamentum locant coniuges, virum et feminam, dum se mutuo distinguentes itemque complentes suscipiunt. De coniugibus ideo agitur vitae studentibus.*”

¹⁹ FERENC pápa Evangelii gaudium kezdetű apostoli buzdítása (EG) 103: „*La Chiesa riconosce l'indispensabile apporto della donna nella società, con una sensibilità, un'intuizione e certe capacità peculiari che sono solitamente più proprie delle donne che degli uomini. Ad esempio, la speciale attenzione femminile verso gli altri, che si esprime in modo particolare, anche se non esclusivo, nella maternità.*”

6. KORUNK VESZÉLYES SZÉLSŐSÉGEI

Meg kell állapítanunk, hogy az igazi konzervativizmus nem minden régít akar megőrizni, hanem azt, ami abból jó és érték. Ha valóban konzervatívok akarunk lenni, akkor ragaszkodjunk a legrégebbehhez, ahogyan kezdetben volt, amiről azt olvassuk, hogy „*Isten látta, hogy nagyon jó mindaz, amit alkotott*”!

Amit eddig elmondtam, nem a jelenleg divatos feminista emancipáció alátámasztása és támogatása, hanem a férfi és nő egyenlőségének (egymás mellé és nem egymás alá vagy fölé rendeltségének) keresztény meggyőződése, amit valójában belül minden nő érez és igényel, amire lelke mélyén vágyik. Ezért *a nők sem értékesebbek a férfiaknál, ahogy a férfiak sem a nőknél.*

Európa jelen történelmi helyzetében, amikor a női méltóságot semmibe velő iszlám vallás, világnézet és ideológia agresszíven hódít az öreg kontinensen, akkor ezen rövid elemzés a zsidó-keresztény emberkép igencsak nagy időszerűségére hívja fel a figyelmet. Mohamed hívei – éppen Istenre (Allahra) hivatkozva – próbálják eltiporni az emberi méltóságot, istenképiségünket, kereszténységünket, különösen a nők méltóságát. Hiszen ők tudják azt, amit mi elfelejtettünk: *a női méltóság a kereszténységben gyökerezik.* Mindez különös hangsúlyt ad hitünk, világnézetünk és kultúránk megvédése fontosságának és rendkívüli szükségességének. (Ugyanis a kereszténység megszületésekor hol volt még a XIX–XX. század felvilágosult emancipációs hulláma?)

A másik ilyen veszélyes szélsőség a férfi és nő *egyformaságának* hirdetése, amikor eltűnik a nőiség, mert mindenben azonossá akarják tenni őket a férfival. Ha a nő átveszi a férfi szerepeit, akkor nem érzi jól magát a bőrében, a férfi pedig elveszíti identitását és elnőiesedik. Ezt látjuk a mai dekadens nyugati társadalmakban. *A gender-ideológia,* vagyis a nemek közötti határok elhomályosítása és a nemek fölcserélhetőségének hirdetése szöges ellentétben áll a természetes emberképpel, amely a teremtés rendjének megfelelő keresztény emberkép. Ez a felfogás megerősokolja az embert, és nem engedi kibontakozni férfi és nő valóságát, az igazi értékeket, és elfojtja az emberi kapcsolat gyümölcsét. *A gender-ideológia tehát kifejezetten keresztényellenes.*

Visszatérek hát ahhoz, amivel kezdtem: a keresztények nem hagyhatják, hogy álhúmanus demagógiával ismét az ateista, balliberális erők hangoztassák azt, amit Jahve a teremtésben, Jézus Krisztus pedig az új és örök szövetség megkötésével megalkotott, és ami ezáltal a mi örökségünk (miként a teremtésvédelem ügye is). Hiszen a keresztények a szentek közül Máriát, Krisztus édesanyját tisztelik elsőként! Egy nőt! Az Egyház hite szerint Ő az egyetlen bűn nélküli, azaz tökéletes ember a történelemben!

A fenti elemzésem és levezetésem nyomán tehát állíthatjuk, hogy a nők férfiakkal való egyenjogúsága és azonos méltósága nem baloldali vagy kommunista ideológia, hanem a katolikus Egyház és az egész kereszténység kétezer éves tanítása. Csupán évszázadok során félremagyaráztuk és elhomályosítottuk. Pedig Jézus szerint „*Aki tehát csak egyet is eltöröl e legkisebb parancsok közül, és úgy tanítja az embereket, azt igen kicsinek fogják hívni a mennyek országában.*”²⁰

Feltehetjük tehát a kérdést: a férfi és nő egymáshoz való viszonyáról szóló zsidó-keresztény hagyomány konzervatív, vagy éppen progresszív az ember valós antropológiája, a teremtés rendje és az igazságosság fényében? Mond-e valami újat ehhez képest a feminista vagy liberális emberkép, illetve amivel látszólag többet mond, az valóban a nő sajátja-e, vagy csak az emancipáció erőltetett és egészségtelen túlburjánzása? – Mindenki döntse el maga.

HÁLAADÁS A NŐ FELÉ

Befejezésül álljanak itt Szent II. János Pál pápa nőkhöz intézett szavai²¹:

„Hála neked, nő, aki édesanya vagy, aki egyedülállóan örömteli és fájdalmas tapasztalattal anyaöllé leszel az ember számára; aki a világra jövő gyermek számára Isten mosolyává leszel, aki első lépéseit irányítod, gondját viseled, míg felnő, és olyan pontot jelentesz további életútján, ahová mindig visszatérhet!

²⁰ Mt 5,19a: ὅς ἐὰν οὖν λύσῃ μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων καὶ διδάξῃ οὕτως τοὺς ἀνθρώπους, ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν· (Aki tehát egyet is feloldana e legkisebb parancsok közül és úgy tanítaná az embereket, az a legkisebbnek fog nevezetni a mennyek országában.)

²¹ II. JÁNOS PÁL pápa levele a nőkhöz (1995. június 29.)

Hála neked, nő, aki feleség vagy, aki sorsodat visszafordíthatatlanul egy férfihoz kapcsolod, önmagatok kölcsönös odaajándékozásában szolgálva a közösséget és az életet!

Hála neked, nő, aki leány és testvér vagy, aki érzékenységeddel, intuitív adottságaiddal, önzetlenségeddel, állhatatossággal gazdagítod a szűkebb családot és általa a társadalom egész életét!

Hála neked, dolgozó nő, aki a szociális, gazdasági, kulturális, művészeti és politikai élet minden területén jelen vagy – azért, hogy nélkülözhetetlen módon hozzájárulsz az értelmet és az érzelmet összekapcsoló kultúra fölépítéséhez, az életnek a »misztériumra« mindig fogékony értelmezéséhez, az emberibb gazdasági és politikai struktúrák létrehozásához!

Hála neked, nő, aki szerzetesnő vagy, aki Krisztus, a megtestesült Ige édesanyjának, minden nők között a legnagyobb példája szerint engedékenyen és hűséggel nyílsz meg az isteni szeretet számára, így segítvén az Egyházat és az egész emberiséget, hogy élete Istennek adott »jegyesi« válasz legyen, mely csodálatos módon fejezi ki azt a közösséget, melyet ő teremtményeivel meg akar valósítani!

Hála neked, nő, azért, hogy nő vagy! Női mivoltodban gyökerező érzékenységeddel gazdagítod a világ megértését, és hozzájárulsz az emberi kapcsolatok teljes igazságához.”

Adja Isten, hogy a fenti gondolatok ne pusztába kiáltott szavak legyenek egy olyan társadalomban, ahol éppen megvédeni kényszerülünk zsidó-keresztény gyökereinket! Ezen a területen is álljon helyre a teremtés rendje, és legyen úgy, ahogy kezdetben volt! Mert *kezdetben nem így volt, ahogy most van.*

IRODALOMJEGYZÉK:

- [1] BIBLIA (*Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*) 2013. Szent István Társulat, Budapest
- [2] Rózsa H. 1986. *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom és hagyománytörténetébe.* Szent István Társulat, Budapest
- [3] STVDIA PATRVM sorozat 2015. *Férfi és nő az ókori kereszténységben.* Szent István Társulat, Budapest
- [4] Puskás A. 2010. *A teremtés teológiája.* Szent István Társulat, Budapest
- [5] XVI. Benedek pápa 2009. *Caritas et veritate* (litterae encyclicae). Szent István Társulat, Budapest
- [6] Ferenc pápa 2014. *Evangelii gaudium* (exhortatio apostolica). Szent István Társulat, Budapest
- [7] II. János Pál pápa 1988. *Mulieris dignitatem* (exhortatio apostolica). Szent István Társulat, Budapest
- [8] Vatikáni Rádió: *Vatican News* internetes oldal. [A Vatican News magyar műsora - Vatican News] <https://www.vaticannews.va/hu/podcast/a-vatican-news-magyar-musora.html>
- [9] II. János Pál pápa 1995. *Levél a nőknek.* A Nők IV. Világkonferenciája alkalmából. (Peking 1995. szeptember). [Levél a nőknek - www.katolikus.hu]

A SZERZŐ ELÉRHETŐSÉGEI:

Eőry Zsolt
katolikus teológus, egyháztörténész
eory.zsolt@gmail.com
Tomori Pál Főiskola
1223 Budapest, Művelődés u. 21.

MINDSZENTY JÓZSEF LEGITIMISTA JOGFELFOGÁSA ÉS KAPCSOLATA A HABSBERG-HÁZZAL

JÓZSEF MINDSZENTY'S LEGITIMIST CONCEPTION OF LAW AND HIS RELATIONSHIP WITH THE HOUSE OF HABSBERG

FEKETE József

Absztrakt: Mindszenty Józsefet 1919 elején, még a Tanácsköztársaság előtt „ellenforradalmi izgatás” vádjával rövid időre internálták. Egyházi felettesei gyors előmenetellel jutalmazták lojalitását és politikai tehetségét. Politikai elkötelezettsége a legitimizmus és a Habsburg-ház restaurációja mellett vitathatatlan volt. 1924-től személyes kapcsolatot ápolt a száműzött királyi családdal. Gróf Apponyi Alberthez és Csernoch János hercegprímáshoz hasonlóan azt képviselte, hogy a koronás király örököséként Habsburg Ottó személyében Magyarországnak van törvényes királya, akit csak az adott helyzet akadályoz abban, hogy megkoronázzák. Legitimista politikája miatt Mindszenty szembekerült a nyilasokkal és a kommunistákkal egyaránt. Zita királynéval és Habsburg Ottóval való bizalmas találkozásai ürügyet szolgáltatottak ahhoz, hogy 1948-ban a budapesti népbíróság életfogytiglani börtönbüntetésre ítélje. Mindszenty konzervatív legitimista beállítottsága a végén zsákutcának bizonyult. Ismerve a Szovjetunió által megszállt többi ország esetét, megállapítható, hogy az adott körülmények között semmilyen taktikával nem tudott volna eredményeket elérni. Erős hite, bátorsága, elvhűsége ennek ellenére példa lett az egyháznak.

Abstract: József Mindszenty was interned for a short time at the beginning of 1919, even before the Soviet Republic, on the charge of "counter-revolutionary agitation". His ecclesiastical superiors rewarded his loyalty and political talent with rapid promotion. His political commitment to legitimism and the restoration of the House of Habsburg was unquestionable. From 1924, he maintained a personal relationship with the exiled royal family. Like Count Albert Apponyi and Archbishop János Csernoch, he represented the theory that as the heir of the crowned king, Hungary has a legitimate king in the person of Otto Habsburg, who is only prevented from being crowned by the given situation. Because of his legitimist politics, Mindszenty was attacked by both the Szálasi-led Hungarian fascist party and, later, the communists. His confidential meetings with Queen Zita and Otto Habsburg provided a legal ground for the Budapest People's Court to sentence him to life imprisonment in 1948. Ultimately, Mindszenty's conservative legitimist attitude turned out to be a dead end. Knowing the case of the countries occupied by the Soviet Union, it can be stated that under the given circumstances, he could not have achieved his objectives with any other tactics. Nevertheless, his strong faith, courage, and integrity became an example for the Catholic Church.

Kulcsszavak: Mindszenty József, legitimizmus, Szentkorona tan, Habsburg Ottó, történelmi alkotmány

Keywords: József Mindszenty, legitimism, doctrine of the Holy Crown, Otto Habsburg, historical constitution

BEVEZETÉS

Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek élete és pályafutása rendkívül érdekes és jól feldolgozott. A legitimizmus és a Habsburg uralkodóházhoz való viszonya azonban kevésbé vizsgált, jóllehet az Mindszenty karrierjének valódi megalapozója volt. Az egyszerű falusi származású fiatalember az ország elsőszámú főméltóságává és történelmünk jelentős alakjává vált.

Megyéspüspöke nagyon kedvelte, így már nagyon fiatalon felelős beosztásba kerülhetett. 1915. június 12-én gróf Mikes János megyés püspök szentelte pappá Szombathelyen még Pehm József néven. Az első diszpozíciója, vagyis állomáshelye Felsőpatyhoz kötötte káplán és hitoktató beosztásban 1917. január 26-ától lett a zalaegerszegi főgimnázium hittanára. Ez említésre méltó, mivel főgimnáziumi hitoktatói kinevezést kapni két évre a szentelés után egy megyeszékhelyen már elég szerencsés tényezőnek nevezhető.

Mindszenty (Pehm) József újmiséskorától kezdve aktívan politizált, kiváló szervező egyéniség volt, a helyi képviselőtestületeknek tagja lett, és a helyi lapok kiadását és szerkesztését is gyakran elvállalták. Balogh Margit kiváló monográfiájában is kiemeli ezen korai időszakában, hogy Mindszenty (Pehm) József a „Keresztény Szociális Néppárt mellett fogékony volt a Nagyatádi Szabó

István vezette Kisgazdapárt politikájára is. Konzervatív királypárti tevékenységnek köszönhetően vált a népköztársasági kormánnyal szembeni ellenzék egyik helyi vezéralakjává, és ezért figyeltek fel rá az arisztokrata körök.

1919. február 9-én ellenforradalmi izgatás gyanújával őrizetbe vették és internálták a szombathelyi püspöki palotába. Amúgy az egyházmegye papságának nagyobbik része 1919. február 26. és március 8. között letette a köztársasági hűségesküt, addig ő ez elől elzárkózott, sőt bekapcsolódott a környéken szerveződő ellenforradalmi megmozdulásokba. Előbb még csak a Károlyi/Berinkei-kormány, majd a Tanácsköztársaság ellen is. Ezen tevékenységét gyakran a sajtóban is kifejtette. Népszerűségének alapot teremtett, hogy amikor 1919. február 17-én a népköztársaság ideiglenes elnöke, Károlyi Mihály gazdasági okból zároltatta a szombathelyi püspöki javadalmat az ellen élesen kikelt. Jól használta a sajtó erejét a lakosság hergelésében. A harcban az általa menedzselte Zala megyei Újság 1919. február 22-ei számában megjelentetett egy cikket, amely a köztársasági államforma védelméről alkotott, február 11-én kihirdetett XI. néptörvény 3. §-ába ütközött. Az ott megjelent cikkben az ifjú hittanár ugyanis Mikes püspök vagyonának zárolt gondnokság alá helyezése ügyében tagadta, hogy az apostoli király főkegyúri jogai átszálltak volna a népkormányra. Véleménye szerint zárlatot elrendelni csak a királynak áll jogában, a népköztársaság kormánya nem örökölte meg a főkegyúri jogot, az visszaszállt a Szentszékre. A cikk nagy port kavart, rendőri felügyelet alá helyezték és internálták. Mindszenty (Pehm) József így emlékezett erre vissza emlékirataiban: „Bosszankodtam és testem kihúzza néztem végig 1919. március 21. éjfélen azon a száz csendőrön, akik lefogásomra jöttek: mégis csak volnék valaki!”

A püspöki palotából átvitték a szombathelyi törvényszéki fogdába, ahol két hónapot töltött el, majd 1919. május 19-én Szombathelyről átszállították Zalaegerszegre. A kormányválságok miatt hatalomra jutó Kommün embereinek kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, semhogy egy alacsony beosztású pappal küszködjenek, bár visszaengedték Zalaegerszegre, de ott azonnal felforgató emberekkel került kapcsolatba, ezért másnap, május 20-án este kitoloncolták Zala vármegye területéről. Mindszenty (Pehm) Józsefen kívül több papot is meghurcoltak, neki szülőfalujában, Csehimindszenten kellett tartózkodnia. A forradalmi vihar a vártnál előbb elcsendesedett, így már augusztus 3-án visszatérhetett Zalaegerszegre.

Alighogy visszatért, máris püspöke megbízásából bekapcsolódott a városi képviselő-testület munkájába. Hozzájárult a Magyar Királyi Zalai 6. Honvéd Gyalogezred zászlójának költségeihez. A zászló ünnepélyes felszentelését Horthy kormányzó jelenlétében, 1921. június 5-ére tervezték. A „Kormányzó Úr Ő Főméltósága előtt megjelenő küldöttségek” (MNL ZML IV. 404. 9643/1923. „Kormányzó Úr Ő Főméltósága előtt megjelenő küldöttségek.”) közül a zalai katolikus papi delegációt Kroller Miksa zalavári apát vezette, és a hat pap egyike Pehm József volt. Számára Horthy lett a megtépzott nemzeti önbecsület újratemtője, a magyarság példaképe; hadserege, amelytől a revizionista vágyak beteljesedését remélték, a büszkeség tárgya lett.

A forradalmi időkben történt meghurcolása meghozta a kellő népszerűséget és elismerést. 1919. október 1-én a megalkuvása miatt népszerűtlenné vált Legáth Kálmán (67 éves) zalaegerszegi apátplébános kérte a nyugdíjazását, amit püspöke azonnal elfogadott. Helyére a hívek kérésére (egyelőre helyettes plébánosként) az ekkor még csak 27 éves Pehm József hittanárt nevezte ki a zalaegerszegi plébánia élére. Az ilyen fiatalon történő kinevezés sokakban megütközést váltott ki, hiszen még egy falusi plébánosi kinevezés is általában negyven év felett volt szokásban. Egy megyeszékhely esetében ez teljesen rendkívüli volt. Valójában megjutalmazta a püspök a papját a hűségéért és bátor kiállásáért.

1921. május 22-én plébánossá, majd nagy meglepetésre és hűségének újabb nyomaként július 1-jétől több plébánia esperesévé nevezte ki, amely elődjének beosztása volt korábban. Pehm lelkesen vetette bele magát a lelkipásztori munkába, és jelentős eredményeket tudott felmutatni, miközben a politikai életben is tevékenyen támogatta a közismerten legitimista gróf Zichy Nándort, a Katolikus Néppárt alapító vezérét. A következő 3 év elteltével, 1924. január 25-én Pehm megkapta az Antiochiai Szent Margitról nevezett pornói apáti címet. Mindszenty (Pehm) Józsefet a trianoni tragédia elkésértette; meggyőződése volt, hogy ez egy isteni büntetés a liberalizmusért, a

marxizmusért, és a kozmopolitizmusért. Lelkesen vetette bele magát a példás hitéleti tevékenysége mellett a politikába, miközben legitimista elköteleződéséhez élete végéig hű maradt.

1. A LEGITIMIZMUS ESZMÉJE A KORSZAKBAN

A legitimizmus (a latin *lex*, 'törvény' szóból: 'törvényesség'): igazolt jogrend alapján álló reformokra csak törvényes úton törekvő politikai irányzat. Alapelve a jogfolytonosság, mely szerint az alkotmány és a törvények igazságos alapon az érvényben lévő jogszabályok keretei között, békés úton változtathatók. In: <https://lexikon.katolikus.hu/L/legitimizmus.html>) fogalma a 19. század elején vált közismertté. A szót elsőként 1815-ben Talleyrand használta. Eredetileg a francia forradalom miatt trónját veszített Bourbon-ház tagjainak hívei voltak a legitimisták. Ennek a jogfilozófiai és politikai irányzatnak az ellentéte a változásokat diktatórikus eszközökkel vagy fondorlatokkal megvalósító forradalmi-politikai irányzat.

A legitimisták nem szerveződtek külön pártba, de a konzervatív oldalon mindenhol jelen voltak. Tagadták, hogy olyan változás történt volna, amely az alkotmányos államformát olyan formában változtatta, aminek következtében a királyválasztás joga visszaszállt volna a magyar nemzetre. Tehát ebből kifolyólag tagadták az 1921. novemberi trónfosztó törvény érvényességét. VI. Károly által kényszerből tett eckartsauai nyilatkozata (1918. november 13.) álláspontjuk szerint érvénytelen, tehát nem tekintették törvényesnek a világháború utáni politikai berendezkedést. Küzdöttek a korábbi rendszer jogfolytonosságáért és a király személyének visszahelyezéséért. A Pragmatica Sanctióban (1723) meghatározott szigorú trónöröklési rend szerint a királyságot halála után fia, Ottó természetesen megörököli. Legitimista politikusok egységesen vallották, hogy a Habsburg-király visszatérése az ország élére egyben a területi igényeket is magával hozná. Érvrendszerük szerint, ha az ország trónján a jogfolytonosságot képviselő IV. Károly ül, akkor az jogalapot teremt a Szent Koronához tartozó, elszakított országrészek visszakövetelésére. Mindszenty (Pehm) József az újraindított Zalamegyei Újság hasábjain ezt a gondolatrendszert népszerűsítette. Ezen meggyőződésében nagy szerepet játszott megyéspüspökének, gróf Mikes Jánosnak egyéni befolyása, akinek szülei is jó kapcsolatban voltak a Habsburgok ezen családi ágával, és fiatal papként IV. Károly király bizalmasa, majd a Habsburg-ház trónjogát képviselő legitimista mozgalmak egyik vezetője vált belőle.

Mindszenty (Pehm) József személyesen is segített a királynak a visszatérési kísérletben, a királlyal személyesen találkozott, és a családját is segítette. 1920 őszén Sibrik Antal zalaháshágyi földbirtokossal és másik két legitimistával személygépkocsin egy nagyobb pénzüsszeget próbált eljuttatni Ausztriába Ottó főherceghez, de a határon elfogták őket, a pénzt elkobozták és úgy megverték, hogy hetekig az ágyat nyomta. (ÁBTL 3.1.8. Sz-222/8. 49r. Jegyzőkönyv Péter Zsigmond László tanúkihallgatásáról. Zalaegerszeg, 1948. március 5. Megjegyzés: a tanú 1929-től 1939-ig dolgozott a Zalavármegye, illetve a Zalai Napló című kormánypárti napilapok szerkesztőségében.; Uo. 63. fol. Jegyzőkönyv Németh Zsigmond tanúkihallgatásáról. Zalaegerszeg, 1948. február 20.)

A király második eredménytelen visszatérési kísérlete után a nemzetgyűlés kimondta a Habsburgok trónfosztását és a királyválasztás jogának visszaszámaztatását a nemzetre (1921. évi XLVII. törvénycikk) Ezen hivatalos álláspont a király 1922. április 1-én bekövetkezett halálával sem változott meg, és a legitimista rendezvények vagy a királyt dicsőítő ellenzéki kiáltványok így a törvénnyel szembeniek voltak. Az apát-plébános által vezetett Zala megyei Újság viszont radikálisan és bátran legitimista cikkeket jelentetett meg a király visszatérési kísérletei alatt, majd IV. Károly elhunytakor annyira merészen tette ezt, hogy a Bethlen-kormány 1922. április 14-én, a nemzetgyűlési szavazási kampány hajrájában betiltotta az újságot. (MNL ZML IV. 401b. 15/biz.-1922. A belügyminiszter 59.661/1922. sz. távirati rendelete a Zalamegyei Újság megjelenésének és terjesztésének betiltása tárgyában.) A betiltás oka IV. Károly halálára kiadott legitimista ellenzéki proklamáció közzététele volt. Mindszenty (Pehm) József a lap betiltását felekezeti elfogultsággal magyarázta, és azonnal fellebbezett a döntés ellen: „Méltóztassék elhinni, a katolikusok, ... fogcsikorgatva nézik az eseményeket és katolikus sérelemlről beszélnek. A lap egyetlen bűne legitimizmusa volt. Ha nagy a bűne, állítsák bíróság elé; de semmi szükség sincs ilyen állapotokra.” (MNL ZML IV. 401b. 93/biz.-1922. Pehm József esperes-plébános levele Kolbenschlag Béla

főispánhoz. Zalaegerszeg, 1922. május 10.) A betiltás nem tartott sokáig, de kimaradtak a korteskedésből. Az újraindulás után már óvatosabban fogalmaztak, de azért a Hírek rovatban állandóan beszámoltak a királyi család sorsáról, és királypárti üzeneteiket gyakran összekapcsolták más témákkal, mint antikommunizmussal, antiliberalizmussal vagy épp a területi revízió gondolatával.

2. KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉGE

Abban a korszakban a katolikus papok politikai szereplése bevett gyakorlat volt Németországban és Ausztriában is, bár a legtöbb országban állami törvény vagy a Szentszékkal kötött konkordátum tiltotta a papság pártpolitikai szerepvállalását. Paksy Zoltán publikációjából (*Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Szerk.: Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 169–194.; Paksy Zoltán: Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939 i. m. 48.*) sok értesülés nyerhető Pehm József szerepéről, és a város és vármegyei életben betöltött szerepéről. A plébános hivatalból tagja volt a városi képviselő-testületnek és egyben a vármegyei közgyűlésnek is és a törvényhatósági kisgyűlés egyik legrangosabb személyévé vált. Rengeteg hozzászólás, előterjesztés fűződik hozzá.

Bizottsági tagságai:

- Város közigazgatási bizottság;
- Pénzügyi és jogi bizottság;
- Temető- és kórházi bizottság.

Mindszenty (Pehm) József már 1919 februárjában a keresztényszocialista párt, majd a Friedrich István elnöklete alatt létrejött, Csernoch János hercegprímás támogatását is élvező Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) programjának lelkes szószólója és az ellenzéki keresztényszociális–kisgazda pártszövetség vármegyei szervezője volt. A húszas évek elejétől a keresztényszociális párt agitátoraként a vármegyében népgyűléseken szerepelt. A zalaegerszegi Katolikus Házat, mely egyben a lapjának szerkesztősege is volt és a plébániájának tulajdonát képezte, a pártiroda székhelyéül is átengedte, és ide érkezett a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt postája is. (*Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty i. m. 224. old.*)

A fiatal Pehm József olyan népszerű volt, hogy Zala megye akármelyik parlamenti mandátumát megszerezhetné volna Maróthy-Meizler Károly (*Az ismeretlen Mindszenty i. m. 224. old.*) könyve szerint, de tudta, hogy akkor az egyházi karrierről le kellett volna mondania, ezért inkább a legitimista Szmrecsányi György földbirtokost segítette a parlamentbe, aki mellett agitálta a zalaegerszegieket. Buzgólkodásának hatására 1920. január 25–26-án a nemzetgyűlési választásokon választókerületben fölényesen győzött a KNEP jelöltje.

A politikai érzékét jól példázza, hogy amikor a kormányon lévő KNEP-ből 1920 áprilisában távozott Friedrich István és megállapította az ellenzéki Keresztény Nemzeti Pártot és ehhez csatlakozott a kormánypártot elhagyó tizenegy képviselői ifj. Andrassy Gyula vezetésével, akkor Pehm József is csatlakozott a legitimista programot hirdető politikushoz. Meghatározó szerepe volt abban, hogy Zala vármegye legfontosabb politikai áramlata az egész Horthy-korszakban a legitimista irányzat lett. Pehm József az 1922. május–júniusi nemzetgyűlési választásokon is a Habsburg-restaurációt szorgalmazó Andrassy–Friedrich párt mellett olyannyira nyíltan agitált, hogy a főispán külön dicsérte személyét a belügyminiszterhez írt levelében. (*Paksy Zoltán: Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között i. m. 289–291:290. old.*)

Az apátplébános megmaradt rendíthetetlen legitimistának, amihez több személyes élmény is hozzájárult. A katolikusok rendszeresen szerveztek csoportos zarándoklatokat és ebben a korszakban a lourdes-i Mária-kegyhely nagyon népszerű volt. Az El Camino út miatt innen már könnyen el lehetett jutni az észak-spanyolországi Limpas városába. Innem már alig hetven kilométerre található Lequeitió, ahol 1922 és 1929 között a városka közelében egy, az óta már elbontott tengerparti kis kastályban élt a száműzött Habsburg-család. Pehm József is ellátogatott ide 1924-ben, és találkozott Zita királynéval és az akkor még csak 12 éves Habsburg Ottóval. Teljesen egyetértett gróf Apponyi Albert és Csernoch János hercegprímás álláspontjával, mely szerint: „a koronás király fia is kapocs, még ha nem is olyan erős és nagy, mint a koronázás, és hogy Magyarországnak van törvényes királya,

akit csak az adott helyzet akadályoz abban, hogy megkoronázzák.” (*Balogh Margit. 170. old.*) A legitimisták ebben a korszakban meggyőződéssel vallották, hogy ők képviselik az igazi hazafiságot, és viszik tovább a legteljesebben a magyar jogi tradíciókat.

Apponyi Albert hatására később általánosan elfogadottá vált, hogy a legitimista meggyőződést nem kell pártokhoz kötni, mert az egy egyetemes nemzeti eszme, így bármelyik pártban vagy mozgalomban is lehet gyakorolni. A legitimizmus liberálisabb felfogása szerint a királyt a nemzet választhatja, mint Mátyás királyt, de Pehm József az ortodox, vagyis a Habsburg trónöröklés rendszerének volt elkötelezett híve, ezért szembekerült Horthyval, akit a király internálása miatt nem tekintett törvényes államfőnek, és akivel annak református vallása miatt eleve bizalmatlan volt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy gyakran megtagadta az ünnepi misét a kormányzó születésnapján vagy névnapján, ami miatt több feljelentés is érkezett ellene.

Több esetben, így 1938-ban is eljárás induljon ellene kormányzósértés miatt. Balogh Margit Mindszentyről írt könyve számos ilyen esetet ír le. Az ilyen összeütközések azért is voltak feleslegesek, mert 1924-től Csernoch János hercegprímás utasítására minden templomban gyászmiséket tartottak IV. Károly halálának évfordulóján, azaz április 1-én. („*Károly király halálának emléknapja.*” *Vasvármegye, 1924. március 13. 2.*) Gróf Mikes János szombathelyi püspök körlevélben szólította fel papjait erre a kötelességre, sőt az egyházi iskolákban tanítási szünetet rendelt el.

A kormányzat mindig távol maradt a megemlékezésektől, de a kezdeti összeütközések és parlamenti interpellációk után megtúrte az Ottó főherceg születésnapjának tisztelő miséket is, aminek nagy hagyománya alakult ki ekkor. Budapesten a Szent István-bazilikában megrendezett Ottó-misék székfoglalási rangsor szerint évente más püspök tartotta, és a prédikációra szintén elismert és legitimista vezető papi személyiségeket kértek fel. Habsburg Ottó nagykorúságának ünnepén 1930-ban érhető okokból gróf Mikes János püspököt bízták meg, és 1933. november 20-án, ami hétfőre esett, Pehm Józsefet kérték fel a prédikációra, ami számára nagy megtiszteltetés volt. Szentbeszédében hangsúlyozta a nemzet szétesésével a királyság intézményének állandóságát; „a nemzet[i] könnyeken a szent korona fénye tör át egyedül”. (*Nemzeti Újság 15. évf. 264. sz. 1933. november 21. 4.* „*Ezrek imádkoztak a bazilikában a király boldogságáért az Ottó-misében.*” *A beszéd szövege: PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Ottó-misében, Bp., 1933. XI. 20.”*) Az apát-plébános beszéde élénk visszhangra talált a korabeli újságokban, amit parlamenti interpelláció is követett, és az ügy nagy port kavart, de egyben ismertté is tette nevét és elfogadottá a legitimisták körében. Ezen beszédnek is köszönhetően Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter megerősítette, hogy az államforma változatlanul a királyság, a trón betöltése azonban a politikai helyzetre tekintettel nem időszerű.

Fontos azonban megemlíteni azt a tényt, hogy Pehm József jelleme is formálódott, idővel egyre reálisabban gondolkodott, és meghozta a maga kompromisszumait is. Már 1930. március 1-jén Horthy kormányzásának tízéves évfordulóját Te Deummal és ünnepélyes istentisztelettel köszöntötte, illetve a kormányzó névnapján is engedélyezte a misét, amit káplánjainak engedett át, bár a Horthyt köszöntő és hódoló rendezvényeket lehetőségekhez mérten messze elkerülte. Nem vett részt a kormányzó hivatalba lépésének húszéves évfordulóját 1940. március 1-jén ünneplő díszközgyűlésen sem. (*Balogh M: 174. old*)

Lapjában, a Zalamegyei Újságban is a határozott ellenzéki seregéből fokozatosan váltott a lojális ellenzéki seregbe, és gyakran a tapintatos kormánytámogatás is elfogadhatóvá vált a szerkesztők számára. Amikor 1934-ben a bicskei plébános bábáskodásával megállapították a Nemzeti Legitimista Néppártot, abba nem lépett be és nem is csatlakozott aktivistáik közé. A Katolikus Népszövetség is egyhangúlag igazgatósági taggá választotta, és számos országos papi gyűlés rendszeres és tekintélyes felszólalójaként öregbítette hírnevét.

Az országos papi gyűléseken is legitimista meggyőződését proklamálta. A veszprémi püspök támogatásával 1933. március 13-án Székesfehérvárott jött össze tizenhárom befolyásos plébános, köztük Pehm József is, akit Mikes püspök javasolt. Itt ajánlotta, hogy a jobboldali legitimizmust is képviselő partokkal ne szakítsanak, hanem egy új párt helyett a régi párt megreformálására helyezték a hangsúlyt. A Veszprémben 1933. május 18-án tartott újabb papi értekezletre már huszonhét vezető

pap jött el, köztük olyanok is, akik a parlament tagjai is voltak. A Független Kisgazdapárt vidéki gyors erősödése félelmeket keltett egyesekben, de Pehm álláspontja szerint ezeket is meg lehet nyerni a legitimizmus eszméjének, amivel közelebb lehet hozni az álláspontokat.

A nemzetiszocializmus terjedésében komoly veszélyt látott, és annak terjedését a falvak lakosságának radikalizálhatóságában, a műveletlenségben és a szociális elégedetlenségben vélte felfedezni. Pehm József is elodázhatatlannak látott néminemű modernizációs teendőt a merev hagyományoktól áthatott közösségi szerkezet óvatos módosítása terén. A földkérdés, (1920. évi XXXVI. törvénycikk „a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésről”) ami a Horthy-korszak sikertelen reformkísérlete volt, feltűzelte az érzelmeket, a keresztény párt az 1935-ös választásokon katasztrofális vereséget szenvedett, és mindegyik ellensége támadta. Gróf Zichy János legitimista politikus elnökletével 1937. január 26-án létrehozták az Egyesült Keresztény Pártot. A reformok és a fiatalok bevonása a párt életébe nem valósult meg, pedig Pehm József ezért szorgoskodott.

Lelkipásztori munkájával apránként a szombathelyihez hasonló háttérágazatot épített ki oktatás, sajtó, nyomda, plébániaalapítás, kegytárgykereskedés, szövetkezet és szerzetesi intézmények terén, amit a megyéspüspöke is csodálta, sőt egészen rábízta a zalai végeket, és 1927. október 29-én Mikes püspök a szombathelyi egyházmegye zalai részének püspöki biztosává nevezte ki. Szorgossága jutalmául 1937. február 20-án XI. Piusz pápa Grósz József szombathelyi apostoli kormányzó javaslatára pápai prelátsai címmel tüntette ki, aminek következtében a „méltóságos” megszólítás járt neki, mint a püspököknek vagy főispánoknak. Bár ez már majdnem püspöki cím volt, váratlanul 1941. március 22-én lemondott a zalai püspöki biztosi munkaköréről. A visszacsatolt területeken a Muraközben egyházszervező tevékenysége sokak által kritizált tevékenység volt, de még a kormányzó elismerését is kiváltotta.

3. ÖSSZETŰZÉSE A NEMZETISZOCIALIZMUSSEL

Pehm József preláts, apát, esperes plébános egyértelműen viszolygott a nemzetiszocializmus eszmerendszerétől, nemcsak Habsburg-párti legitimista beállítottsága miatt, hanem közszereplésének konzekvens és felelős személyeként. Álláspontja szerint minden ember az Atyának egyenlő jogú gyermeke, ezért minden megkülönböztetés helytelen. Előbb távolságtartó maradt, majd a fasiszta eszmék terjedésével egyre ellenségesebb és elhatárolóbb lett pedig Szálasi Ferenc buzgó katolikus volt és igyekezett az egyház kegyeit elnyerni. (Csíky Balázs: *A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években. Közép-európai Közlemények* 23. 6 (2013) 4. 79–89 old. 84–85. old.)

Továbbra is rendszeresen írt cikkeket, amiknek hatása nem maradt észrevétlen. Az egyik esetből elhúzódozó sajtóper is keletkezett. Festetics Sándor gróf, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt vezetője indította ellene rágalmozás miatt a „Válasz egy nyilas támadásra” című cikk miatt, amely 1937. október 6-án jelent meg a Zala megyei Újságban amit pár nappal később leközölt Az Est című, országos politikai napilap is. (Balogh M.: 233. old.) Látván a keresztény párt gyengeségét és a püspökök hallgatást Pehm József 1938. április 19-ére, húsvét keddre a 34. Eucharisztikus Világkongresszus előtt újabb értekezletre hívta Budapestre mindazokat a papokat és politikusokat, akik tisztában voltak a szélsőjobb előretörésének veszélyével. A kezdeményezése országos méretűvé bővült- A 72 meghívottból hatvanan meg is jelentek és országosan dicsérték a kezdeményezését. Nemcsak memorandumot, de gyakorlati útmutatást is kiadtak arról, hogy mit tegyenek, vagy ne tegyenek a lelkipásztorok az adott politikai viszonyok között. Lényegében arra intették a papságot, hogy ilyen helyzetben tartózkodjanak a politikai szerepvállalástól.

A németek erőszakos visszánémetesítése elleni tiltakozása jele volt névváltoztatása is. 1942 nyarán ötvenéves korában eredeti családnevét Pehmről Mindszentyre magyarosította, akkor, amikor a német propaganda hatására egyre divatosabb lett a vezetéknév visszánémetesítése: „A névváltozás sok gondot okozott. Úgy éreztem, hogy áldozatot hozok. Ötven évig hordtam – úgy érzem – becsülettel. Ha ismertek, ezzel ismertek. Most már az új név inkább a fejfámra kell. ... Németországban irtózatoss propaganda folyik annak igazolására, hogy hazánkat nevek szerint német vér lakja. Egy vezető zalai tisztviselőt felszólítottak neve után: lépjen be a Volksbund-ba. ... Nekem

is megviselte a lelkemet. De ha ezt egyszer magyar érdekek láttam, meg kellett tenni, hisz az életet sem kellene sajnálni.” (OSZK Kt. 107/83. fond, 25. ő. e. Mindszenty József levele Udvardy Jenőnének, a zalaegerszegi tiszti ügyész, kormányfőtanácsos feleségének. Zalaegerszeg, 1942. szeptember 10.; Idézi Mészáros István: *Mindszenty és Vas megye i. m. 321.*)

Kérelmét 1942. július 20-án írta meg Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez. A névváltoztatását a hitlerizmussal szembeni viszolygásának megokolása motiválta. Már 1941 derekára egyházmegyei és közeleti megbízatásairól sorra lemondott, teendői középpontjába a muraközi társadalmi küldetés szervezése és a szokványos plébánosi teendők kerültek. A visszavonulása idején viszont történt egy nagyon érdekes titkos találkozó a Vatikán területén, amiről csak Ujszászy István számol be, aki 1942-ig a hírszerzés és kémelhárítás, 1942–1944 között a Magyar Királyi Belügyminisztérium Államvédelmi Központjának vezetője volt. 1943. május 21-én Apor Gábor szentszéki magyar követ jelentésére hivatkozva arról számolt be a belügyminiszternek, hogy áprilisban Kelet-Közép-Európa jövőjét latolgató, fontos megbeszélések voltak a Vatikánban. (MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ő. e. 55. fol. *Ujszászy István jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Bp., 1943. május 21. Gépelt, eredeti, aláírt.*) A résztvevők nem kisebb jelentőségű személyek, mint Francis Joseph Spellman New York-i, Theodor Innitzer bécsi, Michael Faulhaber müncheni, August Hlond varsói, Andreas Rohrachner salzburgi érsek, és az ő társaságukat egészítette volna ki Mindszenty József apátplébános a magyar klérus képviselőjében. Feltételezhetően ez nem volt egy hivatalos összejövetel, hiszen Serédi hercegprímás ilyenekkel biztosan nem bízta meg, mert nem tartozott kedveltjei, még kevésbé bizalmasai közé, és Mindszenty sem volt tárgyalóképes idegen nyelveken. Habsburg Ottó trónörökös viszont nagyon jó viszonyban volt Joseph Spellman New York-i érsekkel. (Balogh M.: 304. old) Ujszászy úgy tudta, hogy Mindszenty különtárgyalásokat folytatott Spellman érsekkel és Habsburg Ottó 1942 folyamán több amerikai fórumon is kifejtette a Habsburg-birodalom mint egy demokratikus konföderáció feltámasztásának vízióját. (Stephan Baier–Eva Demmerle: *Habsburg Ottó élete. Európa Könyvkiadó, Bp., 2003. 171. old.*) Homonnay Tivadar, Budapest főpolgármestere is megerősítette, nem volt titok a New York-i érsek jó kapcsolata Habsburg Ottóval. (Balogh M.: 307. old) Bizonyított tény, hogy Slachta Margit legitimista képviselő kapcsolatban állt és közvetített Mindszenty és Spellman bíboros között és 1943. március első napjaiban bizonyosan Rómában járt, és találkozott Spellman érsekkel. Mindszenty mint legitimista sokakkal együtt egy új Habsburg-monarchiáról álmodott, bár ekkor már az amerikaiak elvetették ezt a lehetőséget.

4. VESZPRÉMI PÜSPÖKI KINEVEZÉSE ÉS ÖSSZEÜTKÖZÉSE A NYILASOKKAL

Mindszenty József neve már korábban is felvetődött, amikor püspöki székek megüresedtek, viszont politikai szerepvállalásából adódó konfrontálódása a hatalommal és ultrakonzervatív legitimista beállítottsága illetve már-már szállóigévé váló szigorúsága nem tette túl népszerűvé egyházi körökben. Plébániáját a fiatal papok „penináriumnak” nevezték, ami a penitencia, vagyis bűnökért való vezeklés és a szeminárium szavakból keletkezett. A veszprémi püspöki szék Czapik Gyula 1943. május 7-én történt egeri érseki kinevezésével megüresedett és 11 hónap után 1944. március 5-én XII. Piusz pápa Mindszenty József pápai prelátust, zalaegerszegi apátplébánost nevezte ki veszprémi püspökké. (Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon. Argumentum, Bp., 2002. 184–185. old.*)

Serédi Jusztinián hercegprímás a saját jelöltjét, Meszlényi Zoltánt ajánlotta, akit már 1937. október 28-án püspökké szenteltek és az Esztergomi Főegyházmegye segédpüspöke volt. „Mindszentynek felrótta műveltségének korlátait, egyetemi tanulmányainak hiányát, türelmetlenségét, heves természetét, ridegségét, de legfőképpen hiányolta belőle az egyházkormányzati felelősséghez szükséges rugalmasságot. A hercegprímás ezért Mindszenty esetleges kinevezését „potrebbe essere molto pericolosa”, azaz (a „nagyon” szó áthúzva) veszélyesnek, az adott időkben kockázatosnak tartotta.” „Mindent megfontolva félek, hogy – tekintettel heves természetére – püspökként is túlságosan kemény lenne a papsággal és a tőle függőkkel (pl. a katolikus iskolák tanítóival), tehát lassanként növekedne az elégedetlenség az

egyháznak, az egyházmegye kormányzásának és a lelkek üdvének kárára” (PL 9369/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás olasz nyelvű levele Angelo Rotta nunciushoz. Esztergom, 1943. december)

Azonban hiába ment el ez a levél a nunciushoz (aki a pápa Magyarországra akkreditált nagykövete), annak környezetéből mégis az szivárgott ki, hogy a veszprémi püspöki székre Mindszenty József a legesélyesebb. Gróf Mikes János nyugalmazott püspökként egyre gyakrabban kereste fel a nunciust és közbenjárt kedvelt papjáért Hubert Noots premontrei generálisnál is, aki Rómában nagy befolyással bíró, Magyarországot is ismerő, világlátott szerzetesi vezető volt.

Az apostoli nuncius Angelo Rotta címzetes érsek döntő szerepet játszott a leendő püspökök kiválasztásában, hiszen ez hivatali kötelessége is volt. Többek véleményét kikérte és a lehetséges jelöltek pályafutását tanulmányozta, a szerzetesrendek főnökökeit is megkérdezte, és a lehetséges jelöltek közül megragadták az apátplébános lelkipásztori érdemei.

Megyéspüspökén kívül fontos még megemlíteni Cavallier Józsefet, újságíró, aki a megkeresztelkedett zsidók érdekvédelmi szervezeteként megalakított Magyar Szent Kereszt Egyesület vezetőjeként is tevékenykedett. Cavallier József Angelo Rottával munkakapcsolatban állt, ő vette át és adta tovább az érintetteknek a szentszéki menleveleket. Ez a kockázatos munkakapcsolat később barátsággá alakult, és a nuncius kikérte a véleményét kényesebb kérdésekben is. Cavallier egyesülete szoros munkakapcsolatban állt Slachta Margit nővérrel, aki a magyar törvényhozás első női képviselője is volt egyben, és egyszerű missziós nővérként női szerzetesrendet alapított „Szociális Testvérek Társasága” néven. A rend főnökasszonyaként, és szintén legitimista politikusként jól ismerte Mindszentyt.

A püspökszentelés szertartását az esztergomi bazilikában 1944. március 25-én tartották meg, amikor a német katonai megszállás is megtörtént. Serédi hercegprímás vezetésével három új püspököt szenteltek ekkor: Hamvas Endrét, Kovács Sándort és Mindszenty Józsefet. Az új veszprémi püspök feltűnésmentesen érkezett székhelyére 1944. március 28-án.

Alig két hete volt még csak püspök, amikor Serédi hercegprímás figyelmét a szélsőjobboldalról fenyegető veszélyre hívta fel. „Most egyre szélsőbb jobboldaliak jönnek ... a ma még kívülálló Szálasi- stb. frakciók fogják diktálni a tempót. Ez a tábor a katolikus iskolák és az egyházi javak ellen tör.” (VÉL I.1.44.a. 1614/1944. Mindszenty József 1944. április 14-én kelt szigorúan bizalmas levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz.) Szintén ezen levelében a hercegprímás közbenjárását kérte a legitimisták vezéréként ismert, németellenes gróf Sigray Antal felsőházi tag érdekében, akit a Gestapo letartóztatott. (Balogh M: 340. old.) Mindszenty támada a Szálasi-kormány kiűrésre épülő hadászati stratégiáját, miszerint mindent nyugatra kell telepíteni, ezért a nyilasok alig várták, hogy elégséges ürügyet találjanak Mindszenty eltávolítására, amit később az emlékirataiban részletesen leír.

Kiemelendő azonban az a tény, hogy amikor a felsőházzal is legitimáltatni akarta Szálasi Ferenc a nyilas hatalomátvételét, Mindszenty tüntetőleg nem ment el az ülésre, ami botrányba is fulladt. Később megtagadta az eskütételt a nyilas kormányra arra hivatkozva, hogy nem közalkalmazott.

A sorozatos összetűzések miatt a nyilasok mindent megtettek, hogy ürügyet találjanak eltávolítására. A püspöki palotába történő katonai beszállások ürügyén támadt vitát úgy tekintették, mit hatósági közeg akadályoztatása. A házgondnokot és az irodaigazgatót letartóztattak mire Mindszentyt tiltakozott ezért aztán az ő letartóztatását is elrendelte a főispán. Amikor őrizetbe vételéről Mindszenty írásbeli végzést kért, tíz perc múlva közölték vele, hogy minden „a Nemzetvezető egyenes parancsára” történt.

A bizonyítékok begyűjtése csak ezután indult, és két házkutatást is tartottak a püspökségen, találtak is egy egyszerű levelet Varga Béla atyától, aki ekkor a Független Kisgazdapárt alelnöke volt. Ezen levelet később Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság vezetője is felhasználta, hogy bizonyítsa Mindszentyt legitimista tevékenységét. (ÁBTL 3.1.8. Sz-222/9. 22-23., 25. és 29. fol. Farkas Lajos vármegyei rendőrfőkapitány tanúvallomási jegyzőkönyve, 1946. február 5.) Tömpe András rendőr ezredes erre a csekély eredményre hivatkozva elégedetten jelentette: „kiderült, hogy Mindszenty József jelenlegi hercegprímás úr hosszabb idő óta külfölddel keresett összeköttetést egy Somogy vármegyei plébános útján, Ottó Habsburg herceg hazahozatala és hatalomra juttatása érdekében”, és

megállapította, hogy „nem baloldali magatartása miatt, hanem a királyság visszaállítására irányuló kísérleteiért internálták a nyilasok”. (*ÁBTL 3.1.8. Sz-222/9. 30. Tömpe András r. ezredes, a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya vezetőjének jelentése a belügyminiszternek, Bp., 1946. április 16.*)

Fontos azonban megjegyezni, hogy a nyilasoknak a legitimizmus vádja nem volt annyira veszélyes, mint később a kommunistáknak, mert azok az államrend megváltoztatásának kísérletét látták ebben. A nyilasok végül az 1944. november 30-án kiállított főispáni véghatározat indoklásában Mindszentyt azért vették őrizetbe, mert a katonák beszállásolása ellen hatósági közeggel szemben erőszakosan lépett fel, és társaival tüntető felvonulást rendezett a lakosság fellazításának szándékával, így a közbiztonságot veszélyeztette, a hadműveleteket pedig lassította. (*VÉL I.1.44.a. 10.147/1959. Schiberna Ferenc főispán 1622/1944. sz. végzése Mindszenty József rendőrhatósági őrizet alá helyezéséről. Veszprém, 1944. november 30.*) A végzés nyomtatékoságára az eljárást akadályozó papnövéndékek letartoztatását is elrendelte.

Mindszenty Józsefet 1944. november 27-től december 22-ig volt fogva tartva Veszprémben, majd a szovjet hadsereg előnyomulása miatt Sopronkőhidára szállították. Apor Vilmos győri, Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök, Geiszbühl Mátyás fegyházlelkész közbenjárására december 29-én átszállították őket az Isteni Megváltó Leányai Szerzetesnők Társulata soproni anyaházába, ahová később Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspököt és testvérét, Shvoy Kálmán altábornagyot is átszállították. (*Balogh M.: 380. old.*) 1945. március 28-án elmenekültek a nyilasok és április 1-jén az oroszok elfoglalták a várost, így Mindszenty kiszabadult. (*VÉL I.1.44.a. 414/1945. Mindszenty József püspök levele a Vörös Hadsereg Veszprém Városi Parancsnokságának, Veszprém, 1945. április 20.; 422/1945. Mindszenty József püspök levele a soproni Isteni Megváltó Leányai általános főnöknőjének. Veszprém, 1945. április 25.*) 1945. április 20-án érkezett vissza Veszprémbe. Visszaérkezése után egy héttel már Grósz József érseknél Kalocsán egy szűk körű megbeszélésen vett részt Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt társaságában, majd ezt követő hétfőn, április 30-án Grósz és Mindszenty Budapesten felkeresték Dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt.

5. AZ ESZTERGOMI ÉRSEKI KINEVEZÉS

Serédi Jusztinián hercegprímás 1945. március 29-én meghalt és azonnal szóba került a primási szék betöltésének kérdése. A pápai nuncius, Angelo Rotta azonnal a főpapok véleményét kérdezte. Sokatmondó, hogy a kalocsai érsek, Grósz József elzárkózott az utódlás elől. A legesélyesebb jelöltet báró Apor Vilmos győri püspököt egy szovjet katona agyonlőtte. Az utódlást megnehezítette, hogy a temetés után két nappal kiutasították az országból Angelo Rottát. A nunciust Cavallier József kísérte ki a Ferencvárosi pályaudvarra: „...kísérés közben újra arról beszélt Angelo Rottával, hogy nincs jobb jelölt az esztergomi érseki székre, mint Mindszenty József veszprémi püspök” (*Balogh M.: 416. old.*) A kormány 1945. május 25-ei ülésén Teleki Géza kultuszminiszter javaslatára elkészítette az első javaslatát a sorrendre: 1.) Bánás, 2.) Márton Áron, 3.) Grósz, 4.) Czapik, 5.) Mindszenty. A minisztertanács végül első helyen Bánás László prépostot, debreceni plébános helynököt, másodikként Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspököt, a harmadik helyen pedig Kelemen Krizosztom bencés rendi főapátot ajánlotta a hercegprímási méltóságra. (*U. o.: 418. old. MNL OL XIX-A-1-j-XXIII-1631/1945. (21. d.) Az INK iratai (1944) 1945–1949. Gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter levele a külügyminiszternek, 1945. május 31.*)

A jelölés elhúzódása kedvezett Mindszentynek, és ez alatt személyére sokan felhívták a Szentszék figyelmét. Nagyon érdekes momentum még P. Nagy Töhötöm jezsuita szerzetes szerepe, aki 1945 nyarán utazott Rómába, kedvelte Mindszentyt és a szintén jezsuita Páter Kerkai Jenő barátja volt. Pont a legjobb helyen és időben volt, és tudott lobbizni a kinevezéséért. A Vatikánban a szokásos halogatás helyett mindössze két nappal P. Nagy Töhötöm pápai magánkihallgatása után XII. Piusz pápa 1945. augusztus 16-án Mindszenty Józsefet nevezte ki esztergomi érseknek. A gyors döntés háttérében az állt, hogy a vatikáni politikusok többségükben úgy vélték: Magyarország így is, úgy is elveszett, épp ezért Mindszenty – mint kipróbált és bizonyított antifasiszta és egyben antikommunista – a „végső harc” számára a legmegfelelőbb ember. (*Balogh M.: 425. old.*)

A kinevezést megvalósító vatikáni vezetők tudatában voltak annak a ténynek, hogy Mindszenty nyíltan királpárti legitimista. Habsburg Ottó trónörökös (Mindszenty szerint „király”) arcképe nappalijának jól látható helyén volt kiakasztva, és az is köztudott volt, hogy minden évben IV. Károly király halálának évfordulóján ünnepélyes gyászmisét celebrált. Szótárában gyakori kifejezés a „történeti alkotmány” vagy „ösi alkotmányosság”. Legitimista meggyőződés szerint a Szent Korona az állam egységének és szuverenitásának szimbóluma. (*Kardos József: A Szent Korona és szentkorona-eszme története. IKVA, Bp., 1992; Werbőczy István: Tripartitum I. rész 2. cím 1. § és I. rész 3. cím 6. §. https://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm) A tripartitum és az ősi törvények, mint például 1791. évi XII. törvénycikk, mely a rendeket beemeli a király mellé a törvényalkotásba, már hivatkozásra sem voltak alkalmasak a megszálló kommunista erőkkkel szemben. Viszont Mindszenty számára a Habsburg-ház restaurációja továbbra is célként lebegett.*

Mindszenty hercegprímásként azonnal folytatta a legitimisták támogatását. Ifj. Pallavicini György örgróf a Párizsban tartózkodó Habsburg Ottó és Mindszenty között közvetített. A prímási palotában gyakori vendégek voltak a korszak ismert legitimistái, mint például báró Kray István, Gruber Miklós, Slachta Margit és Blazovics Jákó bencés szerzetes, Ottó főherceg nevelője és még sokan mások.

A vesztes politikusok és arisztokraták gyülekezete összekötötte személyét az arisztokráciával, a nagytőkével, a reformokkal szemben tartózkodó konzervativizmussal. Nem mérte fel kellő körültekintéssel, hogy a magyar katolikus egyház ügyét végzetesen kompromittálják majd a személye köré gyűlő szélsőséges elemek, és ezt a baloldali propaganda ki fogja használni. Balogh Margit véleménye szerint „Mindszenty érsek elődje, Serédi Jusztinián is legitimista volt, ahogy akkor Magyarországon még számosan, de kétségtelen, hogy Mindszenty hajlíthatatlanul, apolitikusan volt az.” Vagyis míg elődjében megvolt a bölcs kompromisszumkészség és bölcs politikai érzék, addig Mindszentyből ezek hiányoztak. 1945. december 7-én elfogadták az 1945. évi XI. törvényt az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről. A Szent Korona-tan ezzel végleg háttérbe szorult. Mindszenty a püspöki karban és a felsőházban is mindent megpróbált, még levelet is írt Tildy Zoltán miniszterelnökhöz, hogy az államformát ne változtassák köztársaságra, de mindezen próbálkozások hasztalannak bizonyultak. Hiába próbált nyomást gyakorolni Varga Béla plébánosra, aki ekkor a Nemzetgyűlés elnöke volt, és a kispapokra nagy befolyást gyakorolt. Bár Varga plébánosatyja is legitimista volt és 1921-ben Budaörsnél még a királyért harcolt Horthy Miklós ellen, 1946. január 2-án válaszolt egy mentegető levélben, és legitimista meggyőződése ellenére elkerülhetetlennek látta a köztársaság kikiáltását. Mindszenty szemrehányó válaszlevele is hozzájárult ahhoz, hogy Varga Béla 1946. január 4-én lemondott tagságáról az államfői hatalmat ideiglenesen gyakorló Nemzeti Főtanácsban. (*MNL OL XVIII-4. 1. d. 1. csomó. Jegyzőkönyv a Nemzeti Főtanács 1946. január 4-ei üléséről.*) Varga Béla úgy vélte, hogy „a prímás nem a földön jár, hanem egy képzel világbán él, és nem hajlandó figyelembe venni a valóságos hatalmi-politikai viszonyokat.” (*ÁBTL 3.1.9. V-82.897/1. 22-23. fol. Endrédi Vendel zirci apát ceruzával írt börtönvallomása, 1950. november 1. Idézi Cúthné Gyóni Eszter (szerk.): Egy fogoly apát feljegyzései i. m. 46.*) A Nemzetgyűlés 1946. január 31-én fogadta el az 1946. évi I. törvényt, amely eltörölte a királyság intézményét és Magyarországot köztársasággá nyilvánította. 1946. február 1-jén köztársasági elnökké választották Tildy Zoltán református lelkészt, az addigi miniszterelnököt, egyben a kispapapárt elnökét, a Nemzetgyűlés élére pedig Varga Béla plébános került. A kormányfői székben Tildyt a szintén református Nagy Ferenc követte, pedig sokkal esélyesebb volt a katolikus Sulyok Dezső képviselő, hajdan legitimista, akit a kispapapárt eredetileg jelölt miniszterelnöknek és akinek megválasztását Mindszenty is szívesen látta volna. A köztársaság kikiáltását nem tekintette törvényesnek. A köztársasági államformáról szóló törvény elfogadása után is megmaradt királyságpártinak, és az új rendszert lelke mélyén törvénytelennek tekintette. (*Mindszenty József: Emlékirataim. 264. old.*)

1945 végén, a világháború után először, XII. Piusz pápa 32 új bíborost nevezett ki még a háborút lezáró békekötéseket megelőzve. Mindszenty József egy amerikai katonai repülőgép fedélzetén jutott el Rómába, 1946. február 18-án a reggeli órákban. (*Németh László Imre: Mindszenty megvalósult álma i. i. m. 37-50.*) A bíborosok avatásának szertartására utolsóként érkezett, mert

nehezen kapott vízumot. 1946. február 21-én délelőtt a Szent Péter-bazilikában XII. Piusz átölelte, fejére tette a bíborosi kalapot, és ezt mondta: „A 32 közül te leszel az első, akinek vállalnod kell a bíbor színnel jelzett vértanúságot!” (*Mindszenty József: Emlékirataim 112. old.*)

A Habsburg szál szempontjából is jelentős esemény volt a Mária-kongresszus megrendezése Ottawában. A kommunisták is ekkor békülékenyebb hangot ütöttek meg a püspöki kar véleménye szerint is. (*A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 251. Az 1947. október 8-án, Vácott tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, I. napirendi pont.*) Alexander Vachon kanadai érsek még 1947 januárjában meghívta a Mária-kongresszusra Ottawába. 1947. június 13-án egy angol katonai repülőn Bécs és London érintésével Kanadába, majd onnan az USA-ba látogatott, majd július 11-én érkezett haza. (*Balogh M: 654. old*) A majd egyhónapos távollét egy világháború sújtotta országból nem volt indokolt, hacsak nem a Habsburg és nemzetközi kapcsolatok építése magyarázza ezt a lépést. A választások közelsége miatt sokan arra gondoltak, hogy végleg elhagyja az országot. Öt kontinens 48 országából érkeztek küldöttségek, Mindszenty bíborost tízperces örömujjongással fogadták, amikor a tanácsterembe lépett. A kongresszus Mindszenty számára újra egy találkozási lehetőséget jelentett Spellman New York-i bíboros érsekkel, aki a záróünnepségen több tízezer hívő előtt többek között a közelgő harmadik világháborúról beszélt. A Szovjet Szövetségi Távírási Iroda (TASZSZ) jelentése az ottawai Mária-kongresszus befejezéséről. 1947. június 25-én Magyarországra is is eljutott. Mindszenty fenntartás nélkül osztotta Spellman véleményét. (*Balogh M: 655. old*) Ottawában Zsámboky Pál New York-i lelkész szervezésében találkozhatott az özvegy Zita királynéval és Etelka nevű legkisebb leányával. A Mária-kongresszus után New Yorkba utazott, útközben június 28-án megállt Chicagóban, ahol Habsburg Ottóval találkozott. A megbeszélést igyekeztek titokban tartani, a beszélgetés kitért a legitimizmusra is. „Ottó felhívta a figyelmemet arra, hogy a legitimisták ne alakítsanak külön pártot, dolgozzanak óvatosan, csendben, és lehetőleg keveset kockáztassanak. Lehetőleg a meglévő és megfelelő pártokban vállaljanak képviselőiséget, helyezkedjenek el állásokban és elsősorban társadalmi érintkezés útján tartsák ébren a legitimista eszmét ... Megállapodtunk abban, hogy a találkozást titokban tartjuk és éppen ezért kifelé semmiféle közlés nem lehetséges.” (*PL Processus, I. d. V-700/I. 71–98:75–76. Mindszenty József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1949. január 5.*)

Az államvédelmi hatóságoknak ez a találkozás már önmagában az államrend megdöntésének szervezkedése vádját megalapozta. A találkozás annyira titkos volt, hogy Zakar András titkár sem volt jelen. A tárgyalás pontos részleteit nem lehet tudni, és még emlékirataiban sem említi Mindszenty József, hogy találkozott Habsburg Ottóval. A titkosszolgálat azonnal jelezte, a szervita rend tartományfőnöke, Páter Ángyán M. Fülöp szintén vele volt. Páter Nagy Töhötöm SJ. könyvéből is tudható, hogy a hercegprímás többször illegálisan levelet váltott Habsburg Ottóval. A belügyminisztérium államvédelmi osztálya Ángyán M. Fülöpről külön aktát nyitott, ez az akta át is került az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, de ott eltűnt. (*Fekete József: A Szervita Rend magyarországi története 1867-től 1950-ig, PhD. disszertáció 2009. ELTE*) (továbbiakban *Fekete J.*) 163. old.) Az eseményeket részben mégis lehet rekonstruálni egyéb akták elszórt töredékinformációi alapján. Ángyánt azonnal titkosszolgálati módszerekkel megfigyelték, adatokat gyűjtöttek róla. (*ÁBTL. Az „Építők” objektum dosszié 0-20034 legvégén külön boríték 16 oldalas jelentés 3 lap*) Az ügynökaktákból megtudható, hogy Mindszenty hű követőjeként amint tudomására jutott, hogy megfigyelik, illegalitásba vonult és embercsempészek segítségével elhagyta a zöld határon az országot, de Rómába érve szívinfarktuszban meghalt. (*ÁBTL. Béla beszervezési aktája, Jelzet: BT-292 A. V. H. I / 2-b. osztály „B” dosszié 20. lap*) Az is érdekes, hogy Ángyán József legitimista rendfőnök feltehetően titkos püspök volt, és ennek az értesülésnek a hatóságokhoz való eljuttatása miatt nem lehetett volna biztonságban. (*Fekete J.: 164-5, 179. old. U.O.: ASzTL. 0-50700/1951 Vizsgálati dosszié P. Csellár István és társai. I. akta 153. lap vallomás: 1951. május 7.*)

Mindszenty és Habsburg Ottó találkozásáról szóltak a politikai rendőrség még 1948 májusában összegzett forrásai is. Beszervezték ügynöknek báró Kray István legitimista politikust. Mindszenty hazatérése után július 25-én tájékoztatta a magyar püspöki kart amerikai útjáról.

Beszámolója mellőzte a Habsburgokkal való találkozását. Beszámolt arról, hogy Amerikában sorozatosan tartóztatják le a kommunistákat, és közeleg az újabb világháború. (*Balogh M: 661. old*)

Mindszenty tudomást szerzett a Szent Korona hollétéről, és Spellman bíborost kérte, hogy segítse annak biztonságba helyezését. Szerette volna, ha a koronát a Vatikánba helyezik el addig amíg a kommunisták hatalmon vannak. Mindszenty a Szent Korona alkotmányjogi jelentőségét emelte ki. Spellman Mindszenty hazautazása után három héttel írt egy felterjesztést Robert P. Patterson hadügyminiszterhez. Azt kérte tőle, hogy az amerikai Legfelsőbb Katonai Parancsnokság a lehető legnagyobb gondossággal kezelje a Szent Koronát, a magyar apostoli királyság jelképét. Tolmácsolta Mindszenty javaslatát: a koronát vagy bízzák XII. Piusz gondjaira, vagy – és ez inkább Spellman módosítása – őrizték az Egyesült Államokban. (*Balogh M: 662. old*) Az amerikaiak erre fogalmazták meg válaszul az évtizedeken át érvényes jogi érvelést: a koronát megőrzésre vették át a magyar hatóságoktól (nevezetesen Pajtás Ernő koronaőről), ezért visszaszolgáltatása nem része a fegyverszüneti feltételeknek. (*Martin Mevius: Koronát Rákosinak! A Vogeler-ügy, a Szent Korona és a magyar szocialista rendszer nemzet(köz)i legitimitációja, 1945–1978. Múltunk 56 (2011) 2. 145–174:151–152.*)

Mindszenty a püspöknek egy utalást se tett a Habsburg királyi család tagjaival való találkozásáról, Rákosi Mátyás mégis azonnal értesült. és megvárta a legalkalmasabb pillanatot, és 1948. február 7-én a katolikus egyház és a kormány delegációinak nem hivatalos találkozásán bejelentette, hogy tud a primás és Ottó találkozásáról. A püspöki küldöttség tagjai megrökönyödtek. Czapik érsek a püspökök legközelebbi tanácskozásán kérdőre vonta Mindszentyt, aki előbb nem reagált, majd Czapik egyenesen rákérdezett: „Volt-e Eminenciád Ottónál, vagy nem volt?” Erre a kérdésre hosszasan hallgatott a primás, majd egyetlen szóval felelt: igen. (*ÁBTL 3.1.8. Sz–222/7. [kd.] 46. fol. Jelentés. Bp., 1948. március 17.*)

Spellman bíboros kezdeményezésére Mindszenty egy nemismert tartalmú írásos meghatalmazást adott Habsburg Ottónak. Zakar András titkár emlékezete szerint a meghatalmazás a magyar katolikusok teljes jogú képviselőre kiterjedt, különösen az Egyesült Államokban. Tehát Mindszenty meghatalmazta Habsburg Ottót, hogy akadályoztatása esetén a magyar katolikus nép szószólója legyen. (*Mindszenty József: Emlékirataim i. m. 250.*)

A Habsburg-szál és a legitimistákkal való szoros kapcsolattartás is jelentős szerepet játszott abban, hogy 1948. december 26 letartóztatták, majd az 1949. február 3-8 budapesti népbíróságon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték Mindszentyt. Az igazsághoz azonban az is ide tartozik, hogy koholt vádakkal tartóztatták le és koncepciós perben ítélték el, tehát ha nem is lett volna legitimista, akkor is így végződött volna története, ahogy azt a többi koncepciós per is igazolja. Annyi viszont leszögezhető: Mindszenty veszélyes és kockázatos útra lépett a Habsburgokkal és környezetükkel való kapcsolatfelvétellel. Addig, amíg csak egy apátplébános volt az ő személyes álláspontjának nem volt túl nagy súlya, de hercegprimásként már nem volt szerencsés, hogy megkérdőjelezte a püspöki kar és a Szentszék álláspontját. Köztudott volt, hogy XII. Piusz pápa nem fogadta a Habsburg-ház egyik tagját, nehogy azt a hamis látszatot mutassa, hogy érdekeltek lennének a Habsburg-család bárminemű közjogi igényének legcsekélyebb felkarolásában is.

Mindszenty ellenségei, a hatalmat éppen csak megragadó magyarországi kommunista vezetők a létrejött Habsburg Ottó találkozás elhallgatásából egy összeesküvés igazolását vezették le. Balogh Margit találóan fogalmaz: „Az ártalmatlan találkozó lett az egyik fontos „bizonyítéka” annak, hogy Mindszenty József bíboros, primás, az Esztergomi Főegyházmegye érseke az amerikaiak segítségével szötte legitimista összeesküvését a köztársaság megdöntésére és Habsburg Ottó trónra ültetésére, akitől „utasításokat” hozott a jövőbeni teendőkről.” (*Balogh M: 667. old*) A Habsburg Ottóval történt találkozást a primás letartóztatása után a nemzetközi sajtó is felkapta, a főherceg szóvivőjére és Spellman érsek nyilatkozatára hivatkozva a korabeli nyugati sajtó és a közvélemény is kétségbe vonta annak megtörténtét. Habsburg Ottó ugyanis úgy nyilatkozott, hogy a chicagói találkozóról az újságokból hallott először. (*L'Osservatore Romano, 88. évf. 303. sz. 1948. december 30. 1. A találkozás cáfolatát a Reuters hírügynökség röppentette fel. Még 1962-ben is ugyanerről számolt be az amerikai sajtó: The New York Herald Tribune, 1962. március 24.*)

6. EGY TANULSÁGOS KÉZIRAT AZ UTÓKOR SZÁMÁRA

Habsburg Ottó hagyatékában fellelhető egy gépelt kézirat, mely 1965. február 18-án (*A hercegprímás ekkor már halálos beteg volt és elhunyt: 1975. május 6-án.*) kelt és a Radio Vaticano Magyar Programja számára készült, Kivonatos átirata az alábbiakban olvasható. Címe: „Mindszenty”.

Ezen írását azzal kezdi: „Korunk sajátos jellegzetessége túl gyakran a gyávaság (*valószínűleg itt arra céloz, hogy korábban Ottó letagadta a Chicagói találkozót*) Visszatekintünk az utolsó száz évre azt tapasztaljuk, hogy közéletünkben – és sajnos túl gyakran az egyének életében is, – nagy a készség a megalkuvásra és a gyáva feladásra.” Majd Mindszenty bátorságát méltatja, ezután elkalandozik a balti államokra, de ezt kihúzza és a második oldalon már Mindszenty Józsefet a hit és meggyőződés vértanújának nevezi, majd kitér a személyes találkozásaira is.: „Volt alkalmam vele többször találkozni és a haza és a vallás ügyeiről beszélni. Első találkozásom még a primás letartóztatása előtt volt. Ő ekkor Canadában és az Egyesült Államokban járt. ~~hogy elmozdítsa az ottani magyarság segítségét~~ sokat szenvedő és éhező hazánk érdekében. Találkoztunk Chicagóban, az ottani érsek házában. Téma az anyagi segély volt. A primás tudta, hogy a kommunisták ~~nemsokára~~ letartóztatását elkészítik és hogy ezután ~~a perben~~ el fogják ítélni. Tudtuk azt, hogy a pesti hatóságok ~~nagyon~~ remélték, hogy Mindszenty, akitől nagyon féltünk, külföldön fog maradni. A primás ezt semmi esetre nem akarta, azt ~~is~~ mondotta, hogy ha egy hajó süllyed a kapitány nem fogja elhagyni. Azonkívül a mi hajónk nem fog süllyedni, mivel Isten nem fogja cserbenhagyni. Az embert megüthetik, de a lélek nem hal meg, ~~megmarad~~. Így pár nap múlva hazatért tudván, hogy mi lesz a földi sorsa. Másodszor találkoztam vele, amikor az egyházi hatóságok kívánságára el kellett hagynia a hazát és ~~Ausztriába mennie~~. Akkor is Bécsben magyar földön maradt, a Pazmaneumban. Mikor kérdeztem, hogy mit tervez most ~~esimálni~~, azt válaszolta megtartani a hitet és bizalmat a számos külföldre szakadt honfitársainak, azon működni, hogy ne veszítsék el nyelvüket és mindent megtenni, hogy elmozdítsa Magyarország felszabadulását és a Duna Medencéjének eljövendő újra-egyesülését. (innen következő rész leválasztó jellel van ellátva) Voltak azok akik azt hitték, hogy ez az elmúlt formákban lesz lehetséges. Mindszenty tudta, hogy nem lesz így, de új formákban várta, hogy összejöjjenek a Duna-medence népei. (*A szent korona tanra gondolhatott itt, hogy a korona egyesíti majd a népeket*) Ezért szerette Mária Zellt, mert az ~~ottani~~ Mária az összes dunai nép patrónusa. Ezért járt többször ott, ezért akart halála után ott nyugalóhelyét találni, nemcsak azért mert szívből szerette Máriát ~~mint Magyarországot és a Duna Medencéje patrónusát~~, (*Az áthúzott szöveg helyett kézzel írva: RÉGI NAGY PÁTRÓNÁNKAT*) hanem azért is mert szíve mélyén tudta, hogy ottani tartózkodása rövid lesz, mert bízott abban, hogy jön nemsokára a ~~felszabadulás~~ (feltámadás szóra cserélte) Bízott Istenben, bízott nemzetében és bízott nemzetünk jövőjében, és ez nem volt hiába.” (*Habsburg Ottó Alapítvány levéltára. HOAL 1-2 Sonstige Artikel Interviews Otto v. Habsburg. (végleges jelzet még nem volt kialakítva)*)

Habsburg Ottó ezen kézírata bár valószínűleg nem árul el minden részletet, de kitűnik belőle, hogy Mindszenty a legitimizmust még Ottónál is komolyabban képviselte, és hitte, hogy idővel a Szent Korona országai majd újra egyesülnek egy dinasztia alatt.

ÖSSZEGLÉS

A történelem reálfolyamatai tele vannak zsákutcákkal és félreértésekkel. Ilyennek bizonyult a legitimizmus a XX. század derekán, Kelet-Közép-Európában. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy Mindszenty egy jó szándékú, nemzete sorsát mindenek felé helyező, önzetlen, bátor, nagy formátumú egyházpolitikus és egyben világi politikus is volt. Stabil helye van Magyarországot szellemi-eszmeilelki térképén.

IRODALOMJEGYZÉK:

- [1] 1920. évi XXXVI. törvénycikk „a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésről” <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>(letöltés ideje 2024.01.09.)
- [2] A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között 2015 MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
- [3] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) ÁBTL 3.1.8. Sz–222/7. [kd.] 46. fol. Jelentés. Bp., 1948. március 17.
- [4] ÁBTL 3.1.8. Sz–222/8. 49r. Jegyzőkönyv Péter Zsigmond László tanúkihallgatásáról. Zalaegerszeg, 1948. március 5
- [5] ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9. 30. Tömpe András r. ezredes, a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya vezetőjének jelentése a belügyminiszternek, Bp., 1946. április 16.
- [6] ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 22–23. fol. Endrédy Vendel zirci apát ceruzával írt börtönvallomása, 1950. november 1. Idézi Cúthné Gyóni Eszter (szerk.): Egy fogoly apát feljegyzései i. m. 46.
- [7] ÁBTL Az „Építik” objektum dosszié 0-20034 legvégén külön boríték 16 oldalas jelentés 3 lap
- [8] ÁBTL Béla fedőnevű ügynök beszerkezési aktája, Jelzet: BT-292 Á. V. H. I / 2-b. osztály „B” dosszié 20. lap
- [9] Balogh Margit: Mindszenty József (1892-1975) I-II. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2015.
- [10] Csíky Balázs: A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években. In: Közép-európai Közlemények 23. 6 (2013)
- [11] Fekete József: A Szervita Rend magyarországi története 1867-től 1950-ig PhD. disszertáció 2009. (164-5, 179. old.)
- [12] Győri Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: GyPL), Apor Vilmos hagyatéka. Mindszenty József levele Apor Vilmoshoz. Sopron, 1945. február 22.
- [13] Habsburg Ottó Alapítvány levéltára. (a továbbiakban: HOAL) HOAL 1-2 Sonstige Artikel Interviews Otto v. Habsburg. (végleges jelzet még nem volt kialakítva)
- [14] Kardos József: A Szent Korona és szentkorona-eszme története. IKVA, Bp., 1992
- [15] Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty. Editorial Pannonia, Buenos Aires, 1958 A könyv elektronikus változata: http://www.ppek.hu/konyvek/Marothy_Meizler_Karoly_Az_ismeretlen_Mindszenty_1.pdf letöltés ideje: 2023.12.01. i. m. 224. Meizler Károly, Maróthy-Meizler (Keszthely, 1897. jún. 8. – Buenos Aires, 1964. szept. 7.):
- [16] Martin Mevius: Koronát Rákosinak! A Vogeler-ügy, a Szent Korona és a magyar szocialista rendszer nemzet(köz)i legitimációja, 1945–1978. In: Múltunk 56 (2011) 2. 145–174:151–152.
- [17] Mindszenty József: Emlékirataim. Negyedik kiadás, 1989. Szent István Társulat
- [18] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 55. fol. Ujzsászy István jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Bp., 1943. május 21. Gépelt, eredeti, aláírt.
- [19] MNL OL XVIII–4. 1. d. 1. csomó. Jegyzőkönyv a Nemzeti Főtanács 1946. január 4-ei üléséről.
- [20] MNL Zala Vármegyei Levéltár (a továbbiakban ZML) ZML IV. 401b. 15/biz.–1922. A belügyminiszter 59.661/1922. sz. távirati rendelete a Zalamegyei Újság megjelenésének és terjesztésének betiltása tárgyában.
- [21] MNL ZML IV. 404. 9643/1923. „Kormányzó Úr Ő Főméltósága előtt megjelenő küldöttségek.”

- [22] [22] Németh László Imre: Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház Szent István Társulat, 2009
- [23] [23] „Ezrek imádkoztak a bazilikában a király boldogságáért az Ottó-misén.” In: Nemzeti Újság 15. évf. 264. sz. 1933. november 21. 4. A beszéd szövegét lásd még: Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: PL) PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Ottó-misén, Bp., 1933. XI. 20.”
- [24] [24] OSZK Kézirattár Kt. 107/83. fond, 25. ő. e. Mindszenty József levele Udvardy Jenőnének, a zalaegerszegi tiszti ügyész, kormányfőtanácsos feleségének. Zalaegerszeg, 1942. szeptember 10.;
- [25] Paksy Zoltán: Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között II. 1932 -1945 - Zalai gyűjtemény 78. (Zalaegerszeg, 2015) i. m. 289–291:290.
- [26] PL 9369/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás olasz nyelvű levele Angelo Rotta nunciushoz. Esztergom, 1943. december
- [27] PL Processus, 1. d. V–700/1. 71–98:75–76. Mindszenty József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1949. január 5. Gépelt eredeti, hitelesítő aláírással.
- [28] Salacz Gábor: A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon. Argumentum, Bp., 2002.
- [29] Stephan Baier–Eva Demmerle: Habsburg Ottó élete. Európa Könyvkiadó, Bp., 2003.
- [30] Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Szerk.: Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 169–194.; Paksy Zoltán: Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939 i. m. 48.
- [31] MNL Veszprém Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: VÉL) VÉL I.1.44.a. 10.147/1959. Schiberna Ferenc főispán 1622/1944. sz. végzése Mindszenty József rendőrhatósági őrizet alá helyezéséről. Veszprém, 1944. november 30.
- [32] VÉL I.1.44.a. 1614/1944. Mindszenty József 1944. április 14-én kelt szigorúan bizalmas levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Aláírt másodlat.
- [33] Werbőczy István: Tripartitum https://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (letöltés ideje 2024.01.10.)

A SZERZŐ ELÉRHETŐSÉGEI:

Dr. dr. jur. Fekete József PhD., JD.
feketejozsefesztergom@gmail.com
Wekerle Sándor Üzleti Főiskola
Budapest, Jázmin u. 10, 1083

A KULTÚRA VÁLSÁGA – AVAGY A VÁLSÁG KULTÚRÁJA? *THE CRISIS OF CULTURE – OR THE CULTURE OF CRISIS?*

GYŐRI Orsolya Csilla

Absztrakt: A kulturális válságelméletek – az európai kultúra önértelmezési modelljeiként – egyidősek a zsidó-keresztény európai kultúrával. Hamvas Béla *A világválság* című kötetében megjelenő írásai (*Modern apokalipszis, Krízis és katarzis, A világválság*) az 1930-as évek kontextusából biztosítanak rálátást e kérdéskörre. E szövegeknek teljesen más olvasata lehetséges, ha a 20. század első felének szellemtörténeti fókuszából tekintünk rájuk, vagy ha a jelenkori kultúraelméletek (Cultural Studies) horizontjából tesszük ezt. E látószögek érvényesítésével a hamvasi gondolatmenetnek más-más pontjai tűnnek továbbgondolhatónak. Esszémben kultúra és természet, spontaneitás és tervezhetőség ellentétpárjain keresztül közelítek kultúra és válság változó viszonyrendszeréhez. Felvetésem szerint a jelenkori kultúraelméletek alapjaiban fogalmazzák át kérdésfeltevésünket, ugyanakkor egy történeti horizont rekonstruálásánál mégsem használhatók korlátlanul.

Abstract: Theories of cultural crisis, as models for the self-understanding of European culture, are ancient to Judeo-Christian European culture. Béla Hamvas's writings in *The World Crisis (Modern Apocalypse, Crisis and Catharsis, The World Crisis)* provide insights into this issue from the context of the 1930s. A completely different reading of these texts is possible if they are read from the perspective of intellectual history of the first half of the 20th century or from the perspective of contemporary cultural studies. By taking these perspectives into account, different aspects of Hamvas's thought seem to be further elaborated. In my essay, I approach the changing relationship between culture and crisis through the opposites of culture and nature, and of spontaneity and predictability. I argue that contemporary theories of culture fundamentally reformulate our questioning, yet they cannot be used in an unlimited way to reconstruct a historical horizon.

Kulcsszavak: kultúra, válság, szorongás, természet, szabadság

Keywords: culture, crisis, anxiety, nature, freedom

BEVEZETÉS

„*A civilizáció talán túlélte magát, de az emberiség megmarad, és talán igaza van Valérynek, aki azt mondja: »az észnek mindannyiszor tévednie kell, valahányszor az életre vonatkozóan kedvezőtlen következtetést von le.«*”

(Hamvas, 1983: 31)

E tanulmány három Hamvas-esszé (*Modern apokalipszis, Krízis és katarzis, A világválság*) kapcsán kísérli meg egységes rendszerként olvasni Hamvas Béla kulturális válsággal foglalkozó írásait. A hangsúly elsődlegesen arra esik, hogy Hamvas hogyan látta szellemtörténészként az 1930-as évek válsághelyzetét, milyen fogalmak mentén tárgyalta a válságirodalmat, amikor a rá jellemző precizitással, több száz tételes bibliográfiára támaszkodva megírta (*A világválság* című kötetben kiadott) tanulmányait a válság gyökereit kutatva. Mivel ezek a Hamvas-esszék – összetett gondolatiságukkal – általában kívül esnek az irodalomtörténészek kutatásainak horizontján, érthető módon leginkább csak a *Karnevál* értelmezését segítő gondolati háttérvilágként idézik őket (Darabos, P., 1987). Az eszmetörténészek és a filozófusok pedig szinte minden esetben más szerzők művei mellett, érintőlegesen foglalkoztak Hamvas esszéivel. Kivételt Thiel Katalin tanulmányai (Thiel, K. 2014, 2015) jelentenek, aki többféle szempontrendszert érvényesítve kutatja a hamvasi életművet, s a filozófiai gyökerek irányából világítja meg a szépirodalmi műveket.

Jelen írásban a hamvasi gondolatmenet kontextusának újratemtése érdekében egyrészt 18. századi gondolkodók, másrészt Kierkegaard filozófiájának válsággal kapcsolatos részeire tekint ki, hogy felvázoljam a Hamvas-tanulmányok egykori jelentéshorizontját. Az érintkező gondolatkörök kontextusában, a Hamvas-esszék szoros szövegolvasása során megkísérlem rekonstruálni az egykori értéshorizontokat. A válsággal érintkező fogalomrendszereket ennek érdekében két irányból térképezem majd fel: egyrészt (1) a kultúra kontra természet, másrészt (2) a szabadság kontra döntési

felelősség erőviszonyai felől. E témák tárgyalásakor az ún. kultúratudományok felismeréseit is felhasználom – esélyt adva a horizontok összeolvadására. Leginkább a kultúra „természetrájza” érdek, illetve a kultúrában elhelyezkedő, önmagára reflektáló ember pozíciója.

Kérdéseim: tudunk-e ma Hamvas gondolatmenetéhez érdemben hozzátenni releváns elemeket? Vagy annak az alapproblémának a fogalmi kerete, melyet Hamvas beazonosított, olyan erős, hogy megakadályozza, hogy más fogalmak irányába is kitérjünk a diskurzust? A hamvasi fogalmak előre kijelölik annak a játéktérnek a határait, amit bejárhatunk? Az örökölt fogalmak tényleg meggátolják, hogy másként is képesek legyünk elgondolni a kulturális válságot? Kultúra és válság fogalma mennyiben feltételezi egymást? Az egyik tárgyalásakor eltekinthetünk-e a másiktól? Vagy annyira kölcsönösen feltételezik egymást, hogy szinte szétválaszthatatlanok?

1. A VÁLSÁG KOORDINÁTARENDSZERE: KULTÚRA KONTRA TERMÉSZET

Hamvas esszéiben a kulturális válság gyökereit kutatja. Thiel találó észrevétele, hogy a hamvasi válságfogalom legalább kétféleképpen megragadható: horizontálisan és vertikálisan (Thiel, K., 2015: 219). A horizontális megközelítés a történeti idő válságjelentéseihez kötődik (ez egyfajta diakrón szemléletet jelent), míg a vertikális megközelítés az egyénre koncentrált, ez „[...] a belső útra, a válság egzisztenciális és metafizikai jellegére fókuszál.” (Thiel, K., 2015: 219). Hamvas ezt a kétféle válság-dimenziót egyszerre vizsgálja, ráadásul mindhárom esszéjében feltűnően kerül a tudományos-szisztematikus érvelésmódot, ugyanis nem egymásra épülő téziseket használ, hanem folyamatosan témája központi fogalmai, krízis és katarzis körül oszcillál, és így az olvasó számára csak sugalmaz bizonyos következtetéseket, melyek azonban sokszor csak paradoxonokban foglalhatók össze.

Meglepő módon a *Modern Apokalipszis* is azzal a provokatív tünő kérdéssel kezdődik, hogy van-e egyáltalán krízis; a krízistudat nem örökké jelenvaló-meglévő állapota-e a kultúrának? A válasz azért nem magától értetődő a kérdésre, mert ezredévi válságirodalom sugallja a válságtudat állandó(sult) jelenlétét. A keresztény Európa számára a krízis egyidős az apokaliptikus irodalom megszületésével; hisz Jézus második eljövételére, az idők kiteljesedésére²² való várakozás már az ókeresztény közösségek mindennapjaihoz is hozzátartozott. A társadalom egészére kiterjedő krízis-érzet és a szubjektum szorongatottságának tapasztalata azonban csak a 18. században nyert valódi teret magának, azon keresztül, hogy jelentős gondolkodók sora (Rousseau, Montesquieu, Schiller, Lessing) reflektálni kezdett a kulturális krízis-érzet erősödő jelenlétére. Tanulmányom első felében az ő gondolataikról lesz szó.

Ha a filozófia-, az irodalomtörténet – vagy épp a kultúratudomány – válsággal foglalkozó, igen szerteágazó elméleteihez fordulunk, felfedezhetünk egy ismétlődő mintázatot. Szinte minden – a jelenség-együttest mélyebben vizsgáló – tanulmányban találkozni fogunk azzal a felismeréssel, hogy a (vallási implikációktól mentes) válság-tudat akkor ütötte fel a fejét, amikor a 18. században gondolkodók sora reflektálni kezdett az ember természetből való kiválására mint töréjsjelenségre, és ezt – magától értetődő természetességgel – rögtön értékvesztésként könyvelte el. E felismeréssel együtt olyan új művészeti témák és hangnemek léptek színre – mint a természeti állapot (a vademberek, a primitív társadalmak) felértékelése, a természeti környezet műveken keresztül megvalósuló idealizálása, a természetbe való vágyódás alapérzésének elégikus hangszerelése a tájleíró versektől és a sírköltészettől kezdve a vadregényes tájkertek kertművészeti alkotásaiig,²³ vagy a tájképfestészet külön műfajjá válásáig –, amelyek mind egyetlen alapérzésre vezethetők vissza, mégpedig a természeti állapotból való kiűzetés veszteségtudatára. Ez a tudat determinálta a modern ember alaphangoltságát, önjellemzését.

E megközelítéseknek köszönhetően lett aztán a természeti állapot primér minőséggé, az a terület pedig, ahová a „kiűzetés” történt (ti. a kultúra) csak a másodlagos „otthon” szerepét tölthette be. Így aztán az önmaga szerepére-helyzetére reflektáló kultúra (és vele együtt a nyelviség világa) szükségszerűen másodhegedüsi pozícióba került. Belekényszerült abba a szerepbe, hogy önmaga

²² Az apokalipszis-szó elsődleges jelentése: kinyilatkoztatás, feltárlás; az összehasonlító vallásbölcsélet szerint a jánosi apokalipszis voltaképpen hieroszgamosz, az ég és a föld násza, az eredeti állapotok visszaállítása.

²³ Kant esztétikájában még külön művészeti terület a kertművészet.

lényegére koncentrálna eleve egy „történelmi” időben bekövetkező válság termékeként ismerje fel önmagát (Eisemann, 2015: 15). A 18. század teoretikusainak felismeréseit olvasva valóban arra a következtetésre juthatunk, hogy a kultúra nem később „romlik el”, nem valamiféle fejlődés során hanyatlik le, hanem a kultúra – önreflexiója szerint – már eleve alkony-állapotú. Ez a „lételeme” azóta, hogy kiszakadt a természeti egység (öntudatlanság, reflexió-mentesség) nyelv és társadalom nélküli állapotából. Mindennek pedig igen messzire mutató következményei lesznek.

Noha Hamvas nem tér ki esszéiben a nyelv szerepére a válságra eszmélés folyamán, de aligha vitatható, hogy nyelv nélkül nem tudnánk a válságról (beszélni sem), és hogy a nyelv használata az öntudatra ébredés (és így a bűnbeesés) következménye – ez a gondolatmenet idővel egyre karakteresebbé körvonalazódik a francia és a német felvilágosodás gondolkodóinak írásaiban. A kultúra – amint el tudja gondolni és meg tudja fogalmazni önmagát – „bűnbeesettként” tekint magára. Hangsúlyozzuk: és csakis azért tudja ekként elgondolni önmagát, mert kiüzetése a természeti állapotokból korábban már megesett. Ha még benne lett volna a természetben, akkor – nélkülözve a nyelvet – a kiszakítotttság előtti állapotáról tudomása sem lehetett volna. Előnye és hátránya ugyanabban rejlik. Egyrészt tehát e két „közeg”, nyelv és társadalom megszületése hozta magával az elidegenedés élményét, másrészt viszont a tudatosodást követő reflexiók lehetőségéért is a nyelv a „felelős”.²⁴ Amint ugyanis az ember „meglátta” a kultúrát, és magát ebben helyezte el, rögtön a természettel szemben lett kénytelen meghatározni sajátosságait és specifikumait (tollatlan kétlábú állat, olvasó állat).

A természet és a kultúra dichotómiája persze mesterségesen létrehozott konstrukció; mivel a természet-fogalmat is maga a kultúra (és a nyelvi diskurzus) alkotta meg. Még elgondolhatóbb azonban, hogy természetérzékelésünk módja és eredménye is kulturális termék. Ugyanis természeti környezetet illető látásmódunk is társadalmi konstrukció eredménye. A szociológiai alapozottságú térelmélet vagy a környezetpszichológia képviselői szerint önmagában létező, objektíven észlelhető természeti környezetről, tájról nem is lehet beszélni, ill. ezeket nem lehetséges „magánvaló dologként” észlelni; mert kultúra és tanulás nélkül a táj, a természeti környezet voltaképpen nem lenne látható.²⁵ A tájlátás hasonló a műalkotások szemléletéhez, ahogy azt például Simmel *A táj filozófiájában* megállapítja: „*A táj hangulata nem pusztán a szubjektum érzelmeinek projekciója, de nem is a táj objektív tulajdonságaiból következik.*” (idézi Berger, 2018: 68). A táj egységének létrehozása, a táj hangulata mindig egy szellemi aktus terméke, s a dolog és az érzés elkülönítése utólagos reflexió.²⁶

E szétválaszthatatlan (kultúra-természet) dichotómia, ill. a természet és kultúra elgondolásában kitapintható reflexióigény megjelenése – a 18. majd a 19. század gondolkodóinak írásaiban – több mindenről is árulkodik. Egyrészt rávilágít a modern szubjektum színre lépésének szükségszerűségére, másrészt annak legfontosabb specifikumait (önreflexióját, magányérzését) is előfeltételezi. A reflektált szubjektum fogalmának megjelenése ugyanis összerímeli a modernség (tapasztalatának) újfajta igényeivel. Jól ismert jelenség, hogy az idegenségélmény (közismertebb fogalommal: az elidegenedés) és a kultúra mint válságtapasztalat egymással összekapcsolt, együtt járó fogalmak már Schiller *Eszztétikai levelei, A naiv és szentimentális költészetéről* című tanulmánya vagy Montesquieu, Rosseau elmékedései óta²⁷; a modernitás azonban még reflektáltabbá tette, tovább árnyalta az ezek között a fogalmak között fennálló kapcsolatokat. Ezeknek az önreflexióknak hála lett válságtapasztalat és modernitás elválaszthatatlan egymástól. Tehát a kultúra válságélménye is – eredendően! – a kultúra önreflexiójának részét képezi. Nem kevesebbről van szó, mint hogy: a

²⁴ A nyelv „eszközként” való használatához fontos adalékkal szolgál Denett, aki szerint az állatvilág nyelv nélkülsége a voltaképpeni akadály, hisz ez teszi lehetetlenné számukra a valódi gondolkodási folyamatok kialakulását. A dolgok elgondolása ugyanis lehetetlen nyelv nélkül. A nyelv pedig bonyolult kontextusban ágyazottan működik: „*az emberi típusú gondolkodás kialakulásának várnia kellett a beszéd kialakulására, s ennek viszont a titoktartás kialakulására, amelynek pedig a viselkedési környezet megfelelő komplexitásának létrejöttére.*” (Denett, 1996: 134).

²⁵ A példa, amit e tétel igazolására előszeretettel idéznek a látás tanult voltát tárgyaló tanulmányok: az amerikai őslakosok nem vehették észre Kolumbusz hajóit, mivel még nem láttak ilyen formátumú, vízen úszó hajókat.

²⁶ Épp ezért lehetetlen visszatérni az „eredendő” természetbe, mert olyan voltaképpen nincs is, csak a kultúrából kitekintve, magunkat arról leválasztva tudjuk érzékelni azt a „Valamit”, amit természetnek hívunk.

²⁷ Hamvas Béla is épp rájuk hivatkozik (Hamvas, 1983: 36, 42).

kultúra válságtapasztalat nélkül nem tudná meghatározni önmagát. Egyes teoretikusok még erősebben fogalmazzák, amikor a válságot a modernitás kulcsfogalmának látják (Balogh, 2016), kijelentve, hogy a válság hozzátartozik a modern szubjektum identitástudatához, aki épp azért válhatott „modernné”, mert válságtudattal él.²⁸

A 18. században megszülető természet-kultúra ellentétpár karrierje a 19. század nagy gondolkodóinak törekvéseiben teljesebbé válik. Nem véletlen, hogy Hamvas Nietzsche és Kierkegaard-ra hivatkozik leginkább, Freudot épp csak említi. Ahogy beszédesen árulkodó egyébként az is, hogy kiket listáz Hamvas a válságirodalomból. Nietzsche vitathatatlan szerepét folyamatosan hangsúlyozza (Hamvas, 1983: 18–21, 24, 31, 65–66, 71), mivel a modern ember krízisét vallásos krízisként azonosítja be, s ennek „detektálását” Nietzsche vezet vissza. Hamvas értelmezése szerint ugyanis Nietzsche érezte át leginkább a vallás nélküli élet tarthatatlanságát (Hamvas, 1983: 21), s ezt írta le nihilizmusként. Hamvas értelmezése szerint a vallásosságot a humanizmus váltotta fel (Hamvas, 1983: 24); a kulturális válság szerinte ezért voltaképp a vallás humanizálódásra vezethető vissza (Hamvas, 1983: 25), majd (orosz vallásbölcsekre, leginkább Bergyajevre támaszkodva) arra a következtetésre jut, hogy a humanizált ember: démoni ember (Hamvas, 1983: 29). A humanizmusnak ugyanis Hamvas rendszerében a szocializmus és a gazdasági felbomlás felel meg (Hamvas, 1983: 30). Nietzsche új embertípusa – Hamvas felfogása szerint – így tulajdonképpen az ún. örökdőkhöz sorolható; az ő feladatuk gyorsítani az összeomlást (Hamvas, 1983: 33). A nihilista lázadásban tehát Hamvas vallásos indítóokot lát, mert a nihilistát még az a hit mozgatja, hogy a rombolás működik (Hamvas, 1983: 50). Ezért jut arra a következtetésre Hamvas, hogy az az ember juthat el a katarziszig, aki korábban már végigélte a nihilizmust (Hamvas, 1983: 51).

Nietzsche sok tekintetben innen nézve a modernitás legkarakteresebb alakjának, kvázi-apostolának tekinthető: betegségével, késői „szerepzavaraival”, afáziájával az önmagát következetesen transzformáló szubjektum szimbólumának, aki – elemzői szerint – a torinói lóval való végzetes „találkozását” követően az elhallgatásig, a nyelv megtagadásáig, egyes értelmezések szerint egészen az örületig jutott el.²⁹ Mindennek, különösen az afáziának a jelentőségére – e válságkoncepció modellje szempontjából – később még kitérek.

Az alcímekben szereplő koordinátarendszer képi hasonlata mintegy összefoglalja az eddigi következtetéseket. Azt sugallja, hogy kultúra és természet összefüggéseit tárgyalva az egyikhez mindig közelebb esik az a „függvény”, ami az emberi gondolkodást, a válságra adott önreflexiók irányát kijelöli. S nagyon úgy tűnik, hogy a válságról való gondolkodásnak valóban ezek a keretfeltételei, ti. ezek határolják be a válságról való gondolkodás terejét.

2. TOVÁBBI SEGÉDFOGALMAK: REFLEXIÓ, SPONTANEITÁS, SZABADSÁG, SZORONGÁS

A másik irányvonal a reflexió-fogalom kapcsán bontható ki. Hamvas szerint ugyanis a reflexió az, ami megtör, megfojt, nivellál; az a szerepe, mint az ókorban a sorsnak (Hamvas, 1983: 13). Tanulmányom második felében reflexió és szabadság válsággal kapcsolatos érintkezéseit tekintem át.

A krízishelyzetekben megnyilvánuló döntési szabadság és – az ezzel együtt járó – szorongás Kierkegaard írásai óta tárgyai a válságfilozófiának. Hamvas többször idézi Kierkegaard-t (Hamvas, 1983: 11, 17, 25, 36, 71) mint a modern válságtudat egyik legfontosabb megfogalmazóját. Valóban Kierkegaard az új (reflektált), modern szubjektum-felfogás és modernista (önmagától is elidegenedett) közérzet egyik első képviselője, hiszen a dán filozófus látványosan rájátszott erre: álneveket és szerepszemélyiségeket használva – hol erotikus csábítóként, hol a „hit lovagjaként” – megalapozta az érzelmek és a reflektált észlelés szabadságjogait. Gondolatfutamai szinte anatómiai rajzát adják mindannak, milyen is a választás előtti – reflektált és szorongatott – szabadság állapota.

²⁸ S ezzel párhuzamosan a modern individuumnak az a törekvése is levetkőzhetetlennek tűnik, hogy – követve Rousseau-t – minduntalan kilépne a kultúrából, meghaladná e dichotómiát.

²⁹ S ahogy „örülként” kívül kerül a társadalmon, s elnémulva leteszi még a nyelvet is, mintha sikeresen visszakerülne abba a „hasadtság” előtti állapotba, amit Rousseau hiába kísérelt meg elérni. Nietzsche kultúra és nyelv nélkül „ismét” természeti ember lesz, dionüszoszi állapotba került „vadember”.

Gondoljunk például a *Vagy-vagy* legismertebb passzusára, az *Eksztatikus előadás* felütésére: „*Házasodj meg, meg fogod bánni; ne házasodj meg, azt is meg fogod bánni; házasodj vagy ne házasodj, mindkettőt meg fogod bánni. (...) Ne vess a világ ostobaságain, meg fogod bánni; sírased el, azt is meg fogod bánni.*” (Kierkegaard, 1994: 32), ahol a felsorolás még másfél oldalon keresztül sorjázik, egészen addig a felismerésig, hogy akár felakasztja magát az ember, akár nem, mindkettőt (mind a két *döntését*) megbánja. Kierkegaard szerepszemélyiségei épp ezért, a döntés következményeivel számolva, és hogy ne kelljen eljutniuk valahova, egyetlen alapelvből sem indulnak ki; tudatosan kerülnek az alaptétel-filozófiát.³⁰

Ha kicsit távolabb lépünk, az *Eksztatikus előadás* érvelésének lendületén túl azt is érzékelhetjük, hogy a döntés-előttiségben való megkapaszkodás a gondolkodói szabadsághoz való következetes ragaszkodás gesztusa. S mivel a szabadság(fogalom) a természetjog gyermeke, a romantikus művészetben és művészetfilozófiában pedig különösen az volt, ezért e felismeréssel ismét visszajutunk a természet és a természeti ember eszményéhez, ami nekifeszülni látszik a kulturális elvárások rendszerének. A *Vagy-vagy* lapjait olvasva úgy tűnik: Kierkegaard túllépett a kultúra és társadalom teremtette válságon, s a reflexiót (észt) és a szabadságot a saját maga működésmódjában, ti. a gondolkodás szabadságában, a gondolkodás el-nem-köteleződésében szintetizálta egymással. Ez azonban csak személyes, egyszer használatos „recept” lehetett, bár talán ezt értette megszenvedett-megélt katarzison Hamvas.

Ugyanakkor Kierkegaard más írásaiban (*Halálos betegség, A szorongás fogalma*) a modern szubjektum természetrajzát is adta. Beszédes, hogy például Erikson szerint nem is Freud, hanem Kierkegaard volt az első pszichoanalitikus (Horváth-Balázs, 2013: 111) az olyan szokatlanul újszerű, pszichológiai fogalmak bevezetésével a filozófiai irodalomba, mint a kétségbeesés, a szorongás, a szerencsétlen tudat vagy a lényegi magány. Ezek közül – a válság vonatkozásában, jelen vizsgálódás szempontjából – leginkább Kierkegaard szorongás-fogalma látszik fontosnak. Az ontológiai, objektív szorongásra tekinthetünk ugyanis úgy, mint a krízistudat megjelenésére adott belső reflexióra. Az pedig, hogy ez az elképzelés épp a modern társadalmak megszületésekor lépett színre, valószínűsíthetővé teszi, hogy a modern szubjektum krízistudata és szorongása hatványozott, s erre reagált Kierkegaard elsőként.³¹ Mielőtt azonban áttekintenénk a szorongás társadalmi változásokkal való összefonódását, ki kell térnünk a kierkegaard-i bűn- és a szorongás-fogalom sajátos viszonyára.

Kierkegaard szorongásértelmezése ugyanis visszavezet minket a kultúrának mint a „bűnbeesés termékének” a koncepciójához. Kierkegaard-nál a szorongás ontológiai, ezért a keresztény bűn-fogalom mozgáskörében konstituálódik. A bűnbeesést egyrészt az ártatlanság elvesztéseként, másrészt a Szellem öntudatra ébredéseként értelmezi (Gyenge, 2007: 219). Elemzői szerint a kierkegaard-i szorongás ekként a Szellem ébredésének hajtóereje, mely elvezetett az első bűnhöz. A szubjektív szorongás ugyanis a Szellem és az Én születésének záloga. A szorongás az én alapvető strukturális eleme (Horváth-Balázs, 2013: 111), ami meg is előzi, és követi is az öntudatra ébredést. A szorongás így egyidős az emberrel, mi több: ez teszi az embert emberivé. Minél mélyebb valakiben a szorongás, annál mélyebb az ember maga. A *szellemlétküliség*³² állapotában az emberi elégedettség ugyanis nem ismeri a szorongást, jóllehet az ebben az állapotban is jelen van, bár rejtve és némán: „*Ha az ember állat vagy angyal lenne, akkor nem tudna szorongani. [...] Akit a szorongás nevel, azt a lehetőség neveli, és csak akit a lehetőség nevel, az fejlődhet a végtelenségig.*” (Cseri, 2007: 13). E megállapítás már visszavezet kiinduló gondolatunkhoz, miszerint a természetből való kiszakadás teszi az embert kultúrával, nyelvvel bíró lénnyé, e nélkül nem is lehetne ember abban az értelemben, ami az embert emberré teszi. (Vagy, ha igen, épp ráillene a 18. század *vadember*-elképzelése.) A Szellem öntudatra ébredése – *A szorongás fogalmának* okfejtése szerint – Ádám

³⁰ Mert „*az igazi örökkévalóság nem a vagy-vagy mögött, hanem előtte van.*” Ezért „*ez a filozófia önmagában marad, és nem ismer el nála magasabbat. Ha ugyanis alapelvemből indulnék ki, nem tudnék ismét megállni; mert ha nem állnék meg, akkor megbánnám, de ha megállnék, azt is megbánnám stb. Most viszont, hogy soha nem kezdek, bármikor abbahagyhatom; mert örök kiindulásom egyben örök abbahagyásom is.*” (Kierkegaard, 1994: 33).

³¹ A kierkegaard-i filozófia alapfogalmait épp az 1920-as években gondolja újra majd Heidegger (egyidőben Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című írásával).

³² A „szellemlétküliség” az ártatlanság, bűnbeesés előtti állapotára utal.

vétkének következménye. Azaz az önmagára folytonosan reflektáló szubjektum a bűnbeesés, a tudás fájáról való evés (a kultúra) terméke. S az öntudat és a bűnösség érzete ekképpen végzetesen feltételezi egymást.

Reflektált-szubjektív szorongás – Kierkegaard szerint – azóta van, mióta az ember öntudattal bír, ennek „terhe” azonban a modern társadalmiság megjelenésével egyre érezhetőbb: „*Az egyén véletlenszerű létbe vetettségét hatványozza a »bármilyen lehet« szorongató lehetősége, ilyen módon folyamatos krízishelyzetben találja magát.*” (Horváth-Balázs, 2013: 115). A szorongás súlyosbodásának egyik oka, hogy a premodern társadalmakat jellemző hierarchikus rend épp Kierkegaard korában bomlott fel. S a régi kultúra elvesztése olyan vákuumot hozott létre, amely lehetőséget teremtett a folyamatos választási lehetőségek sorjázására. Az ebből generálódó „szorongás szédülete”³³ aztán szünet nélkül kísértette az embert, aki megpróbál(hat) Isten segítségével autentikus énné válni (a hit lovagjává).³⁴ Ez a szorongással és istenkereséssel átítatott szabadság azonban ugyanakkor magányosságra is ítélte a szubjektumot. A *Vagy-vagyban* és a későbbi munkákban felvázolt kierkegaard-i individuum – Jaspers értelmezési irányvonalait követve – a világ mellett, de a világban él. Sem a fizikai, sem a metafizikai világban nem otthonos. Magánya rettenetes, hiszen világtagadása egzisztenciális határhelyzetre sodorta: az interperszonális viszonyokat tagadva még a vallási közösség létét is megkérdőjelezi. Egyedül van, de Istennel. Kierkegaard világtagadása bizonyos értelemben egy vallás nélküli istenhit koncepciójára épül (Czakó, 2013), ahol a szubjektum végletesen magára hagyott, társakat, társaságot nem ismerhet el. Nem csak a környezeti világból kiszakadt, de a kultúrát hordozó közösségre sem számíthat, és amitől az egész valóban tragikus színezetet ölt, az az a tudat, hogy mindezt csakis saját döntésének köszönheti.

E felfokozott magányérzés – természetes módon – az önreflexió növekedését hozza magával, ami aztán a magányérzetet is növeli, azaz viszonyuk „ördögi körré” válik. Az alábbi sorok könnyűszerrel a modern szubjektum önreflektáltságára is vonatkoztathatók: „*aki önmagában téved el, [...] körben jár, s ebből nem tud kikeveredni. [...] Rókalyukán hiába van sok kijárat, abban a pillanatban, amikor megrémült lelke már-már azt hiszi, hogy látja a napvilágot, kiderül, hogy ismét bejárat következik, s feliasztott vadhoz hasonlóan, kétségbeeséstől kergetve egyre csak kijáratot keres, de mindig bejáratot talál helyette, melyen keresztül önmagába tér vissza.*” (Kierkegaard, 1994: 243)³⁵ – nem véletlenül tekintettek elődüként Kierkegaard-ra az egzisztencialisták.

S a katarzis, vallási krízis fogalmait felől nézve az is könnyen érthetővé válik, hogy Hamvas miért épp az ő filozófiájához nyúlt, amikor elődöket keresett a válságtudat leírásához. Hamvas következtetései ugyanis igen hasonlóak Kierkegaard-éhoz. Hamvas is egyéni utat járt be, mégis közös, vallási-bölcséleti hagyományt keresett, lehetőséget az egyéni katarzusra, amikor megírta a *Scientia Sacra*t és a *Karnevált*.

3. LEHET-E KÖZÖS A KATARZIS?

A válságtapasztalatnak talán sosem voltak annyira egyértelmű jelei, mint napjainkban, amikor az újságok szalagcímei szinte csak válságokról beszélnek, és a tudósok a „végítélet óráját”³⁶ 90

³³ „*A szorongás (...) a szabadság szédülete, amely akkor jön létre, ha a szellem tételezni akarja a szintézist, a szabadság pedig saját lehetőségeinek mélyére néz, ott megragadja a végességet, hogy ahhoz tartsa magát.*” (Kierkegaard, 1993: 73). Kierkegaard (és majd Heidegger) a szorongást nem pszichoszomatikus jelenségnek, de az emberi szabadság nélkülözhetetlen alapélményének tartja, általa válik a transzcendencia megközelíthetővé. A szorongás lehetőség, mely által az ember a hitet, az abszolút szabadságot is megnyerheti.

³⁴ A szorongás így nem csak a bűnhöz, de a szabadság fogalmához (a döntési szabadsághoz) is erősen kötődik.

³⁵ De e kapumetaforán keresztül joggal asszociálhatunk F. Kafka „vidékről jött emberére” is, aki megrekedt *A törvény kapujában* vagy a karkai földmérőre, aki – a kierkegaard-i szubjektummal épp ellentétes utat járva be – hiába próbálkozik: nem tud bejutni *A kastélyba*. Én és világ hasadtságát egyikük sem hidalhatja át.

³⁶ A Doomsday Clock, avagy a „bulletin of the atomic scientists clock” eredetileg a chichagói egyetem falán lógó óra, amin (főleg atom)tudósok a „világvége” (ami az órán éjfélnek felel meg) valószínűségét jelölik. 1947-től indult az óra, azóta már voltunk 17 percre is éjfélből, a 2021-es évben ismét átállították: akkor 100 másodpercre voltunk a végtől, a tanulmány írásakor ez az idő 90 másodperc. Ha megnézzük a wikipédián is megtalálható diagrammot, amely az óra mindenkori állását mutatja, látható, hogy a leghíresebb történelmi válságok időpontjai egybeesnek a tudósok szerinti legveszélyesebb kombinációk idejével. A válságtudat valós (legalábbis a tudományos közösség nagyjai és Nobel-díjasok által visszaigazolt-megerősített) veszélyérzetről referál.

másodperccel éjfél elé állítják. Napjaink válságállapotában a szorongás egyetemes méretű, objektivált, valamitől való félelemmé, rettegéssé módosult, s pszichoszomatikus tüneteket okoz.

A válság kapcsán igazán meglepő – Hamvas reflexióit és a megidézett gondolkodókat olvasva – a számunkra leginkább két felismerés lehet. Az egyik, hogy a katarzishoz valóban még mindig nincs irodalma, ahogy ezt Hamvas is megállapította. Hiába teltek el szorongással teli évszázadok, továbbra is kérdéses a válságból kivezető út iránya, ill. az út végén található „állapot”. Bár az eddigi oldalak alapján azzal az előfeltevéssel élhetünk, hogy a katarzis feltételezhetően valóban csak személyesen átélhető „ösvény” – ez lenne a második meglepő felismerés – Kierkegaard esetében a hit útja, Nietzsche esetében az afázia. Ezek egyéni variációk a katarzishoz. S vajon nem épp a katarzis egyedi útjáról árulkodik az is, hogy e két gondolkodónak lehettek bár tanítványai, de követői nincsenek? Létezhet-e egyáltalán közösségi recept a katarzishoz, olyan, ami túlmutathat egy vallási közösség várakozásán? Vagy mindannyian, modern szubjektumokként – kivétel nélkül – valóban arra vagyunk ítélve, hogy egyedül éljük át olyan mélységekig a krízist, hogy az átfordulhasson katarzishoz? S e katarzis segít majd – hasonlóan az arisztotelészi fogalomértelmezéshez – az átélt érzések révén az indulatoktól megtisztulni? Átmos, mint a görög mosodák, ahol a katarzis-szó az üzletajtók fölött szerepel? Addig azonban – Hamvas érvelése szerint – bele kell szédülnünk a szorongásba. Ha mindezekre a kérdésekre nem is születik válasz, azért érdemes áttekintenünk, hogy a hamvasi gondolatmenet szerint mi lehet a válság megoldása, ill. mi lehet a válságon túl.

A *Krízis és katarzis*ban Hamvas rávilágít arra, hogy a válság csúcspontja már a katarzis lehetőségét hordozza: „*A krízis végső kiélesedése egyben a megoldottság kezdete is. Ezt a legegyszerűbben katarzishoz lehet nevezni.*” (Hamvas, 1983: 34), s „*hogyha valaki [a válságot] teljesen végigéli, elérkezik a katarzishoz*” (Hamvas, 1983: 51). A katarzis elérése kultúra kérdése, ám e kultúrát a modern szubjektum minduntalan át akarja lépni. A kultúrával való elégedetlenség egyidős ugyanis a kultúrával, s egészen a szétszedésig és a lebontásig terjedhet az a kritikai attitűd,³⁷ ami aztán a kultúra kritikájaként – ismeri fel Hamvas – általánosan szétterjed, s mindennek a kritikáját hozza magával (Hamvas, 1983: 48).³⁸ Ha ezt az attitűdjét legyőzi a modern ember, akkor lehet esélye a katarzishoz. A másik feltétel a katarzis eléréséhez – Hamvas szerint – a döntés. A krízis csúcán ugyanis kiélezett döntési helyzetbe kerül az ember.

Mindennek pedig lényegileg van köze a válság-szó kettős jelentéséhez, amit érdemes most is felidézni: „*A válság jelenségével kapcsolatban érdemes a fogalom archeológiájához fordulnunk. A válság – krízis – eredetileg a görög krínó szóból, és annak főnévi igenévi változatából, a [...] krineinből származik, aminek eredeti jelentése: elválaszt, kiválaszt, dönt, ítél. [...] A válság [...] azt a pontot jelölte, amikor már nem volt odázható tovább a döntés, visszavonhatatlanul fordulóponthoz érkeztünk; az az állapot, ami addig fennállt, nem volt fenntartható tovább, valami radikálisan újnak kellett következnie. A szó legszorosabb értelmében azt a fordulóponthoz jelenti, amely a jelent mind a múlttól, mind a jövőtől elválasztja. [...] A görögök krízisfogalma elsődlegesen a választóvonalak kijelölésére és határhúzásra utalt.*” (Balogh, 2009) Ez a fordulóponthoz a döntési szabadság „életbe léptetésének” a pillanata, a kierkegaard-i „vagy-vagy” észlelésének határpontja. Ha el szeretnénk jutni a katarzishoz, bizonyosan meg kell(ene) majd hozni egy döntést, élni kell a választás szabadságával. Az eddig felidézett gondolatmeneteket áttekintve azonban látnunk kell, hogy már jó ideje határponthoz állunk. Bár Hamvas szerint ez a határ átléphető, a katarzishoz nincs „útikönyv”, nem tudható, merre találjuk a megoldást. Amit érzünk, az a szorongás állapota; fenyegető kényszer, hogy döntsünk, és döntéseinkért felelősséget vállaljunk.

Könnyen elképzelhető egyébként, hogy már az is válságtünet, hogy nem vagyunk hajlandók választani a krízis határpontján ácsorogva. Vagy talán nem is tudunk (a tudás mint képesség értelmében), mintha a híres gondolat kísérlet, a „Schrödinger macskája” jelen idejében téblábolnánk.

³⁷ Hamvas véleménye szerint a felgyülemlett kritikát előbb lázadás követi, ami a nihilizmusba fut, viszont ennek teremtő attitűdjé is lehet. Hamvas korábban is hangsúlyozta, hogy a válságra adott válasz eredendően kettős: építő (egy spontán személyiség a válság romjain is kultúrát épít, mint például Goethe, Hamvas, 1983: 36–37) vagy romboló (a destrukció lázadó jellegét is elemzi Hamvas, 1983: 48–50) jellegű.

³⁸ A kritika természetesen megint a kultúra elidegeníthetetlen része, így a kultúra voltaképpen maga fordul maga ellen, s – ennek fényében – a válság a kultúra állandó, „levakarhatatlan” velejárója.

Elmondhatjuk, hogy jelen körülmények között, dobozba zártan, sugárzó rádium társaságában 50%-ban él a macska, és 50%-ban halott – egyszerre –, ám nem merjük kinyitni a dobozt. S ha komolyan vesszük e párhuzamot, el kell gondolkodnunk: talán nem is mi töltjük be a megfigyelő szerepét. Lehet, hogy mi vagyunk a macska, és a sorsunk már rég eldőlt, a kultúrának vége, s épp mi is elmúlunk vele együtt (korszerűtlenek leszünk a hamvasi értelemben). Vagy épp mi vagyunk a sugárzó rádium, ami 50%-ban pusztít, és 50%-ban nem. (Főleg a kultúra-természet oppozíciójában tűnik ez valószínűnek.) Bárhogy is van, a doboz nem nyílik ki magától. Nekünk viszont nem akarózik hozzá érni. Nem akarunk bizonyosat.

Mondogatjuk magunknak: jelenünk válságélménye mintha nem rejtené még magában a katarzis lehetőségét. Még várhatunk. Beleszoktunk a válsággal való együttélésbe. Hiszen, ha az egyiket megoldják, rögtön jelentkezik egy másik. A folyamatos válságkezelés azonban csak a problémával való szembenézés elodázását jelenti, ahogy azt Balogh érvelése is bizonyítja: *„az egészségnyi idő alatt történő változások száma ugrásszerűen megnőtt, és ennek nyomán a modernitás embere egyre többször érezhette úgy, hogy határhelyzethez ért, választania kell, [...] az ember állandó elkerülhetetlen választások elé való kerülésével megszületett a **permanens válság** eszméje, ami azzal érte el csúcspontját, hogy a modernitást egészében **homogén válságnak** [a kiemelések tőlem származnak Gy. O.] tekintette. [...] a válság nem pusztán egy jelenség vagy jelenségegyüttes, hanem [...] a változásokhoz való sajátos viszonyulás.”* (Balogh, 2009). A legnagyobb (és talán az egyetlen) kérdés tehát az, hogy nem azért fedezzük-e fel a kultúrában eredendően jelen lévő válságállapotot, hogy pszichésen motiváljuk döntésképtelenségünket, azt, hogy voltaképpen nem is tudunk mit katarzisként elképzelni?

Az erre adható egyik lehetséges válasz visszacsatolja a kérdést a szabadság fogalmához, e szerint ugyanis a válságokat azért nem tudjuk megoldani, mert szabadok vagyunk. Ismét idézném Balogh tanulmányának következtetését: *„manapság elsősorban »válságkezelésről« vagy »válságmenedzsmentről« beszélünk [a kiemelések most és a későbbiekben tőlem származnak Gy. O.], és csak a legkritikább esetben szólunk a válságok megoldásáról. [...] Az elmúlt csaknem száz év tapasztalata azt mutatja, hogy ha egyszer s mindenkorra meg akarunk oldani válságainkat, vagy meg akarunk annak az emberi természetben rejlő okait szüntetni, akkor valószínűleg sokkal több szenvedést okoznánk, mint amennyit megelőznénk. Manapság a legtöbb, amit a válságok kapcsán tehetünk, hogy megpróbáljuk elkerülni [...] az erőszakot.”* (Balogh, 2009). Hogy ne legyen kérdéses, jól értjük-e, a szöveg utalásait (pl. a végső megoldásra), a gondolatmenet így folytatódik: *„[...] ha a válság okait meg akarjuk szüntetni, akkor az emberi természetben rejlő szabadságot is fel kell számolni, ami nyilvánvalóan katasztrófához vezet.”* (Balogh, 2009).

A fentiek szerint tehát (1) társadalmi állapotaink és a szabadságfogalom demokráciához kötődése, ill. a szabadságfogalom centrális szerepe miatt lesz az európai gondolkodásban a krízis és a válság(élmény) kimerevített. (2) A társadalmi berendezkedés tekintetében, a piacgazdaság eszközeivel nem tűnik demokratikusan megoldhatónak a probléma, amennyiben ragaszkodunk az emberi szabadsághoz.³⁹ A szabadság tehát maga tartja fenn a válságot, a krízistudatot. (Az a szabadság, ami a közösség minden tagjának kijár, ami egyéni szabadság. Az akarat szabadsága, a választáshoz való szabadság – a maga vallási implikációival egyetemben.) Végül tehát más irányból, de visszatértünk a kezdetekhez: azért vagyunk válságban, mert az akaratunk szabad. Szubjektív szorongásaink rárakódnak az ontológiai, objektív, általános szorongásra. A válságtudatot túrjuk, mert mindannyian a szabad akarat megtestesüléseiként tekintünk magunkra. Ez teszi az embert emberré. Állat vagy angyal nem szabad (hogy Kierkegaard-t parafrázáljam), az ember viszont az; s mivel érzi ennek felelősségét, szorong. Szabadságunk szorongató állapot. De szabadulhatnánk-e tőle? S valóban szeretnénk-e megszabadulni a szabadságtól?

A logikai megközelítés, a válságirodalom áttekintése csak az egyéni reflektáltságot növeli. A megoldás máshonnan jöhet. El lehet fogadni, hogy az emberiség állandóan válságokban él, s ezek folyamata adja a „haladást”. (Dévény, 2015: 83.) Vagy vissza lehetne (de lehet-e?) térni a természeti állapotokhoz, a természet diktálta alapritmusba. Ökodiktatúrák megjelenését jósolják, mert az alap-

³⁹ Hasonló következtetésekre jut a *Demokrácia: válság vagy nem válság?*, (Balogh, 2016) című tanulmányában is.

oppozíciónak megfelelően a természet „maradványai” visszavágnának a kultúrának, visszavágnák a kultúrát. A kultúrát levette ismét szorongás és reflexió nélküli állattá lehetnénk, a megmaradt természet részeivé – ld. a posztapokaliptikus narratívákat,⁴⁰ ahol a válságok közös megoldása a közösség uralmát hozná el az egyén fölött, vagy ismét az állat- és növényvilág részévé tenné az embert, aki így formálisan elérné a boldogság állapotát.

De visszatalálhatnánk-e a közös gondolkodáshoz? Vagy csak annyi lehetőségünk van, hogy ép ésszel bejárjuk a kierkegaard-i utat, s mindannyian a világban, de a világ mellett élve és gondolkodva visszatérjünk Istenhez? S hogy mi minden érhető Isten alatt? Ha abból indulunk ki, hogy Jung szerint a modern ember korneurózisát leginkább a mitikus ősoktól és a természettől való elszakadás, a gyökértelenség okozza,⁴¹ akkor a megoldást a hozzájuk való visszatérés is jelentheti. Követve Jungot, esetleg a kulturáltság részévé tehetnénk a kollektív tudattalant, s így talán visszakerülhetnénk önnön természetünkhöz.⁴² A kollektív tudattalan archetípusaival való összhang egyfelől belső békét jelenthetne, másfelől a világgal való harmonikus kapcsolatot. A kollektív tudattalanra építő archetípusok elmélete lehetőséget nyújthatna a közösségi képek és szimbólumok belsővé tételére.⁴³ Nem elképzelhetetlen azonban, hogy Jung kollektív tudattalan elmélete csak az elvesztett „természet” visszacsempészésének egy újabb kísérlete lenne.

Ha a hamvasi életművet nézzük, azt, hogy a következő évtizedben, 1938 és 1948 között Hamvas feltárta a közös bölcséleti hagyományt, és megírta az irodalmi fő művének tekintett *Karnevált*, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy Hamvas ezekben a szövegeiben is egy olyan, a jungi kollektív tudathoz hasonló „közös nevezőt” keresett és rekonstruált eszmetörténészként, ami a közös gondolkodásmódhoz, a közös katarzishoz vezethet el. A *Scientia Sacra* (1943-1944) szerepéről, jelentőségéről irodalomtörténészeink a mai napig vitatkoznak, de a válságirodalomra adott válaszként, a katarzis lehetőségeként eddig nemigen értelmezték. Azonban továbbra is nyitott kérdés számomra, hogy ha mindezek a művek a közösségi katarzis megalapozását szolgálják, többek lehetnek-e egy/több vallásos közösség reményénél?

KÖVETKEZTETÉSEK

Kultúra és válság fogalma elválaszthatatlan egymástól. Kultúra nincs válságérzet nélkül.

A modern ember reflektáltságának és szorongásának mértéke korrelálni látszik a szabadságérzet mértékével és a döntést megelőző felelősségvállalás tudatosságának fokával. E kulturális alapérzetek teszik az embert emberré. Bármelyik fogalmat iktatnánk ki a rendszerből, emberségünk csorbát szenvedne. Ugyanis szorongás és felelősségvállalás, ill. döntési szabadság nélkül nincs modern individuum. Így a válságot nem tudjuk megszüntetni a kultúra felszámolása nélkül. Ami azt jelenti, hogy ha nincs válságérzet, akkor kultúra sincs. A válságérzet kultúránk része történetileg, kihívás önértésünk számára. A katarzis pedig mindig egyéni válaszreakció a krízisek nyújtotta kihívásokra.

⁴⁰ A kollektív víziók szintjén a posztapokaliptikus zsánerben már nagyon is reálisan létezik egy olyan jövő(kép), ahonnan napjaink válságélményére is nosztalgiával lehet majd visszatekinteni.

⁴¹ Már Kierkegaard is írt a modern szubjektum gyökértelenségéről mint a jövőbe fordulás, eljövendő horizontokhoz kötöttség állapotáról. A modern szubjektum a múltba vagy a jövőbe helyezi lakhelyét, elvagyódik a jelenből, emlékezik, vagy remél. Mindkét lélekállapot a jelen tartalmait szorítja ki az öt megillető helyekről.

⁴² Jung késői – *Emlékek, álmok, gondolatok* címen kiadott – visszaemlékezéseiben a bollingeni ház kapcsán gondolatébresztő következtetésekre jutott: „Még korántsem dolgoztuk fel annyira a középkort, az ókort és a történelem előtti időket, amint azt pszichénk megkívánja. Ehelyett belevetettük magunkat a haladás zuhatagába, amely annál vadabb erővel nyomul bele a jövőbe, minél inkább elszakít bennünket gyökereinktől. Am ha a régi egyszer átszakadt, akkor többnyire már meg is semmisül, és többé egyáltalán nincs megállás. Éppen ennek az összefüggésnek a kiesése, a gyökértelenség az, ami ilyen mérvű »rossz kulturális közérzetet« okoz, hogy az ember inkább a jövőben és annak aranykort ígérő csalóka reményében él, semmint a jelenben.” (Jung, 1994: 303).

⁴³ Vagy a képiség erősödése megint csak afázia-variáció. Szabadulnánk a nyelvtől, ha az hozza magával a büntudatot.

IRODALOMJEGYZÉK:

- [1] Balogh, L. L. (2009). A válság patológiája, *2000*, 9, Letöltés dátuma: 2023. 12. 22., <http://ketezer.hu/2009/09/a-valsag-patologiaja>
- [2] Balogh, L. L. (2016). Demokrácia: válság vagy nem válság?, *Metszetek-Társadalomtudományi Folyóirat*, 5 (2), 3-7.
- [3] Berger, V. (2018). *Térré szőtt társadalmiság*, Könyvpont Kiadó, Budapest: L'Harmattan Kiadó,
- [4] Czakó, I. (2013). A vallási akozmizmus problémája, *Gondolkodás – Reflexivitás, Magyar Filozófiai Szemle*, 3, 89–105.
- [5] Cseri, K. (2007). *Sören Kierkegaard hitről alkotott felfogásának hermeneutikai megközelítése*, Doktori disszertáció, Országos Doktori Adatbázis.
- [6] Darabos, P. (1987). Karnevál és apokalipszis. Hamvas Béla regénye és tanulmányai, *Életünk*, 1987, 884–891.
- [7] Denett, D. C. (1996). *Micsoda elmék. A tudatosság megértése felé*, Budapest: Kulturtrade Kiadó.
- [8] Dévény, A. (2015). Egy program a lelki válság leküzdésére. In Bene S., Dobos I, *Válság és kultúra*, A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai (pp.: 81–93), Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.
- [9] Eisemann, Gy. (2015). Kritikai észrevételek a kultúra, a nyelv és az irodalom tanulmányozásához. In Bene S., Dobos I, *Válság és kultúra*, A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai (pp.: 15–24), Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.
- [10] Gyenge, Z. (2007). *Kierkegaard élete és filozófiája*, Máriabesenyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó.
- [11] Hamvas, B. (1983). *A világválság*, Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- [12] Horváth, L., Balázs, K. (2013). Szorongás és énhasadás. A kierkegaard-i bűn és szorongás modern lélektani interpretációi, *Magyar Filozófiai Szemle, Gondolkodás – Reflexivitás*, 3, 106–126.
- [13] Jung, C. G. (2006). *Emlékek, álmok, gondolatok*, Budapest: Európa Könyvkiadó.
- [14] Kierkegaard, S. (1994). *Vagy-vagy*, Budapest: Osiris-Századvég.
- [15] Kierkegaard, S. (1993). *A szorongás fogalma*, Budapest: Göncöl Kiadó.
- [16] Thiel, K. (2014). Teória és praxis Hamvas Béla életművében, *Az Esterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei*, 41, 197–202.
- [17] Thiel, K. (2015). Krízis és katarzis – Hamvas Béla válságértelmezése. In Kusper, J., Loboczky, J., *Trauma és válság az ezredfordulón – Irodalom, művészet, filozófia* (pp.: 217–225), Eger: Líceum Kiadó.

A SZERZŐ ELÉRHETŐSÉGEI:

Győri Orsolya PhD
Gyori.OrsolyaCsilla@tpfk.hu
Tomori Pál Főiskola
1223, Budapest, Művelődés u. 21.

A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA LEHETŐSÉGEI A KÖNYVVIZSGÁLATBAN

POSSIBILITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AUDITING

HEGEDŰS Mihály – KÁSA Adrienn

Absztrakt: A mesterséges intelligencia (Artificial Intelligence – AI) és az általa támogatott szoftverek lehetőséget teremtenek a hatékony, eredményes könyvvizsgálati folyamatok végrehajtásához és a könyvvizsgálatok minőségének javításához. Az AI technológiák, úgymint gépi tanulás, automatizált adatfeldolgozás jelentős segítséget jelentenek a nagy adatbázisok elemzésére, hibák és rendellenességek kiszűrésére és nem utolsósorban a megfelelő mintavételezés végrehajtásához is. Nyomon követhető a pénzügyi tranzakciós adatok változásai, melyek csalásra vagy szabálytalanságra utalhatnak. Az AI könyvvizsgálatban történő alkalmazása kihívásokat is jelent, hiszen kulcsfontosságú, hogy a könyvvizsgálók megértsék azokat a következtetéseket és elemzéseket, melyeket AI modellek hoznak létre, továbbá szükséges azon módszerek kialakítása, melyekkel ellenőrizhetővé tehető az eredmények, kiszűrhető az esetleges torzítások. Az AI algoritmusok a könyvvizsgálat jövőjének számító folyamatos audit vagy valós idejű audit (Continuous Audit – CA) alapja lehet. Ahogyan az elmúlt évtizedek könyvvizsgálati szoftverfejlesztései sem jöhettek létre könyvvizsgálók nélkül, úgy a jövő AI alapú megoldásaihoz is nélkülözhetetlen a humán szakértelem.

Abstract: Artificial intelligence (AI) and AI supported software create opportunities to implement efficient, effective audit processes and to improve the quality of audits. AI technologies, such as machine learning and automated data processing can provide significant support in analysing large databases, filtering out errors and anomalies, and finally, in performing appropriate sampling. Changes in financial transaction data can be tracked, which may indicate fraud or irregularities. The use of AI in auditing also presents challenges, since it is crucial that auditors understand the conclusions and analyses that are created by AI models, and it is also necessary to develop methods that can be used to verify the results and to filter out possible distortions. AI algorithms can be the basis of continuous audit (CA) or real-time audit, which is the future of auditing. Just as the audit software developments of the past decades could not have been created without auditors, human expertise is also indispensable for the AI-based solutions of the future.

Kulcsszavak: könyvvizsgálat, mesterséges intelligencia, valós idejű könyvvizsgálat

Keywords: audit, artificial intelligence, continuous audit

BEVEZETÉS

Napjaink könyvvizsgálata szoftverek alkalmazása nélkül szinte elképzelhetetlen, köszönhetően annak, hogy a vállalati folyamatok egyre összetettebbek és évről évre nagyobb adatmennyiséget termelnek. Az infokommunikációs technológia (IKT) folyamatos fejlődése a könyvvizsgálatra is jelentős hatással van. A modern IKT alkalmazásával kapcsolatos elvárások között szerepel az ellenőrzések hatékonyságának, eredményességének és minőségének növelése. A könyvvizsgálathoz szükséges adatok kinyerése több forrásból is megtörténhet (audit xml, online számla, egyéb Excel adattáblák, komplex adatbázisok). Fő szempont az adatok visszakereshetőségének pontossága, kiküszöbölve az emberi tévedések kockázatát. Az adatkinyerést követő adatelemzés szoftveres támogatása jelentősen átalakítja a könyvvizsgálók munkáját. A pénzügyi és nem pénzügyi adatokat is magában foglaló adatbázisok kezelésének képessége lehetővé teszi a könyvvizsgálók számára, hogy azonosítsák azokat a trendeket, tranzakciós mintázatokat és anomáliákat, melyek potenciális szabálytalanságokra, jelentős hibákra vagy hibahatásokra utalhatnak. A kockázatok korai szakaszban történő szoftveres, algoritmusokon alapuló azonosítása lehetőséget teremt arra, hogy a könyvvizsgálók ne hagyjanak figyelmen kívül olyan gazdasági eseményeket, melyeket nagyméretű könyvelési adatbázisok esetében a hagyományos, kézi módszerekkel rendkívül nehéz azonosítani.

A könyvvizsgálati dokumentáció folyamatban történő digitális elkészítése sem oldható meg megfelelő szoftverek nélkül, továbbá lehetőséget teremt arra, hogy nyomon követhetővé váljon a könyvvizsgálat előrehaladása, valós idejű betekintést biztosítva ahhoz, hogy azonnal azonosítsák és kezeljék a lehetséges problémákat. A technológia és az AI könyvvizsgálati szakterületen történő egyre szélesebb körű fejlesztése és alkalmazása évről évre kiemelkedőbb szerepet fog játszani (Hasan, 2022).

1. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A könyvvizsgálat során használható AI megoldások alkalmazásának korai szakaszában a hangsúly elsősorban a rutinfeladatok automatizálásán volt. Ez magában foglalta az egyszerű algoritmusok használatát főként egyszerű adatbevitelhez, számításokhoz és főkönyvi és analitikus egyeztetések elvégzéséhez. A cél az volt, hogy csökkentsék a könyvvizsgálók manuális munkaterhét, és minimalizálják az alapvető számítási feladatokban elkövetett hibákat. Ezek a rendszerek főként abban nyújtottak IKT támogatást, hogy a könyvvizsgálat során milyen területekre kell összpontosítani, hogyan kell értelmezni bizonyos pénzügyi feltételeket, és hogy ajánlásokat tegyenek az elérhető adatok alapján. Az első AI támogatott rendszerek előre meghatározott szabályok és logikai lépések szerint működtek, és főként inkonzisztenciák és rendkívüli tranzakciók azonosítására vagy kockázatértékelés elkészítésére voltak alkalmasak bizonyos pénzügyi mutatók alapján. Azonban a rugalmatlanság és a programozási korlátok behatárolták az új helyzetekhez történő alkalmazkodást és a korábbi adatokból történő tanulási képességet (Baldwin et al., 2006).

1.1 A könyvvizsgálat szerepe a válságkezelésben

A 2008-as pénzügyi válság rámutatott, hogy milyen korlátai vannak a könyvvizsgálatok során alkalmazott hagyományos, manuális ellenőrzési módszereknek. A hazai pénzügyi szektort érintő botrányokból levont következtetések is arra jutottak, hogy a csalások során az érintett céges adatbázisok ellenőrzésének gyengesége miatt nem derültek ki időben a problémák, ezért a könyvvizsgálathoz használt IKT megoldások folyamatos fejlesztése elengedhetetlen tényező lett (Hegedűs, 2016; Gyulaffy Béláné Berényi, 2023).

Az exponenciálisan növekvő üzleti tranzakciók száma és ezek digitális adatmennyisége a számviteli rendszerek fejlesztését is növekvő pályára állította a 90-es évektől kezdődően. A 2010-es évektől a könyvvizsgálati folyamatok is jelentősen átalakultak, mely mára információintenzív tevékenységet is magában foglal, kezdve az IKT alapú adatgyűjtésen, feldolgozáson és értékelésen keresztül. A könyvvizsgálatok minőségének szempontjából is kiemelten jelentős tényezővé vált ezen adatokon alapuló könyvvizsgálati bizonyítékok bemutatása is, ami miatt a könyvvizsgálókra jelentős nyomás helyeződik (Omotoso, 2012).

Az Ipar 4.0 technológiai fejlesztésekbe történő beruházások jelentős hatást gyakorolnak mind a fizikai, mind pedig a digitális eszközök termelékenységének és hatékonyságának exponenciális fejlődésére, így napjainkban az olyan technológiai eszközök, mint a big data, blockchain, IoT és AI széles körben elterjedté váltak. A döntéshozatal módszerei adatalapúvá váltak –, így könyvvizsgálati folyamatokban ezeket integrálni és átfogóan kell értékelni. Érvényesnek mutatkozik ez a döntési helyzet felismerésével kapcsolatosan is, hiszen nem lehet közömbös a döntés időzítése, annak a helyzetnek a megítélése, amikor döntés meghozatala szükségessé válik. Mivel az idejében hozott döntés kreativitást és intuíciót igényel, gyakran fordul elő, hogy a döntéseket túl korán vagy túl későn hozzák (Busku et al., 2022).

Az AI technológiai aspektusai, noha nem tartoznak a hagyományos üzleti diszciplínák hatáskörébe, mégis jelentős hatást gyakorolnak a számviteli és pénzügyi funkciókra, beleértve a könyvvizsgálatot is, különösképpen az analitikus felülvizsgálati eljárásokban és kockázatértékelésben, azonban továbbra is kiemelten szem előtt kell tartani a magas szintű szakmai ítéliképességet, melyet nem írhatnak felül ezen rendszerek (Bai et al., 2020; Madarasiné Szirmai, 2023; Suhányi et al., 2023).

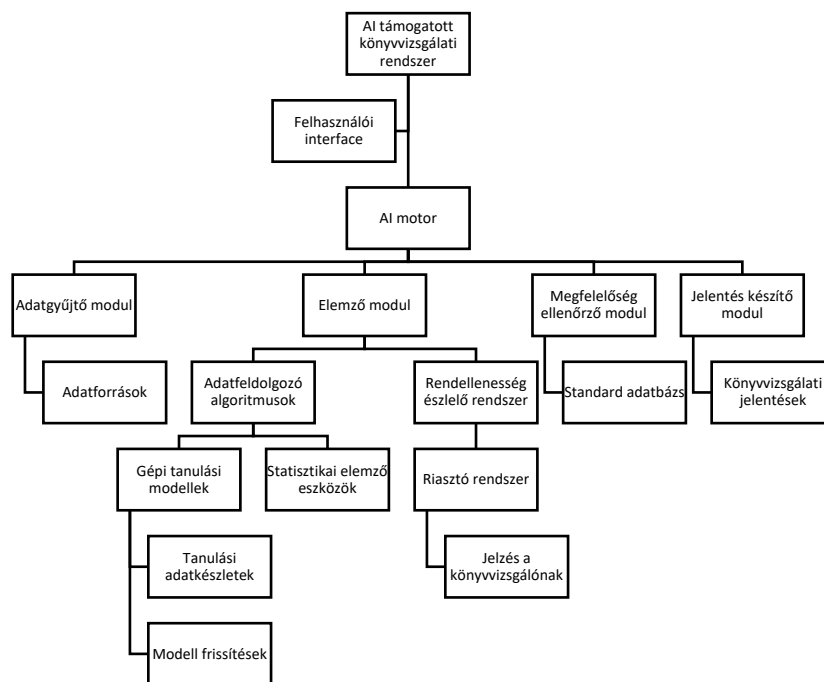
1.2 Digitalizáció a könyvvizsgálatban

A könyvvizsgálat automatizálásához kapcsolódóan több mint 30 éve kutatott témakör a folyamatos vagy valós idejű könyvvizsgálat (Continuous Audit, CA). A valós idejű könyvvizsgálat az informatikai rendszerek és adatok folyamatos, automatizált ellenőrzését jelenti, ami lehetőséget biztosít a könyvvizsgálati eljárások hatékonyságának, sebességének és megbízhatóságának javítására. A valós idejű könyvvizsgálat módszertana magában foglalja az üzleti folyamatok folyamatos monitorozását, amely automatikus eljárásokon alapul, és feltételezi a kontrollok standardizálhatóságát. Ez a megközelítés szorosan kapcsolódik az AI technológiákhoz, különösen a folyamat- és adatelemzés, valamint a döntéstámogatás területén. Ilyen rendszerek kiépítése abból a szempontból is kihívást jelent a szakemberek számára, hogy megköveteli a rendszer működtetéséhez szükséges adatok – és könyvelésükkel – valós idejű rendelkezésre állását is. Amennyiben ezeket az alapokat sikerült biztosítani, úgy az ilyen rendszerek képesek automatikusan generálni riasztásokat kritikus kivételek esetén, ami az AI alkalmazásával szorosan összefügg, és amely lehetővé teszi a könyvvizsgálati eljárások automatizálását, a kontrollok formalizálását és az könyvvizsgálati döntések támogatását valós időben és valós idejű adatok alapján (Vasarhelyi et al., 1991; Alles et al., 2006; Vasarhelyi et al., 2009).

A digitalizáció jelentős változásokat hozott a számviteli és adózási munkákban, például az adatok gyorsabb és hatékonyabb feldolgozásával, valamint a könyvvizsgálati folyamatok automatizációjával. Az optikai karakterfelismerés és egyéb AI megoldások alkalmazása lehetővé teszi a dokumentumok gyors digitalizálását és az adatok automatizált rögzítését, csökkentve ezzel az emberi beavatkozás szükségességét és a hibázási lehetőségeket. Ez a folyamat azonban új kihívásokat is hoz magával, különösen az adatvédelem és az informatikai biztonság területén. A digitalizált adatok kezelése során fennáll a biztonsági kockázatok, például adatszivárgás vagy adatmanipuláció veszélye. Így a folyamatokban kiemelt figyelmet kell fordítani az adatvédelmi protokollok és biztonsági rendszerek megtervezésére és fenntartására. Az informatikai biztonság fejlesztése és a GDPR szabályozás betartása elengedhetetlen az adatok integritásának és biztonságának fenntartása érdekében. A digitalizáció és az AI alkalmazása tehát nemcsak az adatok kezelésének hatékonyságát növeli, hanem új szintre emeli az adatvédelmi és biztonsági követelményeket is. Az adatok védelme és az informatikai biztonság fejlesztése kulcsfontosságú a digitalizált számviteli és adózási rendszerek sikeres és biztonságos működéséhez (Hegedűs, 2019).

A könyvvizsgálat kritikus területe a hamisított dokumentumok témaköre, de nem gondolhatjuk, hogy ez kizárólag erre a területre korlátozódik. Könyvvizsgáló szakemberek számos esetben találkozhatnak olyan papírokkal, amelyekről csak alapos vizsgálat után derül ki, hogy hamisak. A dokumentumok ellenőrzése jelentős terhet ró a szakemberekre, pedig ezek a folyamatok automatizálhatók lehetnének, erre például használható az AI, hiszen olyan funkciók is rendelkezésre állnak, melyek által meghatározott szempontok figyelembevételével kiszűrésre kerülhetnek a hamisnak ítélt dokumentumok, melyekről természetesen végső soron továbbra is a szakemberek döntenek saját kritikus megítélésük szerint (Dadkhah et al., 2023b).

1. sz. ábra: AI támogatott könyvvizsgálati rendszer

Forrás: saját szerkesztés

A könyvvizsgálati területen alkalmazható AI technológiák fő fókuszterületei: a tudásalapú szakértői rendszerek, a valós idejű könyvvizsgálat, a döntéstámogató rendszerek, a neurális hálózatok, a deep/machine learning rendszerek, a nyelvi feldolgozó rendszerek, a fuzzy logikai rendszerek és a folyamat automatizálási (Robotic Process Automation, RPA) rendszerek. Ezek az AI technológiák kifinomult metaadatelemzést tesznek lehetővé a könyvvizsgálat során használható módon, melyre növekvő globális érdeklődés és verseny van kialakulóban. A könyvvizsgálói szakma e tekintetben folyamatosan változó kihívásokkal és felelőséggel néz szembe, így az etikai és szabályozási megfontolások kiemelten fontossá válnak. A könyvvizsgálók informatikai képességeinek fejlesztése és képzése egy újabb fejezettel egészítik ki az élethosszig tartó tanulás területét (Hasan, 2022).

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

Jelen tanulmány alátámasztásához kérdőíves kutatást végeztem, amelynek keretében összesen 276 db értékelhető kérdőívet dolgoztam fel és elemeztem statisztikai módszerekkel:

- Minta:** a XXXI. Országos Könyvvizsgáló Konferencia keretében 2023. szeptemberében online kérdőív alapján 58 db értékelhető kérdőív
- Minta:** 2023. szeptember 20 és október 30. között lezajlott könyvvizsgálók szabad kredites szakmai továbbképzésén 156 db értékelhető kérdőív
- Minta:** az MKVK Oktatási Központ Kft. által szervezett és a szerző által Bács-Kiskun Megyében tartott mérlegképes könyvelő továbbképzésén 62 db értékelhető kérdőív

2.1 Hipotézisek

H1: A könyvvizsgálók körében növekszik az AI-alkalmazások ismerete és ismertsége

Az 1-es hipotézis kérdésköre betekintést nyújt a könyvvizsgálat változó környezetébe és az AI szakmára gyakorolt lehetséges hatásaiba. Ahogy az AI technológia egyre kifinomultabbá válik és

integrálódik az üzleti műveletekbe, kulcsfontosságú annak megértése, hogy a könyvvizsgálók hogyan fogadják el az AI alapú eszközök használatát. Ezek az információk segíthetnek az oktatási programok, képzési anyagok kidolgozásában, amelyek hatékonyan felkészíthetik a könyvvizsgálókat arra, hogy munkájukba beépítsék az AI-t, továbbá ennek etikai és társadalmi vonatkozásainak szélesebb körű megértéséhez. Ahogy az AI egyre elterjedtebbé válik, elengedhetetlen figyelembe venni a lehetséges kockázatokat, mint például az elfogultság, az adatvédelem és az emberi ítélőképességre gyakorolt hatás. A kutatás segíthet azonosítani és kezelni ezeket az aggályokat, biztosítva, hogy az AI-t felelősségteljesen és hatékonyan kerüljön felhasználásra a könyvvizsgálói szakmában.

H2: A könyvvizsgálat során az AI-t ismétlődő feladatok automatizálására használják leginkább

A 2-es hipotézis arra keresi a választ, hogy az AI az ismétlődő könyvvizsgálói feladatok automatizálására szolgál-e, ez pedig rávilágíthat-e az AI fejlődő szerepére a könyvvizsgálat hatékonyságának és termelékenységének javításában. Az AI technológia fejlődésével nagyon fontos megérteni, hogy a könyvvizsgálók hogyan használják ki az AI-t munkafolyamataik ésszerűsítésére és időbeosztásuk optimalizálására. A 2-es hipotézis vizsgálata segíthet azonosítani az ismétlődő, az AI segítségével automatizálható feladatokat, például az adatelemzést és a dokumentumok áttekintését. Ezek az információk segíthetik az AI alapú eszközök fejlesztését, amelyek hatékonyan automatizálhatják ezeket a feladatokat, felszabadítva a könyvvizsgálókat, hogy a könyvvizsgálati folyamatok összetettebb és stratégiaibb aspektusaira összpontosítsanak. Ezen túlmenően a 2-es hipotézis feltárása felmérheti az AI automatizálásának a könyvvizsgálói készülékekre és a munkaköri követelményekre gyakorolt hatását. Mivel az ismétlődő feladatokat az AI veheti át, a könyvvizsgálóknak új készségeket kell kifejleszteniük olyan területeken, mint az adatértelmezés, a kockázatértékelés és a kommunikáció. A kutatás információval szolgálhat az oktatási és képzési programokban annak biztosítására, hogy a könyvvizsgálók rendelkezzenek a változó környezethez való alkalmazkodáshoz szükséges készségekkel.

H3: A könyvvizsgálat során az AI-t kockázatértékelés és a csalások felderítésére használják leginkább

A 3-as hipotézis azon felvetése, hogy az AI-t a kockázatértékelés és a csalásfelderítés javítására használják a könyvvizsgálat során, kulcsfontosságú a kutatás szempontjából, mert ennek jelentős hatása van az AI azon képességére, ami erősítheti a könyvvizsgálók hatékonyságát és megbízhatóságát. Ahogy az AI algoritmusai egyre kifinomultabbakká válnak, nagy adathalmazokat elemezhetnek, mintákat azonosíthatnak és anomáliákat észlelhetnek, így értékes betekintést nyújthatnak a könyvvizsgálók számára a kockázatok felméréséhez és a lehetséges csalások feltárásához. A 3-as hipotézis vizsgálata segíthet azonosítani azokat a konkrét területeket, ahol az AI növelheti a kockázatértékelést és a csalásfelderítési technikákat, hatékonyan elemezhetik az összetett pénzügyi adatokat, azonosíthatják a szokatlan tranzakciókat, és megjelölhetik a potenciális problémákat. Elengedhetetlen annak megértése, hogy a könyvvizsgálók miként építik be az AI által generált eredményeket a kritikus szakmai megítélésükbe úgy, hogy az fokozza, ne pedig helyettesítse a könyvvizsgálati szakértelmet.

3. EREDMÉNYEK

3.1 H1

Az 1-es hipotézis teszteléséhez kiszámítottam a korrelációt azon válaszadók között, akik az AI alkalmazásokkal találkoztak és a különféle digitalizációs eszközöket használók száma között. A pozitív összefüggés arra utal, hogy az AI alkalmazások ismertségének növekedésével a digitalizációs eszközök használata is növekszik.

1. sz. táblázat: Korreláció a minta csoportjai között

Minta	Korreláció
1-es minta (XXXI. konferencia)	0.87
2-es minta (Könyvvizsgálók továbbképzése)	0.92
3-es minta (Mérlegképes továbbképzés)	0.65

Forrás: saját szerkesztés

Amint látjuk, az AI tudatosság és a digitalizációs eszközhasználat közötti összefüggés pozitív és statisztikailag szignifikáns mindhárom minta esetében. Ez arra utal, hogy ahogy a könyvvizsgálók egyre jobban ismerik az AI-t, úgy egyre szélesebb körben alkalmazzák a digitalizációs eszközöket is.

Az 1-es hipotézis további alátámasztása érdekében a korrelációs elemzésen kívül megvizsgáltam az egyes kérdésekre adott válaszok gyakoriságát is. Viszonylag magas azoknak az könyvvizsgálók a százalékos aránya, akik találkoztak mesterséges intelligencia alkalmazásokkal (74% és 87% között mozog) összehasonlítva azoknak a százalékos arányával, akik használtak bizonyos mesterséges intelligencia alkalmazásokat (~34%). Ez azt jelenti, hogy a könyvvizsgálók általában tisztában vannak a mesterséges intelligencia lehetőségeivel, de előfordulhat, hogy még nem rendelkeznek széles körű tapasztalattal a gyakorlati alkalmazásaival kapcsolatban.

Ezért a felmérésből származó adatok némi bizonyítékkal szolgálnak az 1-es hipotézis alátámasztására, ami azt sugallja, hogy az AI alkalmazások ismertsége növekszik a könyvvizsgálók körében. Ez a tendencia valószínűleg folytatódni fog, ahogy az AI technológiák kifinomultabbá válnak és integrálódnak a könyvvizsgálói gyakorlatokba.

3.2 H2

A 2-es hipotézis teszteléséhez kiszámoltam a korrelációt azon válaszadók száma között, akik konkrét feladatokhoz mesterséges intelligenciát használnak, és a digitalizációs eszközöket használó válaszadók száma között. A pozitív korreláció azt sugallja, hogy az AI-t korábban használó válaszadók nagyobb mértékben támaszkodnak a digitalizációs eszközökre, így az ismétlődő feladatok kapcsán az AI megoldásokat is használják ezen folyamatok támogatásában.

2. sz. táblázat: Korreláció a minta csoportjai között

Minta	Korreláció
1-es minta (XXXI. konferencia)	0.78
2-es minta (Könyvvizsgálók továbbképzése)	0.89
3-es minta (Mérlegképes továbbképzés)	0.75

Forrás: saját szerkesztés

Amint látjuk, az AI használat és a digitalizációs eszközök használata közötti korreláció mindhárom minta esetében pozitív és statisztikailag szignifikáns. Ez arra utal, hogy az ismétlődő feladatok egyszerűsítésére digitalizációs eszközöket alkalmazók az AI-t beépítik a munkafolyamataikba. A 2-es hipotézis alátámasztása érdekében a korrelációelemzés mellett megvizsgáltam az egyes kérdésekre adott válaszok gyakoriságát is. Azoknak a könyvvizsgálóknak a százalékos aránya, akik nagy mennyiségű adat kezelésére használnak AI-t (32% - 40% között), valamint a strukturálatlan szöveges információk feldolgozása (14% - 12%) növekszik ahhoz képest, hogy bizonyos AI alkalmazásokat használnak (6% - 34%). Ez azt jelenti, hogy a könyvvizsgálók egyre inkább kihasználják az AI-t a korábban manuálisan végrehajtott feladatok automatizálására.

Következésképpen a felmérésből származó adatok bizonyítékkal szolgálnak a 2-es hipotézis alátámasztására, ami arra utal, hogy az AI-t valóban használják bizonyos ismétlődő könyvvizsgálói

feladatok automatizálására. Ahogy a könyvvizsgálók egyre magabiztosabban használják mesterséges intelligenciát, úgy várhatóan még szélesebb körben elterjednek az AI alapú eszközök a könyvvizsgálati gyakorlatok hatékonyságának és minőségének növelése érdekében.

3.3 H3

A 3-as hipotézis teszteléséhez kiszámoltam a korrelációt azon válaszadók száma között, akik kockázatértékelési és csalásfelderítési feladatokra AI-t használnak, és azon válaszadók száma között, akik AI alkalmazásokkal már találkoztak. A pozitív korreláció azt sugallja, hogy amint az könyvvizsgálók tapasztalatot szereznek az AI alkalmazásokkal kapcsolatban, nagyobb valószínűséggel alkalmazzák azokat kockázatértékelési és csalásfelderítési célokra.

3. sz. táblázat: Korreláció a minta csoportjai között

Minta	Korreláció
1-es minta (XXXI. konferencia)	0.69
2-es minta (Könyvvizsgálók továbbképzése)	0.82
3-es minta (Mérlegképes továbbképzés)	0.49

Forrás: saját szerkesztés

Amint látjuk, az AI alkalmazások használata és a kockázatértékelési/csalásfelderítési feladatok használata között pozitív a korreláció, de nem olyan erős, mint az 1. vagy a 2. hipotézis esetében. Ez arra utal, hogy az AI kockázatértékelésre és csalásfelderítésre való használata továbbra is a kezdeti szakaszban, de növekszik, ahogy a könyvvizsgálók egyre jobban ismerik az AI-alkalmazásokat. A 3-as hipotézis alátámasztása érdekében a korrelációelemzés mellett megvizsgáltam az egyes kérdésekre adott válaszok gyakoriságát is. Azon könyvvizsgálók százalékos aránya, akik AI-t használnak a magas kockázatú esetek azonosítására (8% - 11%), valamint a családi kockázatok azonosítása (86% - 87%) magasabb, mint az egyes mesterséges intelligencia alkalmazásokat használók aránya (5% - 34%). Ez azt jelenti, hogy az AI-t arra használják, hogy javítsák a kockázatértékelési- és kezelési képességüket, de ennek alkalmazását még mindig korlátozza az AI technológia érettsége és az AI alapú eszközök rendelkezésre állása ezekre a specifikus feladatokra.

A felmérésből származó adatok nem szolgáltatnak meggyőző bizonyítékot a 3-as hipotézis alátámasztására, ami arra utal, hogy az AI-t valóban használják a kockázatértékelés és a csalásfelderítés javítására a könyvvizsgálat során. Ezért további kutatásokra van szükség ahhoz, hogy teljes mértékben megértsük az AI hatását a könyvvizsgálat ezen kritikus szempontjaira. Ahogy a AI folyamatosan fejlődik és egyre hozzáférhetőbbé válik, várhatóan még szélesebb körben elterjednek a AI által vezérelt eszközök a kockázatértékeléshez és a csalások felderítéséhez.

4. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

Az AI növekvő elterjedése a könyvvizsgálatban tagadhatatlan, a könyvvizsgálók egyre inkább alkalmazzák az AI-alapú eszközöket a hatékonyság növelése, az ismétlődő feladatok automatizálása, valamint a kockázatértékelési és csalásfelderítési képességek javítása érdekében. A felmérés eredményeiből az a következtetés vonható le, hogy a könyvvizsgálók és a számviteli szakma gyakorlói egyre jobban ismerik a digitalizációs eszközöket és az AI alkalmazásokat és azok lehetséges előnyeit. Ez a tudatosság ösztönzi a digitalizációs eszközök elfogadását és a mesterséges intelligencia feltárását bizonyos feladatokhoz. A könyvvizsgálók jelentős része azonban továbbra is aggodalmat fogalmaz meg az olyan lehetséges akadályokkal kapcsolatban, mint az adatvédelem, az elfoglaltság és a kritikus szakmai szkepticizmusra gyakorolt hatás. Megállapítható, hogy az AI a könyvvizsgálati gyakorlatokba való integrálásának nagyon korai szakaszában jár, azonban a meglévő digitalizációs megoldások alkalmazásának jelenlegi szintje alapján jelentős lehetőségek rejlenek a könyvvizsgálói szakma informatikai fejlesztésére és a könyvvizsgálatok minőségének növelésére.

Ahhoz, hogy nagyobb mértékben kiaknázásra kerüljön a mesterséges intelligencia átalakító ereje a könyvvizsgálatban, a szakmának kritikusan kell foglalkozni az aggályokkal, és irányelveket kell kidolgoznia a felelős és etikus mesterséges intelligencia megoldások alkalmazásához. Kiemelten fontos, hogy ezen technológiai fejlesztések kiegészítsék és ne helyettesítsék a könyvvizsgálók szakmai módszereit és kritikus véleményalkotó képességeit.

A jövőben a könyvvizsgálói szakmának nem csak követnie kell az AI alkalmazások fejlesztéseit, hanem részesének kell lennie annak érdekében, hogy mind az etikai aggályok és mind a specifikus szakmai megfelelőségek legyenek előtérbe helyezve a gyors és látványos eredmények előtt. Ez a proaktív megközelítés biztosíthatja, hogy a mesterséges intelligencia felelősen és hatékonyan kerüljön felhasználásra a könyvvizsgálat minőségének javítására, a gazdálkodó egységek bizalmának megőrzésére és a könyvvizsgálói szakma iránti közbizalom fenntartására. (Pál et al., 2023)

ÖSSZEGZÉS

A mesterséges intelligencia beépülése a könyvvizsgálati gyakorlatokba olyan emelt szintű digitalizációs, információs technológiai jelenség, amely jelentősen átalakíthatja a könyvvizsgálati szakmát a jövőben. Ahogy az AI technológia folyamatosan fejlődik, a könyvvizsgálók növekvő tendenciában használhatják ki a benne rejlő lehetőségeket. A felmérés adatai rávilágítanak az AI iránti növekvő tudatosságra és ismertségre a könyvvizsgálók körében. Az AI algoritmusok a hatalmas mennyiségű adatok elemzésre gyakorolt hatása és potenciális adatfeldolgozás automatizálása lehetőséget terem arra, hogy a könyvvizsgálók magasabb szintű feladatokra összpontosítsanak és képessé váljanak a magasabb szintű kockázatértékelésre és csalásfelderítésre. Az ígéretes technológiai fejlesztések ellenére az AI könyvvizsgálatba történő mély integrálása nem mentes a kihívásoktól, hiszen továbbra is fennállnak az adatvédelemmel, elfoglaltsággal és szakmai ítélőképességgel kapcsolatban megfogalmazott aggodalmak. Ezen feszültségek kezelésére egyértelmű és megalapozott szabványokat és iránymutatásokat kell kidolgozni az AI felelős és etikus rendszer szintű könyvvizsgálati alkalmazásához.

A könyvvizsgálat jövője kétségtelenül összefonódik a mesterséges intelligenciával, és az, hogy a szakma mennyire képes eligazodni ebben az átalakulásban, meghatározza a közbizalmat fenntartó képességét és a pénzügyi beszámolások integritását.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] Adeoye, I. O. ., Akintoye, R. I. ., Agugum, T. A., & Olagunju, O. A. . (2023). Artificial intelligence and audit quality: Implications for practicing accountants. *Asian Economic and Financial Review*, 13(11), 756–772. <https://doi.org/10.55493/5002.v13i11.4861>
- [2] Baldwin, A.; Brown C.E; Trinkle, B. (2006): Opportunities for artificial intelligence development in the accounting domain: The case for auditing. *Intelligent Systems in Accounting Finance & Management* 14(3):77-86 <http://dx.doi.org/10.1002/isaf.277>
- [3] Alles, M.A., G. Brennan, A. Kogan, and M.A. Vasarhelyi. 2006. Continuous monitoring of business process controls: A pilot implementation of a continuous auditing system at Siemens. *International Journal of Accounting Information Systems* (June): 137-161. <https://doi.org/10.1016/j.accinf.2005.10.004>
- [4] Bai, C.; Dallasega, P.; Orzes, G.; Sarkis, J. (2020): Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective. *J. Production Economics* 229. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2020.107776>
- [5] Busku, Sz. (2022): A jó stratégia alapkövei. In: *ACTA WEKERLEENSIS: Gazdaság és társadalom*, 2022/1. Bp., Wekerle Sándor Üzleti Főiskola, ISSN 2560-0834, pp. 53-69.

- [6] Dadkhah, M ; Oermann, M H ; Hegedűs, M ; Raman, R ; Dávid, L D (2023a): Diagnosis Reliability of ChatGPT for Journal Evaluation. *ADVANCED PHARMACEUTICAL BULLETIN* 13 <http://dx.doi.org/10.34172/apb.2024.020>
- [7] Dadkhah, M ; Oermann, M H ; Hegedűs, M ; Raman, R ; Dávid, L D (2023b): Detection of fake papers in the era of artificial intelligence. *DIAGNOSIS* , 8 p. <https://doi.org/10.1515/dx-2023-0090>
- [8] Gyulaffy Béláné Berényi M., Holmár K. (2023): Fejlődés – fenntartható?: Fejlődés és klímaváltozás kérdései. In: Kissné, Budai Rita; Fata, Ildikó; Busku, Szilvia; Frenyó, Zoltán; Suhányi, László (szerk.) *Tudományos Mozaik* 22. A fenntarthatóság ismert és kevésbé ismert aspektusai. Budapest, Magyarország : Tomori Pál Főiskola 212 p. pp. 73-85. , 13 p.
- [9] Hasan, A. R. (2022). Artificial Intelligence (AI) in Accounting & Auditing: A Literature Review. *Open Journal of Business and Management*, 10, 440-465. <https://doi.org/10.4236/ojbm.2022.101026>
- [10] Hegedűs, M. (2016): *Korrupció és csalás a pénzügyi szektorban*, Megjelent: Fata Ildikó. *Határtalan érték a valós és a virtuális világban.* (2016) ISBN:9789638967992 pp. 60-74
- [11] Hegedűs, M. (2019): A digitalizáció hatásai a számviteli és adózási rendszerekre, in: Csanádi-Bognár Szilvia. *Határtalan tudomány. Tanulmánykötet a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából*, ISBN:9786158072748 pp. 82-94
- [12] Hegedűs, M. (2021): A könyvvizsgálati folyamat és módszerek változása a digitalizáció és a COVID-19 függvényében, Megjelent: Budapesti Corvinus Egyetem. *Fókuszban a változás avagy nemzetközi trendek a pénzügyi és a számviteli oktatásban és kutatásban: V. Bosnyák János emlékkonferencia és más kutatási eredmények.* ISBN:9789635038855; 9789635038848 pp. 40-49
- [13] Madarasiné Szirmai A. (2023): Újdonságok és kihívások a számvitel. *Tudományos Konferencia Konferenciakötete.* Budapesti Gazdasági Egyetem. ISBN 978-615-6342-73-7. pp. 154-166. Letöltve: http://real.mtak.hu/175766/1/A%20sz%C3%A1mvitel%20%C3%A9s%20a%20controlling%20elm%C3%A9lete%20gyakorlata_%C3%BAjdons%C3%A1gok%20%C3%A9s%20kih%C3%ADv%C3%A1sok%20a%20sz%C3%A1mvitel%20vil%C3%A1g%C3%A1ban.pdf (letöltés dátuma: 2023.12.07.)
- [14] Omoteso, K. (2012): The application of artificial intelligence in auditing: Looking back to the future. *Expert Systems with Applications*. Volume 39, Issue 9, Pages 8490-8495 <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.01.098>
- [15] Pál T., Füredi-Fülöp J., Várkonyiné Juhász M. (2023): MÚLT, JELEN, JÖVŐ A SZÁMVITELBEN In: Bozsik, Sándor (szerk.) *PÉNZÜGY-SZÁMVITEL FÜZETEK VII. : 2023.* Miskolc, Magyarország : Miskolci Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Intézet 134 p. pp. 104-117. , 14 p.
- [16] Suhányi L., Suhányiová A., Kádárová J., Janeková J. (2023): Relationships between Average Wages in the Manufacturing Sector and Economic Indicators of the Manufacturing Sector in the Region of Visegrad Group Countries. *Sustainability* 15(5), 4164 <https://doi.org/10.3390/su15054164>
- [17] Vasarhelyi, M. A and Halper, F. B. 1991. "The Continuous Audit of Online Systems;" *Auditing: A Journal of Practice & Theory* (Spring): 110-125. Letöltve: https://www.researchgate.net/publication/255667612_The_Continuous_Audit_of_Online_Systems (letöltés dátuma: 2023.12.07.)

A SZERZŐK ELÉRHETŐSÉGEI:

Dr. habil. Hegedűs Mihály
főiskolai tanár
hegedus@hkaudit.hu
Tomori Pál Főiskola, Pénzügyi-számviteli tanszék
1223 Budapest, Művelődés u. 21.

Kása Adrienn
óraadó tanár
Kasa.Adrienn@tpfk.hu
Tomori Pál Főiskola, Marketing és vezetéstudományi tanszék
1223 Budapest, Művelődés u. 21.

FESTŐNŐK A NAGYBÁNYAI MŰVÉSZTELEP SZABADISKOLÁJÁBAN

WOMEN PAINTERS AT THE FREE SUMMER COURSE OF THE ARTISTS' COLONY IN NAGYBÁNYA

KISSNÉ BUDAI Rita

Absztrakt: Hollósy Simon müncheni magániskolájának növendékeit, valamint baráti körének művésztageit 1896 nyarán hozta először Nagybányára, akkor még kizárólag férfiakat. 1903-tól, amikor Hollósy már elhagyta Nagybányát, a művésztelep vezetői meghirdették a nyári szabadiskolát minden érdeklődő számára. Az évek során a nyári festőiskolába egyre több tanulni vágyó nő is érkezett, az 1918-as esztendőben például már a hallgatók több mint fele nő volt. Míg a Mintarajziskolában az akadémiai művészképzés szigorúan szabályozta a nők művészeti oktatását, a szabadiskolák ilyen szempontból nyitottabbak voltak, több lehetőséget nyújtottak a nők számára. A hagyományos női erkölcsi- és szerep-elvárásokkal azonban olykor ütközésbe került a művésztelepi életmód, és az előítéletekkel is meg kellett küzdeniük. Ennek a kis csoportnyi vállalkozó kedvű, különböző háttérű és motivációjú nőnek a helyzetét és karrierlehetőségeit elemzi a tanulmány a korabeli források segítségével.

Abstract: In the summer of 1896, the painter Simon Hollósy brought for the first time to Nagybánya the students of his private school in Munich, as well as the artist members of his circle of friends, only men at that time. From 1903, when Hollósy had already left Nagybánya, the leaders of the artists' colony announced the summer free course for all interested parties. Over the years, more and more women who wanted to study came to the summer painting school, in 1918, for example, more than half of the students were women. While the academic art training in the Royal Art School strictly regulated the art education of women, the free schools were more open in this respect and offered more opportunities for women. However, the artists' colony lifestyle sometimes clashed with traditional female moral- and role expectations, and they also had to deal with prejudices. The study analyses with the help of contemporary sources the situation and career opportunities of this small group of venturesome women with different backgrounds and motivations.

Kulcsszavak: Nagybánya, művésztelep, festőnők, 20. század, művészeti oktatás

Keywords: Nagybánya, Artists' Colony, Women Painters, 20th Century, Art Education

BEVEZETÉS

A legékezebb vizuális dokumentálása annak, hogy nők is részt vettek a nagybányai kolónia életében, nem a fennmaradt fényképek, hanem Ferenczy Károly *Festőnő* című képe (1.sz. ábra).

1.sz. ábra:

Ferenczy Károly: Festőnő. 1903, olaj, vászon, 136x129 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

Maga a tény, hogy a nagybányai művésztelep akkorra már legelismertebb, vezető mestere ezt a képtémát választotta, jelzi, hogy újdonság volt ez a látvány sokak számára. A szabadban festés is csak a 19. század közepe óta vált általánossá, de az igazi nóvum az, hogy az elmélyült művészi munkát egy hölgy végzi. Ugyanakkor a nőt ebben a szokatlan szerepében – alkotó művészként, művét épp kritikusán szemlélve – nem férfias jelenségként állítja elé, hanem egyértelműen harmóniában olvad össze a természet szépsége és a kecses nőiesség. A festmény természetesen némileg idealizált képet mutat, a szennyeződéssel járó munkára csak az elegáns hosszú ruha elé kötött munkakötény utal. A kolónia-vezető férfi festő próbál megbarátkozni a ténnyel, hogy Nagybányán nők is festenek, és egyben mintha máris büszke is lenne erre.

A kutatási terület jelenlegi állapota, módszertan

A nagybányai művésztelep legutóbbi alapos tudományos feldolgozása az alapítás centenáriuma kapcsán, 1996-ban történt meg. A Magyar Nemzeti Galéria reprezentatív kiállításához kapcsolódó katalógus (Csorba-Szücs 1996) számos, eddig feldolgozatlan szempont vizsgálatával gazdagította a Nagybánya-kutatást, azonban éppen a női résztvevők látványosan növekvő számának nem szenteltek külön tanulmányt. A kiemelt témák között a nagybányai festőnők közül egyedül Dömötör Gizella neve jelenik meg (Bajkay 1996). A kiállításon és a katalógusban szereplő művészek közül 109 férfi, 21 nő. (Bán-Kishonthy 2011, Sümegi György tanulmánya, 8.o.). A centenárium kapcsán a nagybányai művészettel kapcsolatos források kiadása is megindult: 1992-től kezdve a miskolci MissionArt Galéria kiadta a Nagybánya könyvek sorozatot (10 kötet), ezen belül művészleveleket és sajtómegjelenéseket publikáltak a Dokumentumok a nagybányai művésztelep történetéből című sorozat köteteiben. 1994-ben újra, ezúttal az első kiadással (1954) ellentétben cenzúrázatlan, teljes szöveggel publikálták Réti István Nagybánya-könyvét (Réti 1994), mely azonban a női részvétel szempontját a legkisebb mértékben sem vizsgálta. Jellemző, hogy Réti a kiemelt művészéletrajzok (31 db) közül csak háromban említett meg nőket. Ferenczy Noémi életrajzát ikertestvérével, Ferenczy Béniével vonta össze, mindketten a vezető nagybányai mester, Ferenczy Károly gyermekei, Krizsán Jánosné Csíkos Antónia nagybányai születésű festő férje révén került a listára, Thorma Jánosné Kiss Margit pedig szintén nem elsősorban művészi jelentősége miatt, hanem az alapítók közé tartozó művész férje révén. Megállapíthatjuk tehát, hogy csak olyan nők kerültek Réti látókörébe, csak olyanokat tartott említésre méltónak, akik szorosan a nagybányai első generációhoz kötődő elismert férfirokonnal rendelkeztek (apa, testvér, férj). (Azzal kapcsolatosan, hogy általában a művésztelepeken milyen szerep jut a művészféleségeknek és az ott alkotó nőművészeknek, ld. Czigány 2002). Réti egyáltalán nem említette meg a második generáció nőtagjait, még abban az esetben sem, ha később nemzetközi karriert futottak be. Ezt a hiányt némileg pótolta a magyar vadak festészetét bemutató kiállításához (Magyar vadak Párizstól Nagybányáig, 1904-1914) kapcsolódó katalógus (Passuth-Szücs 2006), melynek kutatásait hasznosítani tudjuk majd ebben a tanulmányban is. A vizsgált művészek többsége itt is férfi (24 életrajzból csupán három nő), de Dénes Valéria, Gyenes Ditta és Kukovetz Nana életrajzai hiánypótlók. Legutóbb a Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeum rendezett kiállítást nagybányai festőnők munkáiból (2011. március 8. – május 21.), amelyhez egy kis katalógus is megjelent (Bán-Kishonthy 2011). Ebben Sümegi György írta az eddigi legátfogóbb tanulmányt a témáról (Festőnők Nagybányán), melyben számos forrást felhasznált (pl. T. Karácsony Emmy visszaemlékezéseit: T. Karácsony 1974).

Csak egyetlen Nagybányához kötődő festőnőről született monográfia: Dömötör Gizelláról (Bajkay-Murádin 1996).

Indokolt, hogy a művészettörténeti kutatás női nézőpontú hangsúlyeltolódása elérje a nagybányai művésztelepet, hiszen ez volt az a helyszín, ahol leglátványosabban mutatkozott meg a nők egyenrangú képzésének vonzereje.

Statisztikai kimutatások is alátámasztják a női részvétel növekedését, mivel szerencsére rendelkezésünkre áll a Réti István által közölt növendék-névsor, melyből kinyerhetjük a hiányzó számokat. Az összlétszám és a női résztvevők számának segítségével megkapjuk a százalékos adatokat. A festőnők korabeli helyzetéről és megítéléséről továbbá találhatunk visszaemlékezéseket és szépirodalmi említéseket is, ezek segítségével juthatunk közelebb annak a felvázolásához, hogy milyen előnyöket élvezett, illetve milyen hátrányokat szenvedett el az a festőnő, aki Nagybányán kívánt művészeti képzésben részesülni, és innen indult a karrierje.

1. A NŐK HELYZETE A MŰVÉSZETI OKTATÁS TERÉN A 19. SZÁZAD 2. FELÉBEN MAGYARORSZÁGON

2.sz. ábra:

Portréfestés a Mintarajziskola Női osztályán, 1900 körül

A közép- és felsőbb társadalmi rétegekben, csakúgy, mint Európa más művelt országaiban, a nők esetében Magyarországon is elvárt volt a társasági műkedvelés (pl. rajztanulás). Ezt magánúton tanulhatták (férfi magántanártól), vagy magán- és egyházi nőnevelő intézményekben különóráként, mivel a tantervben

nem szerepelt (Bicskei 2003, 6.o.). Egészen más volt a helyzet, ha egy nő hivatásként akart képzőművészettel foglalkozni: a nők ilyen irányú tevékenységét egyesek (pl. nőnevelő patrióták) a nemzet és a család életét veszélyeztető gyakorlatnak tekintették. Amennyiben egy nő mégis kilépett a közönség elé, azzal kellett szembesülnie, hogy a szakmai kritika és a közvélemény sem támogatta a női festőket (Bicskei 2003, 7.o.). A kiegyezés utáni liberalizmus ugyan elősegítette a nők emancipálódását (Nagyné 1976, 8-13.o.), de a művészképzés terén bizonyos tekintetben továbbra is hátrányos maradt a helyzetük.

A Mintarajziskola, amely 1871-ben nyitotta meg kapuit (teljes nevén: Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde), az első olyan állami felsőoktatási intézmény volt Magyarországon, amely nők előtt is nyitva állt. Az itteni képzés során a nők rajztanítónők és festőnők lehettek, kiléphetek tehát az amatőr művészkedés kereteiből. 1876-tól viszont térben elválasztották őket a férfiaktól, amikor létrejött a „Női osztály” (Bicskei 2003, 9.o.). A művészeti képzésben különlegesen fontos szerepet játszó aktfestés (ennek jelentőségéről ld. Zwickl 1996) a nők számára erkölcsi okokból tiltott volt. 1897-től nők is rajzolhattak élő aktmodell után, de csak női aktot, a férfiaktól elkülönítve (Bicskei 2003, 17.o.). Az alapképzés után a nőket a magasabb szintű művészeti képzésre, a mesteriskolába nem vették fel, továbbá a nők nem kaphattak ösztöndíjat sem. A női képzésben kevesebb volt az elméleti órák száma, és jellemzően az alacsonyabb akadémiai rangú műfajok felé terelték őket (portré, tájkép, csendélet) (2.sz.ábra), valamint több akvarell-festés és iparművészeti oktatás volt náluk, mint a férfiaknál.

Mindez azt jelentette, hogy távol tartották őket a szakmai eszmecserék lehetőségétől, az állami támogatásoktól, illetve a társadalmilag magasabb megrendelői köröktől (Bicskei 2003, 11.o.). Bicskei Éva a Mintarajziskola első 30 évét így foglalta össze: „Mindebből az látható, hogy a professzionális képzőművészeti tevékenységre felkészítő képzés intézményrendszere nemi megkülönböztetés mentén épült ki: a férfiakat favorizálta és a nőket diszkriminálta” (Bicskei 2003, 14.o.). Habár 1909-ben létrejött a Nők Képzőművészeti Egyesülete, ebbe a férfiakkal egyenragú megmérettetést elváró nők nem léptek be, hiszen egy női egyesület a művészet nemspecifikus megítélését erősítette (Bicskei 2003, 25.o.).

A Mintarajziskola képzési lehetősége mellett magánúton is lehetett festészetet tanulni, és megfigyelhetjük, hogy számos női festői karrier indult magán művészeti intézményben, dacára annak, hogy ezek hivatalos bizonyítványt vagy diplomát nem állíthattak ki. Az egyik legismertebb alternatív képzőhely Szablya-Frischauf Ferenc magán festőiskolája volt Budapesten 1903-tól. Maga a mester Nagybányán és Münchenben tanult, a növendékei között volt Dénes Valéria, Hoffmann Lenke, Feszty Masa is. Szablya-Frischaufnak a felesége is festőnő volt: Lohwag Ernesztin, aki szintén Münchenben és Nagybányán tanult, férjével Nagybányán ismerkedtek meg 1900-ban. A feleség 1910-1920-ig női rajziskolát vezetett Budapesten.

2. A NAGYBÁNYAI SZABADISKOLA

Maga a nagybányai művésztelep Hollósy Simon müncheni magániskolájának 1896 nyarán tett kéthónapos nagybányai tartózkodásával kezdődött. Az ő tanítványai voltak Nagybányán az első növendékek, jellemzően vegyes nemzetiségű társaság. Viszont 1902-től, amikor Hollósy elhagyta Nagybányát, már nem az ismert Hollósy-tanítványi kör jött, hanem ismeretlen emberek, környékbeliek vagy távolabbról érkeztek. Vonzerőt jelentett, hogy nem kellett előtanulmányok a szabadiskolai beiratkozáshoz, nem volt felvételi (Réti 1994, 24.o.). Az iskola-szerű képzés csak szezonálisan működött (áprilistól októberig), az adminisztráció minimális volt (csak a névsort jegyezték fel). Tandíj nem volt, a résztvevőknek csak a modelldíjat kellett befizetni, (Tersánszky 2000, 84.o.) és a létfenntartásukat megoldani. Réti hangsúlyozta, hogy a működési szabályzatuk kifejezetten demokratikus volt, például 2/3-os szótöbbséggel kizárhattak valakit, ha nem lehetett vele békében együtt dolgozni (Réti 1994, 24.o.). Szabadon lehetett tanárt választani, és a korrigálás nem is volt kötelező. Szabadon beosztható volt a napirend (Tersánszky pl. azt írja, hogy délelőtt ment az iskolába, délután tájat festett, este városi séta, cukrászda, társasági élet zajlott) (Tersánszky 2000, 92.o.).

Színes nemzetközi társaság gyűlt össze Nagybányán (Párizsból, Münchenből, Rigából, Ausztráliából is érkeznek festők) (Tersánszky 2000, 22.o.), változatos művészeti háttérrel, ízléssel, tapasztalatokkal. Ez nyilvánvalóan hatalmas előnyt jelentett azok számára, akik még nem jártak külföldön, nem forogtak művészeti körökben. Mivel koedukált képzés zajlott, (gyakran egyszerre két modellel: egy fejnek való és egy női akt, szabad ég alatt) (Tersánszky 2000, 86.o.), az élénk művészeti eszmecsere mellett, amelybe így a nők is bekapcsolódhattak, feltűnően sok házasság is szövődött itt, és gyakran a házaspárok éveken át közösen alkottak itt nyaranta.

Nagybánya további előnye volt, hogy remek kirándulásokat lehetett tenni a közeli tájakon (Kereszt-hegy, Virág-hegy és alatta a Klastromrét, Kopasz-hegy (Plestyor), Morgó, Rozsály a havasi legelőkkel, Izvora völgye, Lápos folyó, Felsőbánya, Plisza nevű fürdőhely). A dímbes-dombos tájon, amennyiben a motívum előtt akarta a látványt megörökíteni a művész, a nők némileg hátrányban voltak, hiszen a nagyobb méretű festőállványt, a vakrámára feszített vásznat és a festődobozt nehezebben tudták a meredek hegyoldalakon fel-le hurcolni. Egy festőnő, T. Karácsony Emmy visszaemlékezésében humoros esetként meséli el, ahogy a Virághegy simára csiszolt lejtős ösvényén lecsúszott az összes felszerelésével együtt (T. Karácsony 1974, 53.o.).

A művésztelep belső konfliktusoktól zaklatott időszakában (1910-1912), amikor a fiatalabb nemzedék néhány tagja támadást indított az iskolaalapító tanárok (Réti és Thorma) ósdi stílusa ellen, a sajtóban megjelenő kritikák azt rótták fel, hogy a nagybányai szabadiskolában minden növendéknek kötelező respektussal tekinteni a vezetők művészi törekvéseire, és senki nem szólhat bele a vezetés belső ügyeibe (Tersánszky Józsi Jenő cikke a Nyugatban, 1911. december 16., idézi Kisházi 1996, 159.o.). Az iskolát 1918-ig valóban jellemezte egyfajta zárkózottság és belterjesség az alapítók, tehát vezetők szintjén.

Sümei György azt is megállapítja, hogy bár a nagybányai szabadiskolában a művészeti képzésben egyenlő esélyt kaptak nők és férfiak, a létrejött művek publikálásánál (kiállítás), illetve a zsűrikben, kiállítást szervező bizottságokban, egyesületi vezetőségben a nők egyértelműen alulreprezentáltak voltak, vezető és oktató szerepet festőnő Nagybányán sosem kapott. Sümei szerint a 20. század elején a legtöbb festőnő el is fogadta a neméből fakadó hátrányának rögzült status quo-ját (Bán-Kishonhy 2011, 8.o.).

3. NŐI FESTŐNÖVENDÉKEK NAGYBÁNYÁN

Sümei György összesítve 70-30%-os férfi-nő részvételi arányról beszél a Nagybányán dolgozó festők esetében, nem derül ki azonban, hogy ez csak becslés, vagy statisztikai alapokon nyugvó számolás (Bán-Kishonhy 2011, 7.o.). Viszont semmiképp nem elégedhetünk meg egy talán csak becsült, átlagolt eredménnyel, hiszen a női részvétel időbeli növekedése is informatív jelleggel bír.

Bár Réti István a Nagybánya-könyvében nem szentelt külön figyelmet a női résztvevőknek, de regisztrálta a jelenlétüket (Réti 1994, névsorok: 163-180.o.). Az alábbi táblázatokban (3. és 4. sz.

ábra) csak a szabadiskola festőnövendékeinek létszámát összesítettem, az úgynevezett „iskolán kívül dolgozó”, rendszerint volt növendékeket, művészeket nem számoltam bele. A kezdetektől 1918-ig vettem számba a résztvevő férfiakat és nőket, noha Réti listája 1940-ig tart, a történelmi és politikai események olyannyira befolyásolták az 1918 utáni időszakot, hogy nem releváns a női részvétel vizsgálatával kapcsolatban.

A Hollósy-iskola időszaka Nagybányán 1896-1901-ig tartott, a résztvevők listáját maga Hollósy vezette egy kis noteszbe, ezt publikálta Réti, melyeket alapul véve születtek a táblázatban feltüntetett számadatok. Látható, hogy az első nyáron, 1896-ban csak férfiak jöttek a művésztelepre. 1897-ben már egy kijevei hölgy, Kischkovsky Kamilla, valamint Mikó Pálma is csatlakoztak, ők feltehetőleg Hollósy iskolájában tanultak Münchenben. Ezen kívül házastársként érkezett férjével együtt Okuny Edmundné. A női részvétel a számok fényében évről-évre látványosan erősödött.

Magánleveleiben maga Hollósy gyakran kitért női növendékeire, és bár voltak megjegyzései a külsejükre („szép orosz kisasszony”, „Parisból jöttek sokan egy pár szép kisasszony van köztük - jó dolgokt lenne nektek - van egy pár olyan is a melyiknek bajusza kezd már szürkülni - de annál szebbek a szebbek.”) (Szatmári 1996, 168.o.), úgy tűnik, alapvetően egyenrangúként tekintett a nőkre, elismerte a tehetségüket. Az alábbi részlet egy 1900. december 4-i leveléből ezt bizonyítja: „A tavalyi (az idei nyár) legjobb emberei - a két bécsi leány, ... Wieden stb. már itt vannak beiratkozva. Wieden (éppúgy a kis örmény leány is) szemlátomást haladnak, feltételezem a jobbakról, hogy az idén olyan dolgokat fognak produkálni a mivel egyszer s mindenkorra teljes elismerést és feltétlen bizalmat fognak - művészetükben reprezentálhatni...” (MNG Adattár 5435/1954) (idézi Szatmári 1996, 169.o.).

1. sz. táblázat: Női résztvevők Nagybányán a Hollósy-időszakban

Évszám	Összes résztvevő növendék	Női résztvevők aránya %-ban
1896	49	0%
1897	88	3,4%
1898	71	1,4%
1899	69	7,2%
1900	57	14%
1901	75	23%

Réti a szabadiskola idejét 1902-től számolja. Ebben az időszakban egy nagyobb alakú füzetbe maguk a növendékek írták be érkezési sorrendben a nevüket, és ezt később egy megbízott növendék, illetve 1902-1918-ig Börtsök Samu titkár állította alfabetikus sorrendbe. Ekkortól már nem az addig ismert növendéki kör érkezett, hanem bárki jöhetett, akihez eljutott a nyári szabadiskola hirdménye, és talán épp a nem túl erős hírverés miatt az első években határozott létszámbeli visszaesést figyelhetünk meg. 1902-ben még csak 5 nő vett részt a képzésben, de a későbbiekben látványosan nőtt a számuk. 1914-től, az I. Világháború kitörése miatt természetesen figyelembe kell venni, hogy a katonaköteles fiatal emberek nagy része behívót kapott, tehát már nem jöhetett festeni tanulni. Ettől függetlenül az első olyan év, amikor több nő tanult Nagybányán, mint férfi, még bőven a háború előtt volt, 1909-ben.

2. sz. táblázat: Női résztvevők Nagybányán a szabadiskola időszakában

Évszám	Összes résztvevő növendék	Női résztvevők aránya %-ban
1902	29	17%
1903	38	24%
1904	39	26%
1905	45	31%
1906	78	27%
1907	50	28%
1908	31	48%

1909	28	61%
1910	31	48%
1911	39	36%
1912	54	31%
1913	80	30%
1914	81	33%
1915	23	52%
1916	25	60%
1917	68	65%
1918	110	54%

A Nagybányán megforduló nők nagyon különbözőek voltak (Bán-Kishonthy 2011, 13.o.): származásuk lehetett nemesi, polgári vagy alsóbb népréteg-beli, előképzettségük lehetett magas szintű (München, Párizs, Budapest intézményeiben tanulhattak), de érkezhettek minden előtanulmány nélkül is. Voltak, akik egyedül jöttek, mások társsal (testvér, barátnő, édesanya, stb.). A vizsgált időszakban (1896-1918) a névsorok tucatnyi házaspárt említenek (mind a növendékek, mind az iskolán kívül dolgozók között): Csáktornyai Zoltán és Csáktornyai Zoltánné Zamovszki Tatjana, Deli Antal és Deli Antalné Bacher Róza, Dóczy Pál és Dóczy Pálné, Galimberty Sándor és Galimberty Sándorné Lanow Maria (érdekesség, hogy Galimberty második feleségével, Dénes Valériával is itt találkozhatott először), Góth Móric és Góth Móricné Lövith Augusztá, Hollósy Simon és Hollósy Simonné, Okuny Edmund és Okuny Edmundné, Perlrott Csaba Vilmos és Gráber Margit, Remsey Jenő és Remsey Jenőné, Réthy Károly és Réthy Károlyné Seidler Irma, Szablya-Frischauf Ferenc és Lohwag Ernesztin, Ziffer Sándor és Ziffer Sándorné Kathe Beckhaus. Mint már említettük, jellemző, hogy a párok többször is együtt festettek nyaranta.

Sümegei végzett egy kis összehasonlítást a nagybányai férfi és női festők alkotásai között (Bán-Kishonthy 2011, 29.o.): a női alkotók szinte soha nem festettek nagy történelmi vásznakot, mint Thorma, sem bibliai sorozatokat, mint Ferenczy. Nem találunk nagy műszámú, koherens, monográfiában feldolgozott életműveket sem a Nagybányán járt festőnők között. Jellemző, hogy a nők a témákat közvetlenebbül, emberközelibben fogták fel, mint férfi kollégáik. Színviláguk melegebb, meghittebb. Művészeti vállalkozásaikat erősen befolyásolta családi helyzetük, feleségi vagy családanyai szerepük, mely korlátozhatta az alkotómunkára fordítható idejüket, ami jellemzően alul marad a férfiakkal szemben. Drámai vagy tragikus hangütés helyett a kiegyensúlyozottságra és harmóniára való törekvés jellemzi a műveiket.

Ezekhez a megállapításokhoz néhány megjegyzést fűznék. A monumentális történelmi vagy bibliai jelenetek festéséhez előképzettség, modellek, műterem és sok idő kellett. A nők túlnyomó többsége ezekkel az erőforrásokkal nem rendelkezett. A művek „női” jellegével (meleg színvilág, drámaiság hiánya, harmónia) a képeket nézve nem tudok egyetérteni, számos erőteljes, karakteres műalkotást hoztak létre festőnők is. A családi helyzet nyilván hátráltató tényező volt a nőkre nehezedő hagyományos társadalmi elvárások miatt, de épp nagybányai közegben szövődött házasságok ellenpéldaként is szolgálhatnak (Dénes Valéria és Galimberty Sándor).

4. VISSZAEMLEKEZÉSEK ÉS IRODALMI ALKOTÁSOK

Néhány visszaemlékezést már felidéztek (Réti István és T. Karácsony Emmy). Szolnay Sándor: Erdély színei című visszaemlékezése (Szolnay 2010) 24 rövid életrajzot tartalmaz, itt a megemlégett festőnőket (Sárossy Eta, Baloghi Mária, Maria Lanow) általában lenéző jelzőkkel minősíti. Ez a fajta lekezelés, amivel a férfi művészek saját felsőbbrendűségükbe vetett hittel a nőművészekhez viszonyultak, évszázadokon át jellemző attitűd volt (Czigány 2002). A Nagybányán megfordult festőnők emlékirataiban alig jelenik meg a többi festőnő kollegina (Bán-Kishonthy 2011, 10-11.o.), inkább mestereikről, a tájról, vagy alkotói tapasztalataikról, munkarendjükéről írnak. Czillich Anna (Czillich 1925), Elene Chiffa, Gráber Margit (Gráber 1991), Seidler Irma (Seidler 1997) írásait említhetjük meg.

Fontosnak tartom, hogy a visszaemlékezések mellett az irodalmi művekben megjelenített Nagybánya-képet is megvizsgáljuk a női részvétel szempontjából.

Az első írásmű egy olyan szerzőtől való, akinek a nagybányai vonatkozásairól már született egy tanulmány (Kisházi 1996). A nagybányai származású Tersánszky Józsi Jenő A félbolond című kulcsregényében (első kiadása sorozatként a Híd című lapban 1942-től, könyvként 1947-ben) (az itt idézett kiadás: Tersánszky 2000) egy fiatal festő kalandjait meséli el, aki Nagybányára érkezik az 1910-es évek elején, és ott egy nagyszájú, bennfentes, idősebb festőnövendék (ő a címadó félbolond) veszi pártfogásába. A felidézett események egyetlen nyár krónikájaként jelennek meg, de valójában 1910 és 1913 között történtek. A kiemelkedő nagybányai művészeket a szerző saját nevükön említi, ilyen szempontból a regény egyfajta visszaemlékezés, de a kisebb, részben nyilván valós személyekből inspirált regény-szereplők kitalált neveket viselnek, és leírásukba sok ironia és humor is vegyül. Tersánszky leír jellegzetes festőnő-típusokat is, akik visszatérő növendékek a szabadiskolában. Idézzünk fel ezek közül néhányat! Lindner Elza Bécsből érkezett, affektálta, hogy töri a magyart, mély ruhakivágása volt (Tersánszky 2000, 54.o.). Jukesz Ildikónak a festőiskolai tanulmányútja csak arra szolgált, hogy lénye érdekességet nyerjen, és könnyebben szerezzen egy jó férjet. Vele a regény szerint az édesanyja is Nagybányán tartózkodott, ennek alapján talán Bartók Margittal azonosítható (Kisházi 1996, 163.o.). Ferenczy Károly rajztanár növendékei kínosan polgári eleganciával öltöztek, néhány nő is volt köztük. Ezek a Pestről érkező festőnők (pl. Nyunyika) határozott fellépésűek, kissé szabados viselkedésűek voltak (Tersánszky 2000, 206.o.).

Kaffka Margit: Állomások című regényének (Kaffka 1957, a regény művészeti vonatkozásairól ld.: Kissné 2022) hősnője, Rosztoky Éva fiatalon járt Aranyoskúton (ez Nagybánya megfelelője a regényben). Leírása szerint járt ide sok dilettáns, tanítónők, festők feleségei, modelljei, kedvesei (Kaffka 1957, 25.o.). Viselkedésük feltűnő volt: szeszélyesen egyéni és szabad szabású ruhákban jártak, fesztelenül, szabadon és vidáman viselkedtek (Kaffka 1957, 25.o.). Rosztoky Éva az egyik első volt, aki a bennszülöttek (tehát a helyi lakosok) közül beiratkozott, nyári szórakozásnak szánta, de végül komolyan érdekelné kezdte a festés (Kaffka 1957, 26.o.). Itt ismerte meg az olasz szobrászt, Guido Lussinit, akihez később férjhez ment (Kaffka 1957, 27. skk.). A nagybányai társasági élet felszabadultsága, nemzetközi jellege jól érződik a leírásból, illetve hogy sok olyan érdeklődő jött ide, aki nem hivatásos művész volt, és talán nem is akart az lenni, hanem csak amatőr lelkesedéssel fordult a festészethez.

5. KIEMELKEDŐ NŐI ALKOTÓK

E fejezetben a válogatásnál lehetetlen a teljességre törekedni, és a kiemelt női alkotók ismertetésénél is csak vázlatos összefoglalásra szorítkozom. Csak olyan magyar festőnőket említek itt meg, akik az általam vizsgált időszakban (1896-1918) fordultak meg Nagybányán. Az életrajzi adatok terén nagyrészt Murádin Jenő nagybányai festőnőket egybegyűjtő adattárára (Bán-Kishonthy 2011, 31-39.o.), valamint a Saphier Gyűjteményt bemutató kiállítási katalógus életrajzgyűjteményére (Hölgyek palettával 2008, 215-230.o.) támaszkodtam.

Bacher Róza (1897-1956) a Képzőművészeti Főiskola nyári gyakorlatának keretében került Nagybányára. Többször kiállított a Nemzeti Szalonban, valamint a KUT tárlatain. Férjével, a Nagybányán megismert Deli Antallal Szentendrén telepedett le.

Berde Amália (1886-1976), asszonynevén Dóczy Ferencné kolozsvári és müncheni tanulmányok után került Nagybányára. Az 1920-as években Párizsban majd Münchenben is járt. Illusztrációi erdélyi folyóiratokban jelentek meg.

Csikos Antónia (1887-1987) szülővárosában, Debrecenben megkezdett tanulmányai után 1909-ben járt először Nagybányán, itt ismerkedett meg férjével, Krizsán Jánossal, majd megtelepedett itt, és élete végéig Nagybányán élt és alkotott. Az 1920-as években férjével Bécsben és Párizsban járt. Jelen volt a nagybányai művésztelep valamennyi kiállításán, számos művészeti társaságnak tagja volt.

Dénes Valéria (1877-1915) az első magyar kubista festőnő volt, aki Szablya-Frischauf Ferenc magániskolájában, majd felváltva Nagybányán és Párizsban tanult, utóbbi helyen Matisse tanítványa

is volt a magánakadémiáján 1910-11-ben. Férjével, Galimberty Sándorral (1883-1915) valódi szellemi közösségben éltek, alkottak és kísérleteztek. Tragikus korai haláluk félbetörte karrierjüket.

Dömötör Gizella (1894-1984) 1914-től többször járt a nagybányai szabadiskolában, az itt megismert Mund Hugóval kötött házasságot. A kuboexpresszionizmus képviselője volt, egyik képét Kassák Lajos folyóirata, a MA is közölte. 1931-ben a házaspár Dél-Amerikába vándorolt ki.

Égly Sári (1902-1970) jelentős nagybányai család sarja volt, egészen fiatalon csatlakozott a szabadiskola növendékeihez. A Nagybányán megismert Göllner Elemérhez ment férjhez, az 1920-as években Párizsban éltek, majd 1929-ben a házaspár Dél-Amerikába emigrált.

Fejérváry Erzsi (1890 - ?) festő, keramikus és bábtervező volt, a Mintarajziskola után 1905-től járt Nagybányára. Férjét, Körmendi-Frim Jenő szobrászt itt ismerte meg. Párizsban Matisse akadémijára járt, rendszeresen kiállított a Salon d'Automne-on, később a kecskeméti művésztelepen is dolgozott. Tagja volt a Munkácsy Céhnek és a KÉVE csoportnak. A házaspár a II. Világháború elől Chicagóba menekült.

Ferenczy Noémi (1890-1957) édesapja, Ferenczy Károly nagybányai vezető művészeti pozíciója okán benne maradhatott volna egy alázatos, háttérben maradó, támogató szerepben, ő azonban eltökéltsége, kitartó türelme és munkabírása erejével kitört ebből, új utakat keresett, és monumentális, saját tervezésű és kivitelezésű kárpitjaiban megtalálta a saját egyedi művészeti nyelvezetét (Czigány 2002).

Gráber Margit (1895-1993) 1918-ban járt először Nagybányán, későbbi férjét, Perlrott Csaba Vilmost is itt ismerte meg. 1924 és 1928 között Párizsban élt, hatással volt rá Cézanne és a kubizmus. A KUT tagja volt, 1948-tól a szentendrei művésztelepen dolgozott. Visszaemlékezései nyomtatásban is megjelentek (Gráber 1991).

Gyenes Gitta (Wallez Jenőné) (1888-1960) festő, grafikus, porcelánfestő volt, Budapest és Nagybánya mellett Rómában is tanult. 1910-től rendszeresen szerepelt a Műcsarnokban, kiállított a Művészházban és a Nemzeti Szalonban is. Számos képzőművészeti társaság tagja volt.

Kukovetz Nana (1885-1919) szegedi származású volt, és nagybányai tanulmányai után szülővárosába tért vissza, ott alkotott, valamint lakásában festőiskolát nyitott. Először magánerejű, később sztöndíjjal Párizsban és Itáliában járt tanulmányúton. A tanácsköztársaság idején részt vett a szegedi direktórium munkájában, halálának körülményei tisztázatlanok.

Lehel Mária (1889-1973), leánykori nevén Rell Mária, Lehel Ferenc festő és művészeti író felesége volt. Nagybánya után Párizsban is képezte magát. Vendégként szerepelt a Nyolcak egyik kiállításán, részt vett a Művészház valamennyi tárlatán. Férjével 1924-től Párizsban éltek, Lehel Mária 1946-ban Genovába költözött.

Pollacsek (Pogány) Margit (1879-1964) a Mintarajziskola Női Festőiskolájában kezdte a tanulmányait, 1902-től járt Nagybányára, 1905-től aktív kiállító volt. Párizsban is élt, Brancusi megmintázta a portrészobrát. Élete második felében Ausztráliában élt.

KÖVETKEZTETÉS, ÖSSZEGZÉS

Sümei György a nagybányai festőnőkről írt tanulmánya végén így összegzett: „A festőnők Nagybányán (is) tették a dolgukat: tanultak, stúdiómban gyakorolták magukat, anatómiai és természettanulmányokat folytattak, és fölgült élményanyagukat rajzban, festményben próbálták megfogalmazni. A visszaemlékezések egyöntetűen állítják, hogy ideális tanuló- és munkahely volt Nagybánya, az első, a sorkezdő és mintát adó magyarországi művésztelep a festőnőknek is” (Bán-Kishonthy 2011, 29.o.).

A jelen tanulmány kiindulópontja volt az a megállapítás, hogy Nagybánya legfőbb vonzereje a férfiakéval egyenrangú képzés volt. Egyértelműen ennek köszönhető a női résztvevők évről évre növekvő száma.

Az ebből következő előnyök egyértelműek voltak: hasonló témákat festhettek (aktot is), és hasonló korrigálást kaphattak, mint férfi kollégáik. A koedukált képzés miatt ők is részt vehettek a művészeti eszmecsereben. A nemzetközi festőtársasággal való érintkezés révén kicsit behozhatták az esetleges lemaradásukat, tájékozatlanságukat: ismereteket, tapasztalatokat gyűjthettek. Megismerkedhettek olyan emberekkel, akik hasonló érdeklődési körrel rendelkeztek, hasonló

elhivatottsággal fordultak a művészet felé. Ez egészen más, a hagyományos társadalmi elvárásoktól eltérő kontextust teremtett a párválasztás terén is. Hatalmas előny volt, hogy még ha egy nő csak szórakozásból jött ide, de közben komolyan érdekelni kezdte a festészetet, itt minden támogatást megkapott, és a festőnők művei hasonló elbírálás alá estek, mint férfi kollégáiké.

Az előnyök mellett azonban meg kell említenünk azokat a hátrányokat is, amelyeket annak ellenére, hogy Nagybánya ideális tanuló- és munkahely volt a festőnőknek is, mégis el kellett szenvedniük.

Az egyik ilyen hátrányos megkülönböztetés a társadalmi morális ítélet volt, mely könnyen minősítette laza erkölcsűnek azt a nőt, aki egymaga jelent meg egy ilyen szabadiskolában. Nem véletlen, hogy a nők gyakran az anyjuk vagy a testvérük kíséretében érkeztek, hogy elhárítsák ezt a gyanút. Hasonlóan korlátozta a nők viselkedését a fenti társadalmi nyomás: a férfiak számára természetes kávéházi estékhez és az éjszakába nyúló mulatozásokhoz csak korlátozottan csatlakozhattak. Hátrány volt számukra a már említett fizikai gyengeségük is, mely kiszolgáltatottá tette őket a festőfelszerelés cipelésekor. Oktatói vagy vezető szerepre Nagybányán nőknek esélyük sem volt. A kiállításokon némileg alulreprezentáltak voltak. Társaik, vagy akár tanáraik részéről olykor szembesülhettek nemi előítéletekkel (külsőjükre, életkorukra, családi állapotukra vonatkozó megjegyzések, a művészi munkához való felületes viszonyulásuk vagy férjvadászat feltételezése, stb.).

Végül hadd reflektáljak a fent már idézett megállapításra, hogy „...nagy számú, koherens és tekintélyes életműveket (monográfiával, oeuvre-katalógussal) sem tudunk festőnőktől felsorolni” (Bán-Kishonthy 2011, 29.o.). A nagybányai szabadiskolában szerzett képzettség nem tette könnyebbé a nők művészi karrierjét, hiszen a társadalmi előítéletek továbbra is léteztek velük szemben. Nagy megrendelésekhez, reprezentatív kiállításokhoz nem értek hozzá, és a családi életük gyakran megakasztotta a karrierjüket. Az viszont, hogy hány monográfia és oeuvre-katalógus születik, mennyi figyelem irányul a festőnőkre, mennyire hozzuk ki az árnyékból az életművüket, már rajtunk, a jelen és a jövő művészettörténészein múlik.

IRODALOMJEGYZÉK:

- [1] Bajkay Éva (1996): A kubizmus és expresszionizmus nagybányai szimbiózisa: Dömötör Gizella és Mund Hugó. In: [8] 341-348.
- [2] Bajkay Éva – Murádin Jenő (1996): Dömötör Gizella, Mund Hugó. (Nagybánya könyvek 6.) Miskolc, MissionArt Galéria
- [3] Bán András – Kishonthy Zsolt (2011): Nagybányai festőnők. Miskolc, Miskolci Galéria
- [4] Bicskei Éva (2002): Nők az országos magyar királyi mintarajztanoda és rajztanárképezdében, 1871 és 1908 között. In: Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária (szerk.) A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig. Budapest. 223–242.
- [5] Bicskei Éva (2003): Műkedvelés és professzionalizáció között. Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig. In: Korall 13. 2003. szeptember, 5-29.
- [6] Czigány Magda (2002): Nyájás múzsákból öntudatos amazonok: nők a huszadik század művészetében. In: Holmi 2002/3. 309-325. <https://www.holmi.org/2002/03/czigany-magda-nyajas-muzsakbol-ontudatos-amazonok-nok-a-huszadik-szazad-muveszeteben> (Letöltve: 2023.12.10.)
- [7] Czillich Anna (1925): Naplója. Budapest, Lantos R.-T.
- [8] Csorba Géza – Szücs György (szerk.) (1996): Nagybánya művészete. Kiállítás a nagybányai művésztelep alapításának 100. évfordulója alkalmából. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.
- [9] Gráber Margit (1991): Emlékezések könyve. Budapest, Gondolat Kiadó.
- [10] Hölgyek palettával. Magyar nőfestészet 1895-1950. Saphier-gyűjtemény. (2008) Bev.: Gál Zoltán. Katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- [11] Kaffka Margit (1957): Állomások. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

- [12] Kisházi Zoltán (1996): „Vidéken éltem, Nagybányán, a festők városában” (Tersánszky és a nagybányai festők). In: [8] 159-166.
- [13] Kissné Budai Rita (2022): Kaffka Margit képzőművész regényfigurái. In: Tudományos mozaik 22. A fenntarthatóság ismert és kevésbé ismert aspektusai. Szerk.: Kissné Budai Rita et al. Budapest, Tomori Pál Főiskola. 117-130.
- [14] Nagyné Szegvári Katalin (1976): Nők az egyetemeken I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért. Budapest.
- [15] Passuth Krisztina – Szücs György (szerk.) (2006): Magyar vadak Párizstól Nagybányáig, 1904-1914. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.
- [16] Réti István (1994): A nagybányai művésztelep. Budapest, Kulturtrade, 1994
- [17] Seidler Irma (1997) levele Lukács Györgyhez. In.: Válogatás a nagybányai művészek leveleiből 1893-1944. Szerk: András Edit, Bernáth Mária. (Nagybánya könyvek 8.) Miskolc, MissionArt Galéria, 1997.
- [18] Szatmári Gizella (1996): Külföldi növendékek Nagybányán. In: [8] 167-178.
- [19] Szolnay Sándor (2010): Erdély színei. Szerk.: Sümegi György. Kolozsvár, Komp-Press, Korunk.
- [20] T. Karácsony Emmy (1974): Virághegy. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- [21] Tersánszky Józsi Jenő (2000): A félbolond. Egy ceruza története. Budapest, Holnap Kiadó.
- [22] Zwickl András (1996): Nagybánya és az aktfestészet. In.: [8] 246-268

A SZERZŐ ELÉRHETŐSÉGEI:

Kissné Budai Rita, PhD
kissnebudai.rita@tpfk.hu
Tomori Pál Főiskola
1223 Budapest, Művelődés utca 21.

A TERMÉSZET MEGŐRZÉSE, VISSZAÁLLÍTÁSA, MEGÚJÍTÁSA: AZ ANTROPOCÉN KÖRNYEZETFILOZÓFIA NARRATÍVÁI

THE CONSERVATION, RESTORING, RENEWING OF NATURE: THE NARRATIVES OF ENVIRONMENTAL PHILOSOPHY IN THE ANTHROPOCENE

NEMES László

Absztrakt: Tanulmányomban a természet megőrzésére, visszaállítására és megújítására tett törekvések néhány kulturális, filozófiai és etikai előfeltevését vizsgálom az Antropocén korszak diskurzusán belül. Feltevésem szerint a kulturális és természeti folyamatok nem választhatók el egymástól, a környezetvédelemben ez elsősorban az alaphelyzet (baseline) problémájában jelenik meg, azaz annak meghatározásában, hogy a természet mely állapota, időszaka lenne a leginkább kívánatos cél. Mivel az alaphelyzet a kulturális emlékezet és identitás jeleit is magán viseli, a természethez való viszonyunk nem korlátozható a biológia szempontjaira, más, főleg narratív elemek is meghatározó szerepet játszanak a kialakításában.

Abstract: In this paper, I examine some cultural, philosophical and ethical presumptions of current efforts to preserve, restore and renew nature, within the discourse around the Anthropocene epoch. In my view, the cultural and natural cannot be separated, in nature conservation this is most obvious in the problem of the baseline, i. e. to set out a state or period of nature as the most desirable goal. Since the baseline carries the signs of cultural memory and identity, our relationship with nature cannot be limited to biology, other, mainly narrative elements also play a decisive role in its theoretical and practical formation.

Kulcsszavak: természetvédelem, Antropocén, alaphelyzet, kulturális emlékezet, narrativitás, környezetbölcsület

Keywords: protecting nature, Anthropocene, baseline, cultural memory, narrativity, environmental humanities

BEVEZETÉS

„*A természettudomány csupán egy módja a természet megértésének.*“
Bill Adams (idézi Dowie, 2009:16)

A *természet* fogalma egyértelmű képet idéz elénk. Zöld és buja, leginkább erdő vagy más, növényekkel borított vidék, állatok lakóhelye. Ritkán idézi elénk a sivatagot, akár az óceánt, még kevésbé más bolygók, égitestek sivár felületét vagy a világűrt. A dolgoknak is van természetük, az állatoknak és az embereknek is. Az emberi természet. Egy adott személy természete. Mindez valami olyat sugall, ami lényegi tulajdonság, nehezen módosítható, valahogy vele született, eleve adott. A természet szokásos ellentéte a *kultúra*, a természetesé a *mesterséges*, művi, az ember által alakított, tudatosan tervezett, a természetet korlátozó, legyőző, megkérdőjelező. Az ember világa kettős: egyszerre vagyunk a természet és a kultúra részei, miközben ütközőpontjai (hadszínterei?) is e két tényezőnek.

A *konzerváció* (*conservation*) kifejezéssel leginkább két összefüggésben találkozunk. Egyrészt a politikában, általánosabban a világnézeti vagy egyéni attitűd vonatkozásában, azaz ha valaki konzervatív szemléletű, másrészt a természet megóvásával kapcsolatban. Mint sokan rámutattak, e két szempont ritkán kapcsolódik össze, mivel hagyományosan az a kép alakult ki, hogy a környezetvédelem ügye inkább baloldali vagy liberális ügy, mivel a konzervativizmus emberközpontú eszme, az igazságossági megfontolásokat kevésbé terjeszti ki az emberen túli világra, egyáltalán, kevésbé keresi az erkölcsi horizontunk tágítását, elveink megújítását. Ugyanakkor látnunk kell, hogy ez nem a teljes kép, a konzerváció különböző területei gyakran egybeesnek (Scruton, 2018;

Giubilei, 2022). Annak kérdése, hogy mit akarunk megőrizni, egyre gyakrabban kapcsolja össze az emberi hagyományokat a természethez való viszonyunkkal.

A természet megőrzése nem választható el az emberi szempontoktól, a hagyományoktól, hiedelmektől, azoktól a történetektől, amelyek a természethez kapcsolnak, a természet részeivé tesznek minket. A környezetbölcselet (*environmental humanities*) új felismerései és törekvései mind ebbe az irányba mutatnak (Vincze, 2023). A kulturális hagyományok és a természet kívánatos állapota között különleges viszony áll fenn, ami az antropocén időszak környezetvédő törekvéseinek fényében egyre nyilvánvalóbbá válik.

1. A TERMÉSZET FOGALMA ÉS STÁTUSZA AZ ANTROPOCÉN KORSZAKBAN

1983 februárjában az amerikai Yellowstone Nemzeti Parkban egy bölény alatt beszakadt a folyó jege és a nagy állat ott vívta kétségbeesett haláltusáját. A bölény Amerika nemzeti szimbóluma, fennmaradását, a tizenkilencedik századi kíméletlen pusztítását követően, jórészt ennek a – 150 éves fennállását tavaly (2022-ben) ünneplő – nemzeti parknak köszönheti. Néhány motoros szánnal épp arra járó turista szemtanúja volt az eseménynek. Két lehetőség merült fel bennük. Az egyik, hogy megpróbálják megmenteni a bajba került állat életét, kötelet vetnek a szarvára, és kihúzzák. A másik, amennyiben eszközeik erre nem alkalmasak, hogy eutanáziában részesítik a haldokló bölényt (azaz lelövik). Az emberiség szempontjai e két lehetőség egyikét támogatták volna. Ugyanakkor a Yellowstone vezetői, akikkel a turisták kapcsolatot létesítettek, határozottan ellene voltak az efféle emberi beavatkozásnak, megtiltottak az ott lévő embereknek bármiféle beavatkozást. Nem nehéz megérteni az ő szempontjaikat sem: a Yellowstone Nemzeti Parkot pont azzal a szándékkal hozták létre, hogy ott a természet érintetlen módon működjön – aminek része bizonyos állatok „kegyetlen” halála is. Az eset jelentős nyilvános figyelmet kapott, továbbá Holmes Rolston III., amerikai filozófus, a környezeti etika meghatározó alakja, évtizedek óta használja írásaiban gondolatébresztő példaként (Rolston III, 1990, 2020).

Egy másik érdekes példát is említenék. Az ausztrál korallzátonynál lévő Raine-sziget arról nevezetes, hogy több ezer kilométerről is oda járnak a nagytestű zöld teknősök lerakni a tojásaikat. E kis sziget emberektől háborítatlanul éli életét, ugyanakkor számos környezeti probléma merült fel újabban vele kapcsolatban. A globális felmelegedés következtében ugyanis megemelkedett a tengerszint, aminek következtében a parti homok, amibe a teknősök rakják a tojásaikat, átmedvesedik, ezért a tojások elpusztulnak. A másik probléma, hogy a tenger elhordja a homokot, aminek következtében a guanóból épült keményebb belső kőzet a teknősök számára áthatolhatatlan akadályt képez, nem tudják megmászni az emelkedőt, a hátukra esnek, visszafordulni viszont nem képesek, így hosszadalmas kínhalálra vannak ítélve a tűző napon. A tudósok és környezetvédők komoly dilemmával néztek szembe. Ha a „természetes” folyamatokat magukra hagyják, a teknősök száma gyorsan csökkenni fog, hamarosan pedig a kihalás réme fenyegeti őket. A másik lehetőség, hogy hatékonyan beavatkoznak a sziget működésébe.

Pontosan ez történt. A környezetvédő szakemberek először karámokat építettek a teknősök mozgásának szabályozására, majd – mivel ez nem bizonyult hatékonynak – munkagépeket telepítettek a szigetre és nagy mennyiségű homokot megmozgatva, átalakították a sziget teljes szerkezetét. Az etikai (és filozófiai) dilemma abban állt, hogy egy ember által direkt módon nem befolyásolt szigeten elfogadható-e ilyen jellegű drasztikus átalakítás. A beavatkozás elindításához szükség volt először is a helyi őslakosok engedélyére. A tudósok meggyőzték őket, így ez az „akadály” elhárult. Ha elfogadjuk, hogy mára a Föld-bolygó egésze emberi hatást mutat, akkor nem csupán a múltbeli felelősségünket fogadjuk el, hanem egyszersmind feljogosítva érezzük magunkat a természet bármely részébe való aktív beavatkozásra is. Ebben áll az antropocén környezetvédelem legfőbb dilemmája. Hasonló kérdéseket vetnek fel az erdőtüzek, járványok és egyéb betegségek, az invazív fajok, az elszaporodott kártevők is, abban az értelemben, hogy el kell döntenünk, az emberi beavatkozás mikor és milyen mértékben indokolt.

Az egyik legismertebb kihalt faj, a korábban Amerikában elterjedt *fajdyúk* (*heath hen*) (*Tympanuchus cupido cupido*), a nagy prérityúk egy alfaja, a tizenkilencedik század végén került veszélyeztetett állapotba, majd miután minden fajmegőrző próbálkozás sikertelennek bizonyult,

Booming Ben névre keresztelt utolsó példánya 1932-ben elpusztult. A fajdyúk kipusztulásának okai között találjuk azt is, hogy az Európából származó telepések csillapították a természetes úton keletkezett tüzeket, ami azzal is járt, hogy a fajdyúkok élőhelye kedvezőtlen módon alakult. Jóllehet a rendszeres tűz megfékezése bizonyára megóvott sok élőlénytől a pusztulástól, a fajdyúkok számára végzetesnek bizonyult. Egy a fajdyúkhöz rendszertanilag közel álló fajról, az Attwater préricsirkéje nevű, szintén amerikai madárról (*Tympanuchus cupido attwateri*) az 1990-es években vált nyilvánvalóvá, hogy a fajdyúkhhoz hasonlóan komoly veszélybe került a fennmaradása. A populációjuk csökkenésének több oka is volt, de ahogy a környezetvédő biológusok felismerték, egy invazív faj, a vörös tűzhangya (*Solenopsis invicta*) jelenléte meghatározó volt ezek között. A biológusok ezért rovarölő szerek bevetése mellett döntöttek, amelyekkel a tűzhangyákat irtották (Heisman, 2016). A természet védelménél furcsán hangzik mind a tüzek szabadjára engedése, mind a rovarirtó szerek alkalmazása. Az egyik faj megőrzése más fajok egyedeinek irtását igényelheti. Ez csupán egy példa a hasonló gyakorlati dilemmák sorából.

Ez a kérdés éppúgy felmerül a meglévő természeti környezet és az ökoszisztémák megőrzésénél, mint az olyan beavatkozásoknál, mint bizonyos fajok visszatelepítése, egyes területek visszavádítása, akár – ez inkább a jövőre vonatkozó kilátás – kihalt fajok biotechnológiai eszközökkel (klónozás, génszerkesztés) történő „feltámasztása” (Nemes, 2023a). Vagy egyes állatfajok esetében a magatartásuk fajmegőrzést célzó módosítása (például a madarak támogatott migrációja), illetve a fogságban tartott állatok mesterséges környezetben való megőrzése és szaporítása (van Dooren, 2016, 2023). Ezek a sürgető kihívások elméleti és gyakorlati dilemmákat tárnak a környezetvédelemben érdekelt tudósok és aktivisták elé. Elsősorban abban az értelemben, hogy meddig mehetnek el a saját (emberi) beavatkozásukkal a természeti környezet és a veszélyeztetett fajok megőrzése érdekében. Ezek egyelőre kevésbé felismert *etikai* problémák, amelyekkel azonban mind többször találkozunk, és egyre nyilvánvalóbbá válik kezelésük fontossága (Minteer, 2019).

Az *antropocén* földtörténeti korszak, amelyről gyakran hallunk, egyrészt a Földtudományokon belül, másrészt a bölcsészettudomány különböző területein, azt a megrögzött *dualizmust* kérdőjelezi meg, miszerint a bolygónk felülete két fő részre osztható, az egyik része az ember befolyását mutatja (élőhelyének kiterjesztése, pusztítás, átalakítás, vadászat, szennyezés formájában), míg a másik része az ember által háborítatlan, *érintetlen* természet. Az antropocén természettudományi fogalma (az emberi fajhoz köthető földtörténeti időszak), amelyet 2000-ben bocsátott útjára Paul Krutzen Nobel-díjas holland kémikus, arra utal, hogy ez a különbségtétel már nem állja meg a helyét, mivel a Földbolygó egészén érezhető az ember, az emberi tevékenység jelenléte, például a globális felmelegedés formájában. Az antropocén korszak kezdetéről sok vita folyik, vannak, akik a nagy gyarmatosítások, az európai ember szétterjedéséhez, mások az ipari forradalomhoz vagy az atomfenyegetéshez kapcsolják (Horváth, 2021).

Az említett dualizmus világnézeti és etikai szempontokat is magában foglalt⁴⁴. Az erkölcsi felelősségünk kérdése úgy vetődött fel, hogy (1) mi volt a múltbeli szerepünk a jelen környezeti állapot alakulásában; illetve (2) milyen kötelességeink vannak az okozott károk jövőbeli helyrehozatalában. Az általános álláspont szerint kötelességünk beavatkozni azokon a területeken, amelyek az emberi hatásra alakultak át, degradálódtak; meg kell próbálnunk menteni a menthetőt és visszaállítani azt, ami visszaállítható. A bolygó másik részén azonban, amely érintetlen, kerülnünk kell a beavatkozást, legjobb, ha teljesen békén hagyjuk az ott lévő ökoszisztémákat. A nemzeti parkok és más természetvédelmi területek leginkább ezt a felfogást szolgálták. A környezetvédelem alapvetően erre a kettős imperatívuszra támaszkodott. Ha viszont komolyan vesszük az antropocén korszak bekövetkeztét, akkor ez a megkülönböztetés nem tartható, marad az első felfogás, azaz aktívan kell próbálnunk menteni a menthetőt és visszaállítani azt, ami visszaállítható (McKibben, 1990/2022; Cronon, 1996; Risser, 2023).

⁴⁴ „[A]z Antropocén diagnózis kihívást intéz a Természet modern alakjával szemben, ami annyira központiá vált a nyugati gondolkodás, politika és cselekvés számára. Itt a Természet egyedi, időtlen, valamint a Társadalom, vagy legalábbis a modern emberek által érintetlen tiszta terület. Ez a Természet az objektív Tudomány révén ismerhető, illetve a racionális környezetgazdálkodás által állítható vissza. (...) [A]z Antropocén egy nagyon különböző világot ír le. Ez a világ hibrid jellegű – sem nem társadalmi, sem nem természeti.” – írja Jamie Lorimer (2015: 1-2.).

Amellett, hogy ez nagy motivációt biztosít a természet megóvása és visszaállítása ügyéhez, szabad kezét is ad a környezetvédő tudósoknak és aktivistáknak a környezetbe való jószándékú beavatkozásokat illetően. Röviden: ha az egész bolygó az ember hatása alatt áll, akkor az egész bolygó területén indokolt lehet az emberi beavatkozás a természet érdekében. Mindez a természet fogalmának, ontológiai és erkölcsi státuszának a változásával is jár (Katz, 2022). Nem veszélytelen helyzet, mivel még mindig él bennünk egy elképzelés azzal kapcsolatban, hogy a természet miből áll, hogyan működik, az ökoszisztémák hogyan tarthatók fenn, állíthatók vissza, és ebben a folyamatban mi az ember helye (inkább óvatos visszafogottság indokolt, mint az uralom és felelősség kiterjesztése).

Az 1960-70-es évektől kibontakozó környezeti etika érdeklődésének homlokterében az a kérdés állt, hogy az ökoszisztémáknak milyen alapon, kritériumok mentén tulajdoníthatunk *erkölcsi státuszt*. A szokásos normatív etikai elméleteink (például az utilitarizmus valamelyik változata) alapján többnyire egyedeknek (individuumoknak) tulajdonítunk erkölcsi státuszt, mégpedig olyan kritériumok alapján, amelyek az elfogadott etikai elmélet szerint összefüggésben állnak a cselekedeteink erkölcsi megítélésével. Ha például a fájdalom okozását és csökkentését tartjuk egy cselekedet fő etikai mércéjének, mint elkerülendő rosszat és elérendő jót, akkor ez azt jelenti, hogy minden olyan lényel szemben vannak erkölcsi kötelességeink, amely képes fájdalmat érezni. Más etikai elméletek a magasabb szintű kognitív képességeket, mint a gondolkodás vagy az öntudat, jelölik ki a morális státusz kritériumának.

Ez a megközelítés arra a sémára alapul, hogy a tudomány, objektív módszereivel, megállapítja, hogy a rajtunk kívül létező lény (például egy hal) milyen tulajdonságokkal, képességekkel rendelkezik, a választott etikai pozíció pedig ez alapján állapítja meg, hogy milyen jellegű erkölcsi kötelességeink vannak az adott lényel szemben. Ez belátható módon alkalmazható az egyedi élőlényekre, de mi a helyzet a nagyobb egységekkel, mint az ökoszisztéma? A környezeti etika ezzel a kihívással néz szembe. Egy bonyolult ökoszisztémának aligha vannak érzései, gondolatai, aligha van öntudata. Vannak-e netán *érdekei*? Komplex, önszabályozó rendszerként képes önmagát fenntartani, ha úgy tetszik, aktívan alakítani a létezéséhez szükséges feltételeket. Ez azonban az érdek inkább metaforikus fogalmát jelenti. Talán fel kell adnunk a hagyományos, jórészt emberekre kialakított etikánkat és oly módon kell azt kitágítani, hogy a természet is beleférjen, az ökoszisztémák számára is biztosítson erkölcsi státuszt.

Az egyedi élőlényekre (főleg emberekre és állatokra) kidolgozott, valamint a környezeti etikai elméletek közös nevezője abban ismerhető fel, hogy mindkettő valahogy az erkölcsi státusz bűvkörében él, mint ami tőlünk függetlenül létezik, valamiféle objektivitással mérhető fel. Az ember jelenléte ebben a fajta etikai gondolkodásban nem kívánatos, a lényege pont az, hogy függesszük fel az emberi perspektívánkat. Ez azzal is jár, hogy a *kapcsolat etikája* a háttérbe szorul, ebben az esetben az ember és állat, valamint az ember és természet viszonya. Az antropocén környezetbölcselet ezt a szemléletet változtatja meg, úgy, hogy az embert is bevonja a viszonyok elemzésébe, elsősorban azokat a történeteket, amelyek számunkra meghatározzák a természet mibenlétét. A narratív megközelítés nem antropocentrikus felfogás a szó korábbi értelmében, mivel nem válik el benne a történetet mesélő és a történet szereplője, ebben maga a kapcsolat konstruálódik, ahogy azt tapasztaljuk, megéljük, értelmezzük. A narratív etika nem a tőlünk függetlenül létező másikról szól, hanem kettőnk szétválaszthatatlan kapcsolatáról.

2. AZ ALAPHELYZET (BASELINE) PROBLÉMÁJA

„Mikor én gyerek voltam, százszor ennyi volt itt a madár, de lehet, hogy ezerszer.” (163.)⁴⁵ Ez a mondat Matula bácsi szájából hangzik el a *Tüskevár* egy nevezetes részén, amikor Matula Tutajossal felkeresi a berek madárvilágába betekintést nyújtó rejtett kunyhót. Tutajos el van ámulva a természet elé táruló fantasztikus gazdagságától: „a vízen mozgó ezernyi madár, a napkelte ragyogása, a mozdulatlan, mégis suttogó nádas, a hangok ezerféle színe, a vadrecék sziszegő szárnyalása, egy-egy madár felbukkanása, ahol az előbb még nem volt semmi, egy rétihéja puha

⁴⁵ A *Tüskevárból* és a *Téli berekből* vett idézetek és oldalszámok a következő kiadásokból származnak: Fekete (1978), Fekete (1984).

szárnyalása, csérek rekedt kiáltása, szárcsák versenyfutása az idővel...” (Fekete, 161.) A Tüskevár írása közben Fekete István már maga is egy régebbi időszak természeti bőségére tekint vissza, saját gyermekkorának idejére. Matula lakonikus megjegyzése még régebbi idők emlékét eleveníti fel. A regényben elhangzik pár utalás a farkasok jelenlétére: „Gyerekkoromban még idetévedt egy-egy farkas is, ha befagyott a Dráva, és a farkas át tudott jönni a horvát hegyekből.” - mondja Matula (284.). Ez a téma visszatér a *Téli berek*ben is: „Ha a rókák történelmet írnának (milyen kár, hogy nem írnak!), valószínűleg aranykornak neveznék azt az időt, amikor Tüskevár még virágzott, mert abban az időben döglött lovak is akadtak, sőt elesett török, magyar, vallon, német és egyéb kiadós falatok is kerültek a rókakonyhára. Sajnos, abban az időben szép számmal akadtak itt farkasok is, akik viszont élnek-halnak a rókapecsenyéért!” (101.). A különböző idősíkok megjelenése felveti a kérdést, hogy vajon melyik időszak képviseli a kis-balatoni berekvilág eredeti, *valódi* állapotát – „amikor Tüskevár még virágzott”? A Tüskevár írásának ideje, Fekete István (voltaképpen Tutajos) vagy Matula gyerekkora, a még régebbi idők? Netán a mai, jelen állapot, vagy éppen a jövő? Csakugyan, miért is ne gondolhatnánk, hogy az igazán szép és autentikus világ csak ezután jön el?

A hazai természet és vízivilág korábbi állapotáról számos feljegyzés maradt ránk. Varga Domokos a *Vizek könyve* című művében (1976) a folyamszabályozás és a mocsarak lecsapolása előtti időszak viszonyairól adott beszámolójában írja: „Így támadtak a vízínövényzettel dúsan benőtt turjánok és egyéb vízvötte területek, amelyeket Tálasi István így sorol fel a kiskunsági pásztorkodásról szóló könyvében: laposok, tavak, székek, bogárcsók, tocsogók, örjegek, vízfogó hajlatok, fertők, lápos részek, ingoványok, lacák, csintoványok, dzsindzsások, szittyók, kákás rétek, gödröslaposok, kelők, sömjékek, tisztások, pocsolyák. Közülük partos részek: háta, högyek, hajlatok, korhányok, telkek, ormósok, szigetek emelkedtek ki.” (13.) Ugyanebben a könyvében utal még régebbi korokra: „Edward Browne angol orvos, 1669-70.: 'A Tisza Európának halban leggazdagabb folyója... Hasonlóan gazdag halakban a Bodrog, mely a Tiszába ömlik, nem messze Tokajtól. Ez a folyó olyannyira tele van hallal, hogy nyári időben, amikor a vízállás igen alacsony, valósággal büzlök a halaktól.' // Végül még egy idézet, de ez már II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratai*-ból, amelyekben a többi között leírja, hogy 1704 nyarán Szeged mellett táborozván, nehéz lázba esett. Majd így folytatja: '... szüntelenül égő szomjúság gyötört, és csak a Tisza vizével olthattam, márpedig ez a fekete és sűrű lé büzlött a sártól és a haltól, mellyel annyira tele volt, hogy nem is lehetett merni belőle anélkül, hogy halat ne fogott volna az ember.'”⁴⁶ (23.)

E leírásokban nem csupán a régi világ felidézéséről és az iránta érzett nosztalgiáról van szó, hanem a mai természetvédelem alapvető dilemmáiról is. Az egyre gyakrabban felvetett kérdés az, hogy amikor a természet megőrzése, visszaállítása vagy megújítása a cél, pontosan melyik időszakot és állapotot jelöljük ki irányadó referenciának, elérendő, visszaállítandó célnak? Erős késztetés él bennünk arra, hogy saját emlékezetünk határáig, gyermekkorunkig menjünk vissza, ami együtt élő generációk esetén különböző lehet, vagy még korábbi állapotokig, például a tudatos emberi beavatkozások előtti időszakig, az iparosodás és a népességnövekedés előtti korszakhoz vagy akár még messzebbre, az ember megjelenése előtti természeti állapothoz. Mivel a természet folytonosan változó, dinamikus struktúra és folyamat, amelynek az ember is része, nem könnyű meghatározni azt az időpontot és állapotot, ami a természetvédelem kitüntetett alapállapota. A mai környezetvédelmi gyakorlaton, etikán és filozófián belül ezt nevezzük az *alaphelyzet* (*baseline*) problémájának (Ureta, Lekan & von Hardenberg, 2020). Az alaphelyzet problémája azt a kérdést veti fel, hogy amikor a környezetvédelem céljait mérlegeljük, miféle természetes állapot jár a fejünkben, mint elérendő, megvalósítandó cél? „Vegyük az *alaphelyzetet* (*baseline*). Gyakorlatilag a környezeti változás minden tudományos vizsgálata használja vagy feltételezi az alaphelyzetet. Az alaphelyzetek referencia-állapotok, tipikusan egy múltbeli időszak, vagy az állapotok egy halmaza, egy zéró pont minden negatív változás előtt. (...) Az alaphelyzetek tipikusan nem úgy működnek, mint egy tudományos *előtte*, összevetve egy *utána* állapottal. Ezek a *jóvá* válnak, célokká, az egy helyes állapottá.” - írja Emma Marris (2011: 3.).

⁴⁶ II. Rákóczi Ferenc váltólázban (malária) szenvedett, amelynek hazai terjedéséhez nagyban hozzájárult az árvízi és mocsaras területek élő óriási mennyiségű szúnyog.

Hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy a biológia és ökológia tudománya a saját eszközeivel választ tud adni ezekre a kérdésekre. Vagy ha nem a biológia, akkor a környezeti etikában és környezetfilozófiában megjelenő metafizikai, ontológiai szempontok. Ez utóbbi megközelítés, elsősorban a *mélyökológia* felfogásában, a természetet önállóan, emberi (azaz tervezett, mentális/intencionális) befolyástól mentesen létrejövő és működő szerves egészként fogja fel, azaz alapvetően úgy, mint ami *rajtunk* kívül létezik. Könnyen kiderül azonban, hogy ez nem olyan könnyű feladat. A biológia (ökológia) maga is feltételez normatív szempontokat, valójában mégsem képes egyértelműen lehorgonyozni a természet eredeti állapotára, az alaphelyzetre vonatkozó gyakorlati diskurzust. A környezetvédelem kérdésében mutatkozik egy érdekes különbség az európai és amerikai megközelítésekben. Míg Amerikában gyakran úgy merül fel a környezetvisszaállítás kérdése, hogy elegendő-e visszatérni a prekolumbiánus időszakhoz (azaz az európai ember megjelenése előtti időkhöz), vagy az őslakosok (indianok) megjelenése előtti kor a viszonyítási pont, addig Európában egy falusias, a kiterjedt iparosodás előtti tájkép vált a környezeti alaphelyzetté (Keulartz, 2016).

Egy további lehetőség, ami gyakran megjelenik a közbeszédben is, hogy a növény-, erdő-, hal- és vadgazdálkodás szempontjait kell érvényesíteni. Ha a kérdés az, hogy hány vaddisznóra, szarvasra, őzre, aransakálra, hódra van szükség, van-e igény például Magyarországon egy nagyobb farkas- vagy medvepopulációra, kérdezzük meg a vadgazdálkodó szakembereket, lévén ők képesek felmérni ennek *gazdasági* szempontjait. Hogy mennyi hasznot és mennyi kárt okoz egy adott állat populációjának a jelenléte. Bármennyire is fontos e szempontok figyelembe vétele, könnyen belátható, hogy a környezet szempontjainak a gazdasági érdekekre korlátozása önkényes döntéseket eredményez. Ki az, és milyen szempontok szerint mondja meg, hogy milyen áldozatokra vagyunk képesek egy adott faj elterjedése érdekében? A vadásztársaságok? A mezőgazdasági cégek? Vagy a turisták, akik fenyegetve érzik az épségüket, ha veszélyes állatok is élnek a célként kitűzött kirándulási övezetekben? A helyi lakosok vagy a teljes népesség véleménye számítson? Hogyan tudjuk ezeket a megfontolásokat globális szinten is alkalmazni, például az elefántok, vízilovak, oroszlánok, leopárdok, jaguárok, anakondák, krokodilok esetében?

Az idegenhonos inváziós (*invazív*) fajok vonatkozásában hasonló dilemmákkal szembesülünk. Növények, halak, kétélűek, hüllők, emlősök kerülnek egyre gyakrabban a híradások címlapjaira, mint betelepülő idegenek, amelyekkel szemben fel kell vennünk a harcot. Betelepült, betelepített fajok garmadája, amelyek agresszívan szereznek életteret maguknak az őshonos flóra és fauna rovására, átalakítva a megszokott ökoszisztémákat. Sok esetben megint a globális klímaváltozás és a globalizáció a felelős. Nem is mindig csak csúnya, szúrós, mérgező, kártékony fajokról van szó. A gyomnövény, gaz hagyományos negatív képe kiegészül a kertekben újabban divatos növényekkel. A gyorsan változó ökoszisztéma azonban megkérdőjelezi az *őshonosság* státuszát és értékét is, akár ökológiai, akár kulturális értelemben. A különféle fajok globális terjedése, mozgása nem újkeletű dolog, mégha az utóbbi időben felerősödött is. Egyre több olyan elmélet lát napvilágot, miszerint a fajok inváziós folyamata nem egyértelműen ártalmas (Pearce, 2015; Thompson, 2015; Thomas, 2018). „[A] biológiai sokféleség sokféleséget igényel; a mérőszámok és definíciók sokféleségére van szükség, amelyek tükrözik a különböző világnézeteket és értékrendszereket, és amelyek olyan célokat és cselekvési lehetőségeket jelentenek, amelyek legitimek és végrehajthatók a politika, a vállalkozások és a társadalom különböző szereplői számára.” (Turnhout & Purvis, 2020: 681.)

3. A TERMÉSZET NARRATÍV KULTÚRÁJA

„A mai tudományosan gondolkodó természetvédők arról próbálnak beszélni, hogy egy faj miként szerves része az ökoszisztémának, vagy a visszavadásítás hogyan alkothatja újra a hanyatló élőhelyet, de ami még gyakrabban, mint nem, ösztönözi az eltűnt fajokkal való foglalkozásunkat, az az, hogy hogyan érzünk irántuk.” (Jørgensen, 2019: 145.) Dolly Jørgensen az európai hód (*Castor fiber*) 1922-től kezdődő svédországi visszatelepítése nyomán elemzi a biológiai és kulturális szempontok egymásra hatását. A hód, mint sok más európai országban, így nálunk is, Svédországból is eltűnt a tizenkilencedik század során, jórészt élőhelyük szűkülése, átalakítása, valamint a vadászat

hatására. A huszadik század elején azonban egyre többen vetették fel, hogy a hód éppúgy szerves része a skandináv tájképnek, mint a svéd népléleknek, a helyi hiedelmeknek, hagyományoknak. Megfogalmazódott, majd terjedni kezdett az igény, hogy a hódot telepítsék vissza Svédországba. Ezt azonban jelentős kulturális előmunkálatok alapozták meg.

Jørgensen áttekintésében a meghatározó tényezőt olyan érzések alkotják, mint a *sóvárgás* és *odatartozás* (*longing and belonging*). A hód visszatelepítésében a svéd néplélek és a skandináv természeti látkép olyan felfogásából indultak ki, amelynek a hódok szerves részét képezik. A kérdés úgy vetődött fel, hogy a svéd embereknek *szükségük* van-e a korábban őshonos és elterjedt hódok jelenlétére. A biológiai szempontok helyett, illetve azokon túl, elsősorban kulturális, etikai és érzelmi tényezőkre, így a hódok kihalása miatt érzett büntudat és sajnálat, az erkölcsi felelősség érzésére, valamint történetek, mítoszok, a nemzeti öntudat, így a hazafias érzület felélesztésére apelláltak. A hód visszatelepítése nemzeti ügyé vált, körülötte nemzeti összefogás alakult ki, a hód visszatelepítésére tett kísérletek kiterjedt látványossággá váltak. Jørgensen ebben a folyamatban elsősorban három meghatározó személy áldozatos munkáját emeli ki: Erik Modin (1862-1953), Alarik Behm (1871-1944), Eric Festin (1878-1945). „Festin számára a hód nem egy állat volt, az emberektől távoli vidéken, hanem a svéd emberek kulturális hagyományának része. Festin a kulturális örökség specialistája volt ... [Számára] a hód a vadonban nem különbözött a történelmi épületektől a múzeumban, amelyek megőrzésén dolgozott.” (36.)

Jørgensen így foglalja össze a hódok visszatelepítésével kapcsolatos gondolatait: „Ma Európában a hód visszatelepítését korunk egyik legnagyobb természetmegőrző sikertörténeteként ünneplik. (...) A hód visszatelepítése Svédországba – és más országokba a huszadik század első felében - nem az ökológiai funkcióján vagy a biodiverzitás megőrzés mértékén alapult, ahogy azt ma értenénk. Ehelyett, néhány évvel azután, hogy kihalt, a természetszeretők egy csoportja úgy kezdte keretezni az állatot, mint ami eltűnt. A svéd természetben tátongó úr keletkezett – így pedig, úgy tűnik, a kultúrában is. (...) Az elképzelés az volt, hogy a hód Svédországhoz tartozik, és oda vissza kell térnie. A hódot visszavinni a megfelelő helyére jóvátétel volt, a rég halott ősök bűnének lemosása.” (51-52.)

A hód azért kitűnő példája a természeti környezet alaphelyzetének problémájához, mivel Európa nagy részéről oly hosszú időre tűnt el, hogy az egyéni emlékezetben már nem maradt nyoma a jelenlétüknek. Voltaképpen egy olyan állatfajt kellett visszatelepíteni, amiről senkinek nem voltak közvetlen tapasztalatai, azaz a közösségi emlékezetet kellett átformálni ahhoz, hogy az emberek elfogadják az „új” faj jelenlétét, saját magukénak vallják, annak ellenére is, hogy esetenként komoly károkat okoz. Hasonló kérdéseket vet fel számos európai országban (így hazánkban is) bizonyos eltűnt fajok megjelenése. Elsősorban három nagyragadozót említenék, az egyik az aranysakál (*Canis aureus*), a másik a szürke farkas (*Canis lupus*), a harmadik pedig a barnamedve (*Ursus arctos*). Ha a kérdés, amellyel szembesülünk, az, hogy vajon szükségünk van-e ezekre az állatokra, hozzánk tartoznak-e, fontos feladata-e a környezetvédelemnek az élőhelyük visszaállítása és megóvása, mekkora populáció tűnik megfelelőnek, milyen eszközökkel szabályozzuk az állományukat, mekkora áldozatokat hoznánk ezért, egyáltalán, hogy ki hozzon ezekben a kérdésekben döntést, a felmerülő szempontok nagyon összetett halmazával kerülünk szembe. Nem egyszerűen biológiai vagy vadgazdálkodási kérdésről, de nem is csak a társadalom elvárásairól van szó (Nemes, 2023b).

4. TERMÉSZET ÉS HAGYOMÁNY

Woody Allen *Éjjelkor Párizsban* című filmje (2011) egy furcsa jelenséget, az *Aranykor* utáni sóvárgást mutat be. Egy mai amerikai író Párizsban töltött napjai során erős vágyódás ragad magával a huszadik század első évtizedeinek szellemi pezsgése iránt. Hemingway, Zella és Scott Fitzgerald, Gertrude Stein, Picasso, Dali és mások társaságába egy különös időutazás révén kerül a főhős, Gil. Ahogy éjjelenként visszatérve a korábbi korszakba, egyre otthonosabban érzi magát rajongott hősei között, arra kell eszmélnie, hogy a közte és köztük lévő egyik közös pont éppen a korábbi korok iránt érzett nosztalgia. A Gil által elképzelt Aranykor emberei egy másik, még korábbi időbe vágytak, a tizenkilenc század végi *Belle Époque*-ba, Toulouse-Lautrec, Gauguin, Degas világát tartva az igazi

Aranykornak. Akik viszont egy még korábbi időszakot, a *Reneszánszt* tartották Párizs legszebb korszakának.

Joggal merül fel a kérdés, hogy mindez nem vezet-e *relativizmushoz*? A balatoni berek alaphelyzetét Woody Allen párizsi szereplőinek ábrándjaihoz hasonlítani nem jelent-e önkényességet a céljaink kijelölésében? A válaszunk erre egyrészt az, hogy de, igen, a környezetvédelem antropocén kihívása abban áll, hogy az alaphelyzet meghatározásának nehézsége, netán lehetetlensége miatt bizonyos értelemben nehezebb, másrészt könnyebb kijelölni azt az állapotot, amelyet kívánatosnak tartunk. Másrészt az is egyértelmű, hogy kulturális hagyományokat, azaz kulturális alaphelyzeteket teremteni nem könnyű.

Párizs aranykorának meghatározása biztosan nem objektív kérdés, de azt sem mondhatjuk, hogy teljesen önkényes, még csak nem is szubjektív, közösségi, nemzeti hagyományok, kulturális kánonok önkényes kialakítása éppúgy lehetetlen, ahogy a természet alaphelyzetének meghatározása is. Ezek bár nem horgonyozhatók le abszolút, időtlen és objektív kritériumok mentén, de alakulásuk kiszámíthatatlan, hosszabb folyamatot igényel, az egyes elmék és a közösségi emlékezet szisztematikus alakulását feltételezi. A nemzeti gasztronómia jó példa erre, sőt kapcsolatot is kínál a kulturális és természeti hagyományok alakulására. Két példát említenék. Az egyik a paradicsom meghatározó jelenléte az olasz, a másik a paprika hasonló szerepe a magyar konyhában, annak hazai és nemzetközi reprezentációjában. Mindkét esetben olyan növényről van szó, amit az Újvilágból telepítettek át, széleskörű használata azonban csak a tizenkilencedik században terjedt el, azaz viszonylag modern fejleményekről beszélhetünk (Nemes, 2023b). Érdekes megfigyelni, hogy a mai olasz és magyar nemzeti identitást mennyire határozta meg Amerika „felfedezése”, gyarmatosítása és az ott honos növények Európába való áttelepítése.

A kulturális, történelmi és természeti alaphelyzet alakulásában egyaránt meghatározó szerepet játszanak a narratívák, a sokszor elismételt történetek, amelyek beépülnek az egyes elmékbe és a közösségi emlékezetbe, hagyományokba, identitásba, meghatározzák az egymáshoz és a világhoz való viszonyunkat, értékrendünket, etikánkat. A narratíva nem abszolút referencia, de nem is önkényes; a megismerésünket és emlékezetünket strukturált módon alakító összetett mintázat. Részét képezik a hagyományos, ősi (*indigenous*) tapasztalatból és tudásból származó elemek, amelyeket lassan módosítanak az újabb felismerések. A narratíva nem rólunk és a rajtunk kívül álló másikról szól, hanem a kapcsolatainkról, a szerves viszonylatokról. A narratíva alkotja meg a világunkat, benne önmagunkat és a köztünk lévő viszonyokat. A narrativitás valahogy úgy működik, mint egy ösvény kitaposása. Nem könnyű utat törni és hosszabb folyamat a kialakítása és fenntartása, több ember rendszeres tevékenységét igényli. Hasonlóképpen, a narrativitás a történetek újra és újra elmondását igényli, hogy minél többen ismerjék meg, váljon az identitásuk részévé. Kezdetben talán furcsának tűnik az új értelmezés, azonban idővel bejáratódik, könnyen átadhatóvá válik. Új narratívára felcserélni nehéz lesz, mivel bármennyire is az újdonság varázsával hat, az könnyen elillan, és az emberek visszatérnek a megszokott történetükhöz. A narrativitásban az állandóság és a változás kettőssége működik, azé, ahogy teremtjük a világunkat és ahogy igazodunk a közösségünk meglévő világképéhez.

ÖSSZEZGÉS

A környezetvédelem kérdéseit többnyire a biológia, ezen belül az ökológia tudományához soroljuk. Azonban a felmerülő elméleti és gyakorlati dilemmák azt tudatosítják, hogy e kérdések elválaszthatatlanok a kulturális reprezentációktól, így az ezeket vizsgáló bölcséleti területektől. Az antropocén idősokról erősödő multidiszciplináris diskurzus elsősorban a kívánatos alaphelyzet (*baseline*) megkérdőjelezett státuszát, ebben pedig a narrativitás szerepét hangsúlyozza. Magam is ehhez a megközelítéshez csatlakozva használtam az írásomban történeteket, régi feljegyzéseket, a kulturális és nemzeti emlékezet ilyen jellegű mintázatait. E belátások a politikai, társadalmi és kulturális konzervativizmus eszméit is lényeges szempontokkal gazdagíthatják. A történeteink adnak értelmet és célt a múltunknak, jelenünknek és jövőnknek, a gondolatainknak és cselekedeteinknek, az erkölcsi nézeteinknek. Mindez a természethez való viszonyunkban is megjelenik. A természet nem

valahol odakint van, rajtunk kívül, érintetlen módon, hanem a viszonylataink alakítják. A bölcsészet ezen a ponton találkozik a biológiával.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] Cronon, W. (1996). *The trouble with wilderness, or, getting back to the wrong nature*, Environmental History, 1(1) 7-55
- [2] Dowie, M. (2009). *Conservation Refuges: The Hundred-Year Conflict Between Global Conservation and Native Peoples*. Cambridge, MA.: MIT Press
- [3] Giubilei, F. (2022). *A természet megőrzése: Miért fontos a környezetvédelem a konzervatív jobboldal számára?* Budapest: MCC Press Kft.
- [4] Fekete I. (1978). *Tüskevár*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó
- [5] Fekete I. (1984). *Téli berek*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó
- [6] Heisman, R. (2016). *The sad story of Booming Ben, last of the heath hens*. <https://daily.jstor.org/last-heath-hen/>
- [7] Horváth M. (2021). *Az antropocén kezdete. Meghatározási kísérletek és értelmezési viták a különböző antropocén értelmezések tükrében*. Kellék 66 91-105
- [8] Jørgensen, D. (2019). *Recovering Lost Species in the Modern Age: Histories of Longing and Belonging*. Cambridge, MA.: MIT Press.
- [9] Katz, E. (2022). Considering de-extinction: Zombie arguments and the walking (and flying and swimming) dead. *Ethics, Policy & Environment*, 25(2): 81-103
- [10] Keulartz, J. (2016). Future directions for conservation. *Environmental Values* 25: 385–407.
- [11] Lorimer, J. (2015). *Wildlife in the Anthropocene: Conservation after Nature*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press
- [12] Marris, E. (2011). *Rambunctious Garden: Saving Nature in a Post-Wild World*. New York-London: Bloomsbury
- [13] McKibben, B. (1990/2022). *The End of Nature*. Penguin Classics
- [14] Minter, B. A. (2019). *The Fall of the Wild: Extinction, De-Extinction, and the Ethics of Conservation*. New York: Columbia University Press.
- [15] Nemes L. (2023a). A kihalás melankóliája, *Imágó* 1, 57–74.
- [16] Nemes L. (2023b). A vadon szava: egy farkas (M237) halálára. *Pannonhalmi Szemle* 2 50-60
- [17] Pearce, F. (2015). *The New Wild: Why Invasive Species Will Be Nature's Salvation*. Boston: Beacon Press
- [18] Risser, R. E. (2023). On conserving or remaking the natural world. *Biology and Philosophy* 38, 20 <https://doi.org/10.1007/s10539-023-09905-1>
- [19] Rolston III, H. (1990). Biology and philosophy in Yellowstone, *Biology and Philosophy* 5 241–258
- [20] Rolston III., H. (2020). *A New Environmental Ethics: The Next Millennium for Life on Earth* (2nd ed.) New York-London: Routledge
- [21] Scruton, R. (2018). *Zöld filozófia*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- [22] Thomas, C. D. (2018). *Inheritors of the Earth: How Nature is Thriving in an Age of Extinction*. Penguin
- [23] Thompson, K. (2015). *Where Do Camels Belong?: The Story and Science of Invasive Species*, London: Profile Books
- [24] Turnhout, E & Purvis, A. (2020). Biodiversity and species extinction: Categorisation, calculation, and communication. *Griffith Law Review*, 29(4) 669-685, DOI: 10.1080/10383441.2020.1925204
- [25] Ureta, S., Lekan, T. & von Hardenberg, W. G. (2020). Baseline nature: An introduction. *EPE: Nature and Space* 3(1): 3–19

- [26] van Dooren, T. (2016). Authentic crows: Identity, captivity and emergent forms of life. *Theory, Culture & Society*, 33(2): 29-52.
- [27] van Dooren, T. (2023). Worlds of meaning at the edge of extinction: Conservation behaviour and the environmental humanities. *Humanities* 12(5):122-138 DOI:10.3390/h12050122
- [28] Varga D. (1976). *Vizek könyve*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- [29] Vincze R. (2023). Környezet és humántudomány: Az Environmental Humanities alapvetéseiről, céljairól, kiemelt kutatásairól röviden. *Studia Litteraria* 62(1-2) 129-144 <https://doi.org/10.37415/studia/2023/62/13479>

A SZERZŐ ELÉRHETŐSÉGEI:

Nemes László, PhD
filozófus, bioetikus
nemeslal@hotmail.com
Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet
Tomori Pál Főiskola, Bölcsészettudományi Tanszék

**TEVÉKENYSÉGALAPÚ KÖLTSÉGSZÁMÍTÁSI MÓDSZER, MINT
HATÉKONY MENEDZSERI DÖNTÉSTÁMOGATÓ ESZKÖZ**
*ACTIVITY-BASED COST CALCULATION AS AN EFFECTIVE MANAGERIAL
DECISION-MAKING SUPPORT TOOL*

SUHÁNYIOVÁ Alžbeta – SUHÁNYI Ladislav – JANEKOVÁ Jaroslava

Absztrakt: A költségszámítás egy kalkulációs tevékenység, amelynek középpontjában a kalkulációs egység egy egységére jutó költségének meghatározása áll. A jelen tanulmány fő célja a költségszámítások vizsgálata és a termelési ár részét képező közvetett költségek optimalizálása. A kutatás egy minta vállalatban történik, amely építkezéssel foglalkozik. Meghatározásra kerülnek az objektumok termelési árai tevékenységalapú költségszámítási módszerrel számítva, majd ezeket összehasonlítjuk a hagyományos költségszámítási módszerrel megállapított termelési árának összegével. Kutatási eredménynek tekinthető az a tény, hogy a mintavállalatban a tevékenységalapú költségszámítási módszerrel számolt termelési ár kedvezőbb a hagyományos költségszámítási módszerrel szemben, és ez lehetővé teszi a hiányosságok, tartalékok és költségminimalizálási lehetőségek azonosítását is.

Abstract: Costing is a calculation activity, the focus of which is the determination of the cost per unit of the calculation unit. The main objective of this study is to examine cost calculations and to optimise the indirect costs that are part of the production price. The research is carried out in a sample company which is engaged in construction business. The production prices of the objects are determined using the activity-based cost calculation method and then compared with the sum of the production prices determined using the conventional cost calculation method. The fact that the production price calculated using activity-based cost calculation in the sample company is more favourable than the traditional cost calculation method is considered as a research result and allows the identification of gaps, reserves and cost minimisation opportunities.

Kulcsszavak: költségszámítás, döntéshozatal, hatékonyság

Keywords: cost calculation, decision-making, effectiveness

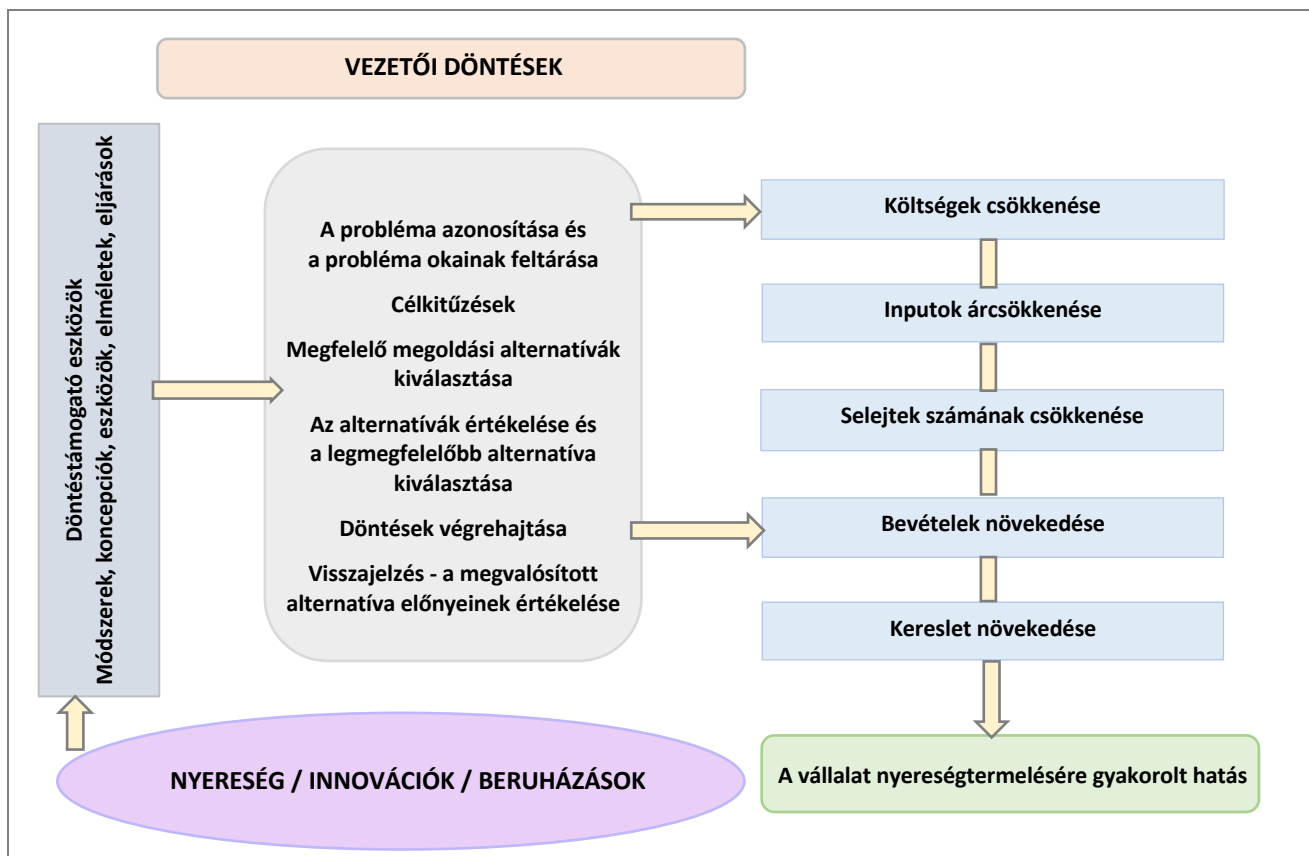
BEVEZETÉS

A költség a vállalat tevékenysége érdekében történő erőforrás-felhasználás pénzben kifejezett értéke (Hanyecz 2011). Elszámolhatósági mód szerint közvetlen és közvetett költséget különböztetünk meg. Szűkebb értelemben közvetlen költségnek tekintjük azt a költséget, amelyről felmerülés pillanatában megállapítható, hogy az melyik terméket milyen mértékben terheli. Közvetett költségnek azt a költséget tekintjük, amelyről a felmerülés pillanatában csak a felmerülés helye állapítható meg egyértelműen, a terméket terhelő mértéke azonban nem. Azt a terméket, amelyre a költség közvetlenül elszámolható, költségviselőnek, a felmerülési helyet költséghelynek nevezzük (Musinszki 2013). Valamely költség nem lehet önmagában közvetlen vagy közvetett költség, hanem csak valamely költségviselő viszonylatában. Közvetett költségnek tekinthető az a költség is, amelyről a felmerülés időpontjában nem, vagy csak nehezen és körülményesen lehet megállapítani, hogy melyik terméket és milyen arányban terheli (Drury 2006). Egy költség a kalkuláció tárgya függvényében is lehet közvetlen vagy közvetett. A kalkuláció általában számítást, számvetést jelent. Közgazdaságtanban valamely termék vagy szolgáltatás (eladási) árának, valamely munka, szolgáltatás költségének kiszámítása az önköltség és a haszon figyelembevételével. A költségszámítás a vállalaton belüli, a vállalatvezetés gazdasági döntéseihez szükséges információigényt elégíti ki.

A fokozódó gazdasági versengésnek és a nemzetközi piacon lévő termékek és szolgáltatások széles skálájának köszönhetően egyre növekszik a költségszámítás jelentősége. A költségszámítás szerves részét képezi a vezetői döntéshozatalnak a termékek optimális eladási árának stratégiai meghatározása esetében, ugyanakkor lehetővé teszi az erőforrások optimalizálását is, ami a folyamatban lévő Ipar 4.0 korszak egyik pillérét alkotja.

A termékár meghatározásakor a megfelelően kiválasztott és alkalmazott költségcsökkentési módszer nemcsak az erőforrások és közvetett költségek optimalizálását jelentheti, de úgyszintén a fő folyamatok összes tevékenységének hatékony felhasználását, a potenciális vásárlók számára elfogadható ár megállapítását és igényeik kielégítését is. Elmondható, hogy a költségcsökkentés az egyes vállalatoknál alapul szolgál a vezetői döntéshozataloknál és a termékár helyes meghatározásánál (Fendeková 2020). Ezek a számítások a vezetői számvitel egyik részterületét képviselik és a vállalatoknál támogatási eszközként használják a költségek minimalizálására, az outputok árának optimalizálására, az üzleti eredmények hatékonyságának növelésére és az input erőforrások gazdaságos felhasználásának javítására.

1. sz. ábra: A vezetői döntések lényege

A költségcsökkentés jelentősége stratégiai jellegű a következő okok miatt: a termékek és szolgáltatások helyes árának meghatározása, a vevői igények kielégítése, a piaci versenyhez való alkalmazkodás, mint a menedzsment és döntéshozatali folyamat alapvető irányítási eszköze. A kalkulált ár tartalmazza a közvetlen és közvetett költségeket, amelyek az ár alapját képezik és ez az Ipar 4.0 ipari forradalom korszakában az optimalizálás pillérének számít. Az optimalizálás Zalai (2016) szerint erőforráshoz kötött, ami az áralkuláció esetében a közvetlen és közvetett költségeket jelenti.

A jelen tanulmány fő célja a tevékenység alapú költségcsökkentési módszerrel történő termelési ár meghatározásának és a kalkulált ár részét képező közvetett költségek optimalizálási lehetőségének vizsgálata, a módszer jelentőségének feltárása.

1. A TEVÉKENYSÉG ALAPÚ KÖLTSÉGSZÁMÍTÁSI MÓDSZER GYAKORLATI JELENTŐSÉGE

A tevékenység alapú költségcsökkentés Laab (2017) szerint az újfajta pótlékoló kalkulációs módszerek közé sorolható. A tevékenység alapú költségcsökkentési módszert az 1970-es évek közepén fejlesztette ki Robert S. Kaplan és Robin Cooper. Ez a modell a szervezet költségeiről és jövedelmezőségéről készített, a szervezeti tevékenységeken alapuló gazdasági térkép, mely feltárja a

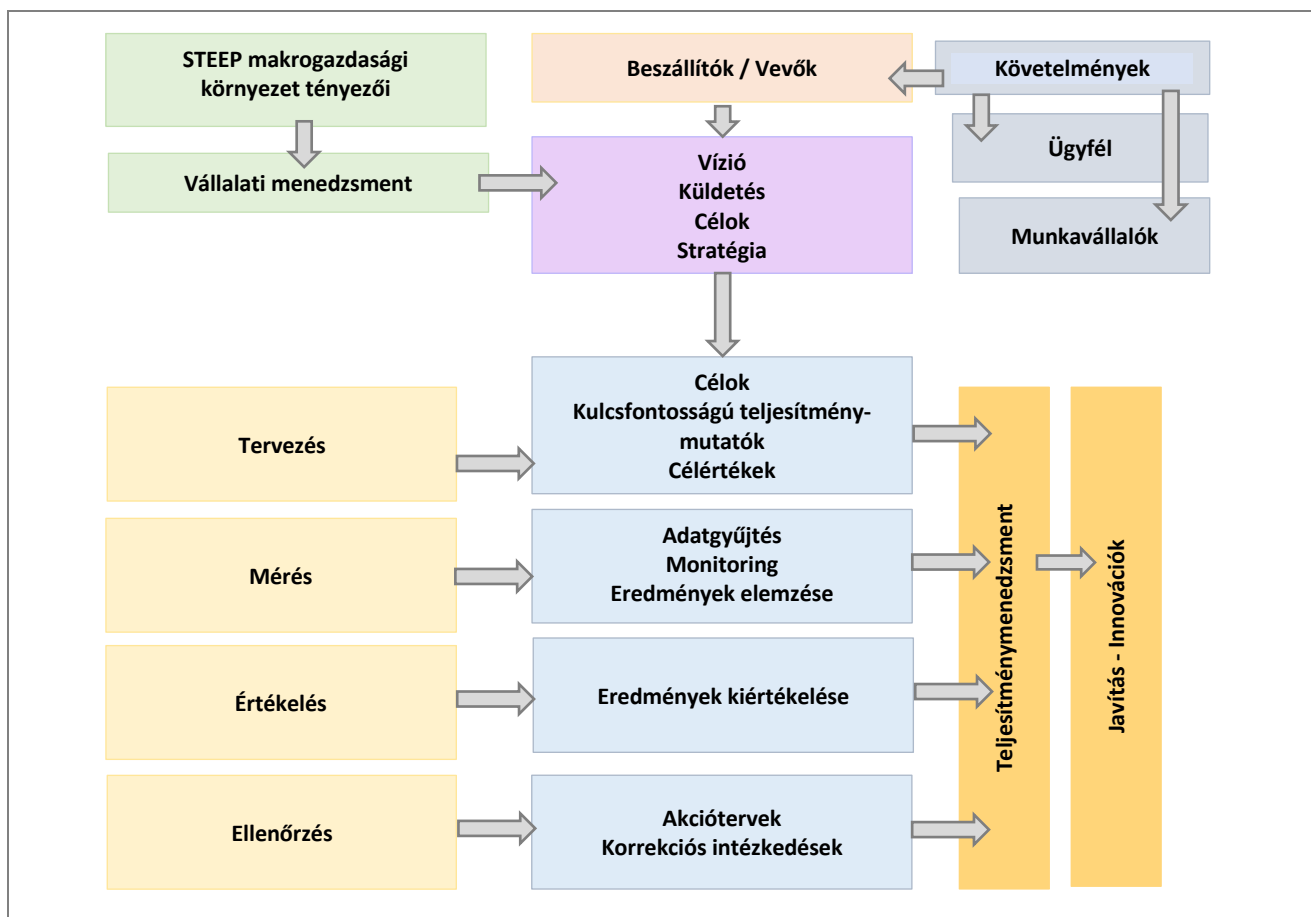
tevékenységek és üzleti folyamatok tényleges és előrejelzett költségeit. Ezzel a módszerrel nyert adatokat ismerve a vezetők már tudni fogják, hova és hogyan koncentrálnak legszűkebb erőforrásaikat a fedezeti pont, illetve nyereség eléréséhez. A tevékenység alapú költség számítási módszer alkalmazása széleskörű, azonban a megvalósítás hátrányaként tekinthető az, hogy a vállalati folyamatokon belül az egyes tevékenységek költségeinek nyomon követése igényes adminisztrációs folyamat. Ezt a módszert különféle iparágakban alkalmazzák, és ez a módszer lehetővé teszi az erőforrások, folyamatok, tevékenységek, termékek, technológiák, gépek, berendezések, tőke optimalizálását. Ez a módszer a résztvékenységek szerinti költség számítást képviseli, valamint ez a költségkontrolling progresszív eszköze és a közvetett ill. általános költségek pontosabb felosztására szolgál. Az általános költségek manapság jóval meghaladják a termékek és szolgáltatások közvetlen költségeit. Mi van ennek a hátterében? Részint az, hogy a közvetlen költségek jelentős részarányát adó anyagi és személyi jellegű költségek csökkentek, miközben az üzemi és vállalati általános költségek szinte elszabadultak. Vegyük sorra tételesen:

- A közvetlen anyagköltség részarányának csökkenését az okozza, hogy megnőtt az automatizáltság, intenzívebbé vált a beszerzési és értékesítési piacokkal való kapcsolat. A számítógépbe integrált gyártási rendszerek a termékek gyártásában lényegesen rugalmasabb váltásokat tesznek lehetővé. Az „éppen időben” (just in time) rendszerek elterjedésével termelési zavarok nélkül minimálisra csökkenthetők a készletezés (diszponálás, raktározás, előkészítés) költségei.
- A közvetlen bérköltség részaránya főként az erőteljes technológiai továbbfejlesztés, és az ehhez kapcsolódó racionalizálás miatt csökken, ám a személyi jellegű költségek jórészt elszakadtak a tényleges teljesítménytől, hiszen a legtöbb munkahelyen a teljesítménybér (órabér vagy darabbér) helyett az időbér (havi bér) vált általánossá és emiatt már nincs lehetősége a vezetőknek a termelésben dolgozó munkatársak teljesítményét érdemben befolyásolni a bérlevonáson keresztül (késésért, selejtért, állásidőért).
- A technológiai költségek – mindenekelőtt az energiaköltség, karbantartási költségek, a beruházási hitelkamatok és az értékcsökkenési leírás – emelkedtek.
- Erősen megnöttek ugyanakkor az általános költségek a vállalatok szinte minden területén, így
 - az előkészítő, tervező, irányító és ellenőrző tevékenységeknél,
 - a kutatás, fejlesztés, beszerzés, logisztika, gyártástervezés, termelésirányítás, minőségbiztosítás területén,
 - a megrendelések visszaigazolálásában, a forgalmazás lebonyolításában, és a kiegészítő szolgáltatások területén (Laáb 2017).

Elmondható, hogy manapság a feldolgozóiparban széles körben vitatott téma a tevékenység alapú költség számítási módszer vagy más kifinomultabb költség számítási rendszerek alkalmazása. A tevékenység alapú költség számítási módszert alkalmazzák a szolgáltatások területén, az energetikai vállalatoknál, a távközlés és a pénzügyintézetek területén. A gyártóvállalatok ezt a módszert meglehetősen alkalmatlannak tartják, ráadásul szerintük nagyon drága és számukra nem túl előnyös (Popesko 2010). A tevékenység alapú költség számítás tényleges költségek meghatározására szolgáló módszer, amelyek a termelő és szolgáltató szervezeteknél fontos szempontnak mondható. Ez olyan módszertanként definiálható, amely a tevékenységek, erőforrások és költség objektumok költségeit és teljesítményét méri.

Ahhoz, hogy a tevékenység alapú költség számítási módszer alkalmazása hatékony legyen, ezeken az elveken kell gondolkodni is. Ez a vezetési megközelítés valódi versenyelőnyt jelent a vállalat számára és a tevékenység alapú költség számítási módszert mindig átfogó, minden üzleti területre kiterjedő módszerként kell felfogni. A felső vezetés ezeket a fejlett irányítási módszereket és irányítási rendszereket használja a döntéshozatalhoz. Mindig csak módszerekről és megközelítésekről van szó, nem pedig konkrét instrukciókról, amelyek képesek lennének az adott problémát megoldani, ezért a döntéshozatal és irányítás végső soron mindig az emberi tényezőn múlik (Suhányiová 2023).

2. sz. ábra: A vállalat teljesítményirányítási modellje

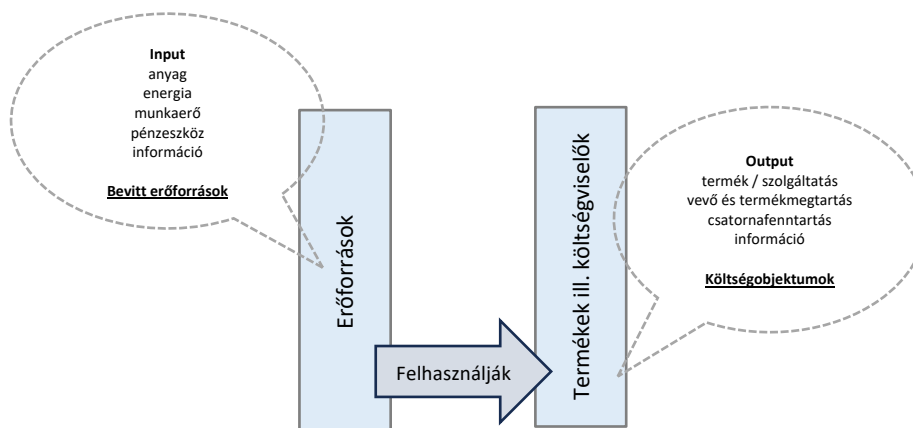

Az árkalkuláció alapvető eszközként szolgál a vállalat teljesítménymutatóinak nyomon követésére (2. sz. ábra) és részét képezi a teljesítménymenedzsmentnek, hiszen a teljesítménymenedzsment minden fázisában megnyilvánul, a költségtervezéstől számítva a közvetlen és közvetett költségek mérésén át, azok értékelése felmerüléskor, árelőírása közvetlen és közvetett költségek szempontjából, valamint a haszonkulcs és egyes outputok szempontjából.

Egyes szakemberek szerint a hagyományos költségelszámolási rendszerek alternatív módszernek tekinthető (Kumar 2013). Az egyes költségelszámolási rendszerek és a tevékenység alapú költségelszámolási módszer az ármeghatározásnak alkalmas eszköze, ami a dinamikus és versenyképes iparágakban működő kis- és középvállalkozások esetében az ármeghatározás operatívabbá tételéhez vezet (Raucci 2020).

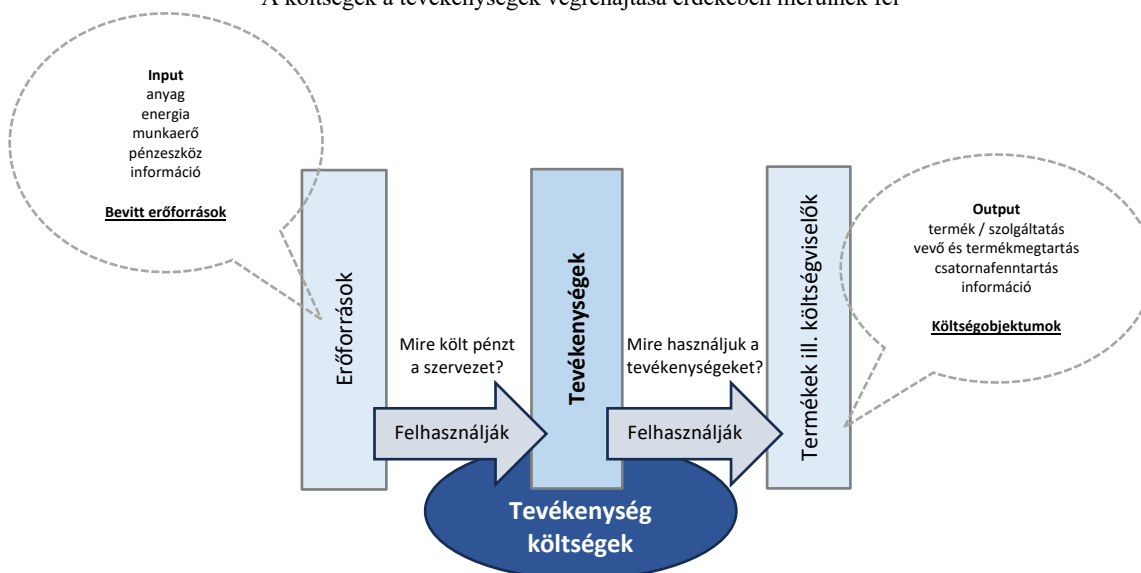
3. ábra: Hagományos megközelítés

Költség = erőforrás felhasználás

4. ábra: Tevékenység alapú megközelítés

A költségek a tevékenységek végrehajtása érdekében merülnek fel

A költségek megfogalmazásával kapcsolatban korábban az a nézet uralkodott, hogy azok az erőforrások felhasználásakor keletkeznek. A tevékenység alapú költség számítás felfogásában ezekre egy kétlépcsős folyamatként tekinthetünk. A két módszer alapelve, hogy az erőforrásokat azért használjuk fel, hogy tevékenységeket és folyamatokat végezzünk – itt keletkezik a tevékenység/folyamat költség, majd ezután ezekkel a tevékenységekkel állítjuk elő a termékeket, vagy nyújtunk szolgáltatásokat.

Elmondható, hogy a tevékenység alapú költség számításnak az eddigi modellekhez képest a legnagyobb újdonsága az új vetítési alapok (költség okozók) bevezetése. Ezeknek három típusa különíthető el: a tevékenység gyakoriságát számszerűsítő tranzakció alapú (pl. hány darab számlát kell kinyomtatni), az elvégzéshez szükséges idő mennyiségét meghatározó időtartam alapú (pl. hány percen keresztül nyomtatunk), és közvetlen ráterhelés típusú, azaz intenzitás alapú. Az intenzitás alapú költség okozók segítségével a felmerült költségeket közvetlenül egy tevékenységhez rendeljük. Így kapjuk meg a legpontosabb eredményt, ám emiatt ez a legdrágább és legritkábban használt költség okozó fajta. Az új fajta vetítési alapokra azért van szükség, mert a régi rendszerek sok esetben helytelen módon terítették szét a költségeket; bár logikusan a nagy mennyiségben előállított, viszonylag egyszerű termékekre alacsonyabb költségeket kellene számolni, a korábbi modellek ebben

az esetben felfelé torzítják a költségeket. A tevékenység alapú költség számítás a költségeket tevékenységekhez rendeli, majd a három új vetítési alap felhasználásával osztják fel termékekre, szolgáltatásokra, de szükség esetén akár vevőkre vagy piaci szegmensekre. A kalkulációval párhuzamosan Teplcká (2023) szerint kialakult egy menedzsmentirányzat is, az operatív és stratégia szintű költséggazdálkodást segítő Activity Based Management, melynek bemutatása a szűk keret miatt nem képezi e cikk részét.

A tevékenység alapú költség számítási módszert gyakran használják különféle tevékenységek költség számítására és annak nyomon követésére, amelyek magukban foglalják az erőforrás-felhasználás megfigyelését (Khodadadzadeh 2015). Ez a módszer egyike azon eszközöknek, amelyek versenyelőnyt biztosítanak a vállalatoknak. Azonban ez a számítási módszer nem tud minden problémát megoldani, de javítja a vezetői döntéshozatalt és stratégiai döntéseket fogalmaz meg (Kannaiah 2015). A tevékenység alapú költség számítási módszerrel történő ármeghatározási megközelítés a vevő számára előnyt jelent a termék árának elfogadhatósága értelmében, valamint az ár egyben az egyes cégek teljesítményének mutatója is, az ár ugyanis tükrözi a termék minőségét és kielégíti a vevő igényeit (Suchánek 2015). Az árkalkuláció a termék iránti kereslet fenntarthatóságának előfeltétele és egyben eszköze a vásárló termék iránti érdeklődésének megőrzéséhez.

A tevékenység alapú költség számítás alapvető innovációt jelent a költség számítás területén abban az értelemben, hogy költségeket rendel a vállalati folyamatok egyes tevékenységeihez, költségeket rendel az egyes költség objektumokhoz költség hordozók szerint, javítják a tevékenységekre vonatkozó nem pénzügyi jellegű információk minőségét.

2. A PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EREDMÉNYEI ÉS AZOK MEGVITATÁSA

A tevékenység alapú költség számítási módszer alkalmazását egy építőipari vállalat példáján valósítottuk meg. A vállalat tevékenységének tárgya az építés (építési objektumok – költség okozók), konkrétan az A1 típusú előregyártott ház, az A2 típusú előregyártott ház és a B1 hagyományos családi ház építésére fókuszál.

A kutatásunk alapvető célja volt az építőipari vállalat által gyártott termékek (építési objektumok – házak) árának meghatározása. Az építési objektumok – házak – árkalkulációjával kapcsolatosan meghatározásra kerültek az egyes építményekre vonatkozó alapvető információk (1. sz. táblázat), amelyeket az építési objektumok projektdokumentációjából nyertünk.

1. sz. táblázat: Az építési objektumok árkalkulációjához szükséges alapvető adatok

Megnevezés	A1 családi ház	B1 előregyártott ház	B2 előregyártott ház
Beépített terület (m ²)	172,00	131,83	67,65
Hasznos alapterület (m ²)	143,26	112,63	100,56
Lakóterület (m ²)	108,04	80,77	64,49
Épületmagasság (m)	4,5	5	6,5
Személyek száma (fő)	4-5	4-5	4-5
Szobák száma (db)	4	4	5
Bemeneti orientáció (égtáj)	nyugat, északnyugat	nyugat, északnyugat, észak	észak, északnyugat, nyugat

Az építőipari vállalat pénzügyi számvitelében lévő adatok elemzése (2. sz. táblázat) alapján meghatároztuk az egyes építési objektumok – házak esetében felmerülő közvetlen és közvetett költségeket költségfajták, költség tételek, valamint a megfelelő számlaszámok szerint. Az egyes számlák megválasztása a cég kettős számvitele keretén belül alkalmazott számlatükör és nyilvántartás alapján történt.

2. sz. táblázat: A közvetlen és közvetett költségek hagyományos számítási formája (euróban)

A költségétel megnevezése	A1 családi ház	B1 előregyártott ház	B2 előregyártott ház
Összes költség	137 672	98 759	74 273
Anyagfelhasználás	89 687	64 337	48 385
Eladott áruk beszerzési értéke	2 754	1 975	1 486
Javítási és karbantartási költségek	25 127	18 025	13 556
Bérköltség	14 154	10 153	7 636
Hatósági igazgatási, szolgáltatási díjak, illetékek	1 184	849	639
Különböző egyéb költségek	1 583	1 136	854
Terv szerinti értékcsökkenési leírás	1 652	1 185	891
Forgóeszközök között kimutatott értékpapírokkal kapcsolatos ráfordítások	1 531	1 098	826

A közvetlen költségek között az anyagfelhasználást és a bérköltséget számoltuk el. Az összes többi számlát a közvetett költségek tételei közé soroltuk, például javítás és karbantartás, eladott áruk beszerzési értéke stb. Ilyen módon lett meghatározva az építési objektumok költsége, azaz családi házakra és előregyártott házakra vonatkozóan, míg a pénzügyi számvitelben megjelent költségtételek egyszerű osztókalkulációs és pótlékoló kalkulációs módszerrel lett felosztva az építési objektumokra.

Tekintettel arra, hogy a termékár nagyon fontos úgy a vevő, mind a gyártó számára, a számításokat más rendelkezésre álló módszer alapján is elvégeztük. A kutatás részét képezi a tevékenység alapú költség számítási módszer, ami elfogadható az építési objektumok árának meghatározásakor (3. sz. táblázat). A módszer lényege a házépítési folyamatokon belüli tevékenységek költségeinek megállapítása volt. Itt kerültek meghatározásra azok a tevékenységek, a kapcsolódó költségobjektumok és a kapcsolódó költséghordozók, amelyek megszabták az egyes tevékenységek értékét. A költséghordozók okozták az egyes költségek keletkezését a vállalat termelési folyamatának egyes tevékenységeiben. A hordozók olyan mérhető mennyiséget képviselnek, amely pontosan meghatározza a költségek összegét.

A kijelölt költséghordozók alapkategóriái a következők voltak: a saját dolgozók száma, az alvállalkozók száma, a termékre fordított munka, az esetleges hibák, károsodások, a folyamathoz szükséges anyagbekerülés időbeli késése, az építési objektum egyes részeinek gyártásakor bekövetkezett időcsúszás. A költségobjektumokként tekintjük az építési objektumokat – előregyártott ház, családi ház.

3. sz. táblázat: Háttér adatok a tevékenység alapú költség számítási módszer megvalósításához – tevékenységek, költséghordozók

Erőforrások	Tevékenységek	Objektumok (költségokozók)	Költséghordozók
A vállalat termelési erőforrásai	bérlés	előregyártott ház családi ház	saját dolgozók száma
	marketing és fejlesztés		
	lízings		
	architektúra	előregyártott ház családi ház	alvállalkozók száma
	projekt		
	építési engedély	előregyártott ház családi ház	termékre fordított munka
	alapok		
	KVH szerkezet (szerkezeti gerendák)		
	tetőszerkezet-építés	előregyártott ház családi ház	termékre fordított munka
	ablakok beszerelése		
	külső szigetelések		
	vakolatok		adósok száma
épületek műszaki berendezései vezetékek (víz, fűtés, szennyvíz)	előregyártott ház családi ház	anyagbekerülés időbeli késése	

	szigetelések	előregyártott ház családi ház	gyártásakor bekövetkezett időcsúszás
	padló-esztrich		
	komplett gipszkarton az egész házban		
	laminált padló		
	csempék, padlóburkolatok, szaniterek		
	beltéri ajtók		
	víz, áram – befejezés		
	takarítás		
	átadás		

A tevékenyegalapú költségcszámítási módszer megvalósítása keretén belül a következı lépés lesz az objektumok gyártási folyamatába sorolható alfolyamatok meghatározása és a területek – tevékenységek meghatározása a költségek hozzárendelése céljából. A folyamatokat a következıképpen osztottuk fel a vállalatnál: adminisztráció, elıkészítés, szerkezetkész ház, félkész ház, kulcsrakész ház. Az egyes folyamatokhoz építési alaptevékenységeket rendeltünk, a releváns költség típusok felmerülésére fókuszálva (4. sz. táblázat).

4. sz. táblázat: Az építési objektumok költsége tevékenység alapú költségcszámítási módszerrel megállapítva (euróban)

Folyamatok/Tevékenységek	Költségek	A1 családi ház	B1 előregyártott ház	B2 előregyártott ház
		1 db	1 db	1 db
Összes költség (1 + 2 + 3+ 4 + 5 részösszeg)	297 274	131 721	94 490	71 063
Adminisztráció				
bérllet	5 351	2 371	1 701	1 279
marketing és fejlesztés	2 140	948	680	512
lízing	1 427	632	454	341
<i>1. részösszeg</i>	8 918	3 952	2 835	2 132
Elıkészítés				
architektúra	2 021	896	643	483
projekt	2 973	1 317	945	711
építési engedély	951	422	302	227
<i>2. részösszeg</i>	5 945	2 634	1 890	1 421
Szerkezetkész ház				
alapok	23 574	10 446	7 493	5 635
KVH szerkezet (szerkezeti gerendák)	72 535	32 140	23 056	17 339
tetőszerkezet-építés	58 028	25 712	18 445	13 871
ablakok beszerelése	27 201	12 053	8 646	6 502
<i>3. részösszeg</i>	181 337	80 350	57 639	43 348
Félkész ház				
külső szigetelések	19 353	8 575	6 151	4626
vakolatok	8 116	3 596	2 580	1 940
épületek műszaki berendezései vezetékek (víz, fűtés, szennyvíz)	14 358	6 362	4 564	3 432
szigetelések	3 746	1 660	1 191	895
padló-esztrich	4 994	2 213	1 587	1 194
komplett gipszkarton az egész házban	11 861	5 256	3 770	2 835
<i>4. részösszeg</i>	62 428	27 661	19 843	14 923
Kulcsrakész ház				
laminált padló	7 343	3 254	2 334	1 755
csempék, padlóburkolatok, szaniterek	16 231	7 192	5 159	3 880

beltéri ajtók	5 024	2 226	1 597	1 201
víz, áram – befejezés	7 729	3 425	2 457	1 848
takarítás	1 546	685	491	370
átadás	773	342	246	185
5. részösszeg	38 646	17 124	12 284	9 238

Az építési termékek közvetlen és közvetett költségeinek hagyományos számítási módszerrel történő kidolgozása alapján alkalmaztuk az innovatív költségszámítási módszert. A kiválasztott termékek költségének összege módosult (5. sz. táblázat), ami a termékek kalkulált értékeinek csökkenését eredményezte. A közvetlen és közvetett költségek csökkenése úgy a gyártó számára, mint a vevő számára is előnyt jelent, mivel az építési termék kalkulált ára csökken, azonban a gyártó haszonkulcsa ezt nem növeli. Költségcsökkenés történt az A1 családi ház esetében, mégpedig 5 951 euró összegben. Úgyisint ez elmondható az előregyártott házak esetében is, mivel a B1 előregyártott ház költsége 4 269 euróval és a B2 előregyártott ház költsége 3 210 euróval csökkent. A költségtételek csökkenése a mi esetünkben annyit jelent, hogy az építő vállalat egyes tevékenységein belül (adminisztráció, előkészítés, szerkezetkész ház, félkész ház) csökkentette a költségeit, úgy az input erőforrások és a munka – emberi tényező optimalizálása formájában, mint egyéb külső tevékenységek esetében is (pl. projektdokumentáció, marketingtevékenységek, bérleti tevékenységek stb.).

5. sz. táblázat: A hagyományos egyszerű osztókalkulációs módszerrel és a tevékenység alapú költségszámítási módszerrel meghatározott költségek összehasonlítása (euróban)

Termékek	Hagyományos költségszámítás	Tevékenység alapú költségszámítás	Eltérés (+/-)
A1 családi ház	137 672	131 721	-5 951
B1 előregyártott ház	98 759	94 490	-4 269
B2 előregyártott ház	74 273	71 063	-3 210

Ha megváltoztatjuk az egyes folyamatok és tevékenységek költségeinek nyomon követési módját, olyan megállapításra juthatunk, hogy a legtöbb költséggel járó folyamat a szerkezetépítési folyamat, amely az összköltség 61 %-át teszi ki. Az összehasonlításból arra következtethetünk, hogy az egyes tevékenységek nyomon követésére azért van szükség, mert azok jelentős költségtételelnövekedést okoznak. Hatékonyság mutatkozik az előkészítés (2 %) és adminisztráció (3 %) folyamatokban, amelyek aránya a többi tevékenységhez képest minimális. Az egyes tevékenységek optimalizálására és kiigazítására irányuló javaslat az elemzett adatokból adódik, ahol lehetséges megoldásokat kell keresni a korrekciós intézkedésekre, például a szerkezetépítési folyamat esetében a szerkezeti gerendák és tetőszerkezet-építés tevékenységekre vonatkozik.

ÖSSZEGRÉS

A tevékenység alapú költségszámítási módszer az ipar különböző területein alkalmazható és realizálható. Így van ez az építőipar esetében is, ahol annak ellenére alkalmazható ez a módszer, hogy nagyon igényes az adminisztrációs és nyilvántartási költségtételek meghatározása építési tevékenységek szerint. Vizsgálatunk során megállapítottuk, hogy a tevékenység alapú költségszámítás alkalmazása során valamennyi termék kalkulált termelési árában csökkenés történt. Ez előnyös az ügyfél számára is, mivel a termékek - családi ház és előre gyártott ház - kalkulált árában csupán a termékhez kapcsolható közvetlen és közvetett költségek szerepelnek, az építőipari cég egyéb közvetett rezsiköltségei nem. Egyben ez az egyes tevékenységekre fordított közvetett költségek átláthatóságát jelenti. A tevékenység alapú költségszámítási módszer alkalmazásakor a szerkezetépítési tevékenységekre fordított költségek összességében a költségek 61 %-a. Magas költségekkel járt a tetőszerkezet és ennek építése is. Úgyisint magas költségek merültek fel a félkész ház és a kulcsrakész ház egyes építési tevékenységei esetében, mint a külső szigetelés, épületek műszaki berendezései, vezetékek, csempék, padlóburkolatok, szaniterek. A fentiek szerint

tanácsoljuk a vállalatnak, hogy ezeket a költségtételeket minimalizálja és a felmerülő magas költségek csökkentésére innovatív megoldásokat keressen. A közvetlen és közvetett költségek számítási módszerének előnye az, hogy pontosan feltárja a termékek – házak – önköltségét terhelő tevékenységeket. Ennek ellenére elmondható, hogy szerintünk a vállalat olyan haszonkulccsal növeli a házak árát, ami biztosítja a piaci árhoz való közeledést és ugyanakkor versenyképes ár lesz a potenciális ügyfelek számára is.

IRODALOMJEGYZÉK:

- [1] Drury, C. (2006). *Management and Cost Accounting*. London: Thomson Learning. Sixth edition. ISBN 1-84480-349-X.
- [2] Fendeková, E., Kufelová, I. (2020). *Ceny a cenové rozhodovanie*. Praha: Wolters Kluwer. 336 p. ISBN 978-80-7598-943-7.
- [3] Foltínová, A. a kol. (2007). *Nákladový controlling*. Bratislava: Sprint. 451 p. ISBN 978-80-89085-70-5.
- [4] Hanyecz, L. (2011). *Modern vezetői controlling*. Budapest: Saldo Kiadó. 352 p. ISBN 978 963 638 379 4.
- [5] Kannaiah, D. (2015). Activity Based Costing: is it a tool for company to achieve competitive advantage? In: *International journal of Economic and Finance*. Vol. 7, Issue 12. pp. 75-83. ISSN 1916-9728.
- [6] Khodadadzedeh, T. (2015). A state of art review on activity-based costing. In: *Accounting*. Vol. 1, Issue 2. pp. 89-94. Doi: 10.5267/j.ac.2015.12.001.
- [7] Kumar, N., Mahto, D. (2013). A Comparative Analysis and Implementation of Activity Based Costing and Traditional Cost Accounting Methods in an Automobile Parts Manufacturing Company: A Case Study. In: *Global journal of management and business research, accounting, and auditing*. Vol. 13, Issue 4. pp. 29-38. ISSN 2249-4588.
- [8] Laáb, Á. (2017). *Döntéstámogató számvitel – érthetően, szórakoztatóan*. Budapest: Wolters Kluwer. 417 p. ISBN 978-969-295-672-5.
- [9] Musinszki, Z. (2013). *Költség-e a költség? Költségek a vezetői számvitelben*. In: *Controller Ingo.*, I. évfolyam, 2013/2. pp. 2-8. ISSN 2063-9309.
- [10] Petřík, T. (2007). *Procesní a hodnotové řízení firem a organizací – nákladová technika a komplexní manažerská metoda*. Praha: Linde. 912 p. ISBN 978-80-7201-648-8.
- [11] Popesko, B. (2010). Activity based costing application methodology for manufacturing industries. In: *E + M Economy and Management*. Issue 1/2010. pp. 103-108. ISSN 1212-3609.
- [12] Poniščiaková, O. (2010). *Náklady a kalkulácie v manažerskom účtovníctve*. Bratislava: Iura Edition. 200 p. ISBN 978-80-8078-360-0.
- [13] Raucci, D., Lepore, D. (2020). A simplified ABC approach for SMEs: The case study of an Italian small riad company. In: *European research studies journal*. Vol. 23, Issue 1. pp. 198-214. ISSN 1108-2976.
- [14] Suchánek, P., Richter, J., Králová, M. (2015). Customer satisfaction, product quality and performance of companies. In: *Review of economic perspectives*. Vol. 14, Issue 4. pp. 329-344. Doi: 10.1515/revecp-2015-0003. ISSN 1213-2446.
- [15] Suhányiová, A., Suhányi, L., Korečko, J. (2023). *Financial Accounting of Business Entities: an Analytical View*. Budapest: TPF. 171 p. ISBN 978-615-6281-13-5.
- [16] Tažiková, A. (2016). *Náklady a ceny*. Košice: Technická univerzita v Košiciach, Stavebná fakulta. 79 p. ISBN 978-80-553-3043-3.
- [17] Teplcká, K. (2023). Implementácia kalkulačnej metódy ABC v praxi ako efektívny nástroj manažerskeho rozhodovania. In: *Manažment v teórii a praxi*. Vol. 19, 1/2023. 4-12. ISSN 1336-7137.

- [18] Tumpach, M. (2008). *Manažérske a nákladové účtovníctvo*. Bratislava: Iura Edition. 253 p. ISBN 978-80-8078-168-2.
- [19] Tulipán, Á. (2023). *Folyamatköltség-számítás történetének és módszertanának rövid áttekintése*. Online. [2023-11-05]. Elérhetőség: <https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/6486/1/1014267VEZTUD20060704.pdf>
- [20] Zalai, K. a kol. (2016). *Finančno-ekonomická analýza podniku*. Bratislava: Sprint 2 s.r.o. 487 p. ISBN 978-80-89710-22-5.

A SZERZŐK ELÉRHETŐSÉGEI:

doc. Ing. Alžbeta Suhányiová, PhD.
alzbeta.suhanyiova@tuke.sk
Technical University of Košice
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia

Dr. habil. Ladislav Suhányi, PhD.
ladislav.suhanyi@gmail.com
Tomori Pál Főiskola
1223 Budapest, Művelődés u. 21.

doc. Ing. Jaroslava Janeková, PhD.
Jaroslava.janekova@tuke.sk
Technical University of Košice
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia

AZ AUTONÓM MUNKACSOPORT GYAKORLATI MEGVALÓSULÁSA MAGYARORSZÁGON

PRACTICAL IMPLEMENTATION OF THE AUTONOMOUS WORK GROUP IN HUNGARY

SZÓKE János – EGLESZ Kálmán – SUHÁNYI Ladislav

Absztrakt: Az Autonóm Munkacsoport, mint egyedi szervezeti struktúra a dolgozó közösségek mindennapos tevékenységeinek megszervezésére, olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyeket a normál munkaerő szervezés során nem tapasztalunk. Jelen esettanulmány azt hivatott feltárni, hogy az a fajta szervezés, amely az évtizedekkel korábban leírt elméleti alapokra építkezve létrejött Magyarországon, hogyan épült fel, erősödött meg, érte el csúcspontját és hogyan ért végül véget. Ez a 15 év, ami alatt ez az újfajta, mégis a korábbi kezdeményezésekhez hasonló kialakítás létrejött és formálódott, jelentős információkkal látta el azt a nyugat-magyarországi vállalatot és a velük direkt kapcsolatban állókat, akik magában a programban részt vettek és azt fenntartották. A tanulmány az elméleti alapokkal és a korábbi csoportszervezési módszerekkel hasonlítja össze a jelen elemzés eredményeit és kísérletet tesz a hibák feltárására is.

Abstract: The Autonomous Work Group, as a unique organisational structure for organising the daily work of small working societies, has such technicality that is not usually recognised during the normal workforce planning. The current case study aims to disclose those findings from a Hungarian company that are based on theoretical studies drawn up decades ago and was used in creating, sustaining such model which ultimately faded away. During these 15 years which formed the newly created, yet already familiar, organisational structure provided lots of useful information of the program for this company and its direct collaborators in the western Hungarian region where it matured itself. The case study compares the theoretical concepts and the former group organisational methods with the results within, as well as attempting to reveal the mistakes made.

Kulcsszavak: autonóm, csoport, munkaszervezés, vállalat, egyenlő

Keywords: autonomous, group, workforce planning, organisation, equal

BEVEZETÉS

Az Autonóm Munkacsoport (AMCS) egy olyan saját döntésekkel felruházott és önállóan tevékenykedő, legalább két főből álló csoport, amely nélkülözi a tradicionális vezetői státuszt, hogy az egyéni, egyenlően hangsúlyos véleményen alapuló döntések által alakuljon ki a csoportnorma.

Az önműködő közösségek elmélete bár korábbra tehető, mint a gyakorlati megjelenés az 1950-es évektől, annak a kidolgozottsága nem érte el azt az érettségi szintet, aminek a megvalósításával akár már a két világháború alatt is lehetett volna számolni, vagy esetleg tanulmányokat készíteni. Ha történt is, annak hatása továbbra sem érződött szignifikáns módon a munkakörnyezetek kialakításakor, egészen az 1950-es évek kezdetéig.

Magyarországon az elméleti alapja jelentősen megkétszerezve, 2016-ban jelent meg Dobák Miklós és Antal Zsuzsanna neve alatt, *Vezetés és Szervezés* címmel, annak ellenére, hogy ekkorra már volt magyar vonatkozása a gyakorlati megvalósításnak. Mivel azonban a gyakorlati kivitelezés teljesen kísérleti jelleggel és ráadásul elszeparált módon történt, arról a szerzők nem rendelkeztek megfelelő mennyiségű információval, vagy talán semmilyen információval sem. Ez természetesen továbbra is csak azt jelentette, hogy a külföldi példákra hagyatkozhattak és az abból levont következtetésekre, illetve elméleti teóriákra.

Azonban Dobák és Antal is helyesen írta le azokat az alapokat, amikre maga az autonóm működésű csoportok épültek, vagy épülhettek. Ez a jelen tanulmányból is ki fog derülni, hogy ezen csoportok létrejöttének és megtartásának az elméleti oldalon a megfelelő elképzelések lettek

felvázolva, azonban a gyakorlat ennél egy sokkal komplexebb rendszert igényelt, helyenként olyan további faktorokkal, amelyek nem léte alapjaiban törte volna meg az AMCS-ok fenntartását.

A 2016-ban írt elméleti alapok kifejtése során a szerzők helyesen látták, hogy a főbb szempontok az autonómia során:

- a döntéshozatal,
- a munkaszervezés,
- a munka ellenőrzés,
- a termelés tervezés és szervezés, valamint
- a teljesítményértékelés.

Azonban kiemelik, hogy a megváltozott szervezeti körülmények miatt már nem lehet hagyatkozni a tradicionális motivációs eszközökre, emiatt a teljesítményértékelést is speciálisan kell alkalmazni, amelyhez különböző, hatásos motivációs eszközöket kell bevetni.

A tanulmány során lesz megfigyelhető, hogy ezek az elméleti felvetések közel sem fedik le azokat a fontos elvárásokat, amik nem csak az AMCS-ok létrehozásához, de a fenntartásához is elengedhetetlenül szükségesek.

1. AZ AUTONÓM MUNKACSOPORT ELŐZMÉNYEI

Az önműködő csoportok kialakulását historikusan a tömegtermelés által kialakult vezetői, termelés-támogatási, volumen növekedési és szervezeti strukturális elemek szignifikáns megváltozása hozta magával. Ezen csoportok létjogosultsága akkor kezdett teret nyerni, amikor a 19. század végén Henry Ford munkájának köszönhetően sztenderdizált formába került a tömegtermelés (Womack, Jones, Roose, 1990). Az ezt követő időszakban, amely a 20. század első évtizedeiben magába olvasztott 2 világháborút is, a változások egy része fókuszált lett (pl. hadiipar, logisztika), esetleg ezek a változások lelassultak (pl. textilipar), egyes területeken vissza is szorultak (pl. agrár gazdaság). A fejlődési potenciál emiatt, a következő körülbelül 50 éves periódusra megtorpant, azonban nem állt meg. Ezen időszak alatt a tömegtermelés során maga a mennyiség számított, bármilyen formában, a lehető legrövidebb időn belül. A vállalatok szervezeti kialakításánál nem fektettek nagy hangsúlyt annak hatékony kialakítására, inkább az egyszerűsítés és a sztenderd procedúrák élveztek előnyt (Tóth, 2015). A 2. világháború után az újjáépülés jegyében három minőségiskola jelent meg, az amerikai, a japán és az európai, ami később jelentősen hozzájárult például a japán Minőségirányítási Kör (Quality Control Circle – QCC) kialakulásához, ami egyben az AMCS-ok előfutára is volt.

Az ezt követő időszakban jelentős amerikai és nyugat-európai behatásra, főleg a világháborús újra-építkezések miatt, az ipari szektorok általánosságban fokozatosan felszállóágba kerültek. A termékek iránti kereslet az emberek részéről pozitív irányba tolódott el. A minőségi változások mellett megjelent az igény az új és változatos késztermékekre. Ez a technológiák rapid módon történő változásával járt, ami mind a gyártásban, mind a termékválaszték tekintetében olyan előre mozdulást hozott magával, amelyet le kellett követni a termelési mennyiségekkel és a humán erőforrás szervezeti beintegrálásával is. Az integráció során azonban vissza kellett nyúlni a Maslow által kidolgozott munkahelyi motivátorokhoz (1. sz. táblázat).

1. sz. táblázat: Maslow elmélete és a munkahelyi motivátorok

Szükségletek	Munkahelyi motiváció
ÖNMEGVALÓSÍTÁS	Kreativitást igénylő feladatok Fejlődési lehetőségek Munkakör gazdagítása
ELISMERTSÉG	Kinevezés Felelősség Kitüntetés Státuszszimbólumok
KÖZÖSSÉGHEZ TARTOZÁS	Munkacsoportok Szakmai közösségek

	Személyes kapcsolat
BIZTONSÁG	Biztonságos munka Biztos munkahely Juttatások (orvosi ellátás, nyugdíjpénztár)
FIZIOLÓGIAI	Alapbér Étkezde Fűtés

Forrás: Dobák, Antal, 2016

Az AMCS-ok gyakorlati és megvalósítható kialakulásához vezető úton több olyan csapatszervezési megoldás is megjelent bizonyos vállalatoknál az évtizedek során, amelyek segítségével az erőforrás szervezés égisze alatt szerettek volna egy egyszerűbb, rendszerezettebb, nagyhatékonyságú és egyúttal egy önszabályozó csoportot létrehozni. Ezzel biztosították volna azt, hogy felszabadítsanak vezetői erőforrást, részfeladatokat átcsoportosítsanak, valamint olyan kvalitásokat alakítsanak ki, amelyekkel a csoportban aktívan működő tagok saját maguk tudtak az átlagos „kékgalléros” tevékenységi felelősségi körön túl döntéseket hozni olyan területeken, mint:

- feladat kiosztás,
- minőség-ellenőrzés,
- eszköz meghibásodások kezelése,
- belső humán menedzsment,
- képességfejlesztés,
- termelési célok finomhangolása.

Az önműködő csoportok elméletét már az 1950-es évek elején felvázolta Ken Bamforth, a Tavistock Közösségkutató Intézet (Tavistock Institute for Social Research) diákja, amit azon tanulmánya alapján készített el, amit bányászok esetén figyelt meg, akik egy olyan munkaközösséget hoztak létre, ami a termelékenység, valamint a morál növekedéséhez és a költségek, illetve a távolmaradás csökkenéséhez vezetett (Junior, Novaski, 2011). Az elméletet, vagy annak bizonyos részeit, a skandináv országok (Norvégia és Svédország) az 1970-es években gondolták átültetni a gyakorlatba a Volvonál és a Saabnál, amellyel egészen az 1980-as évek közepéig igyekeztek új területét felfedezni a termelőcsoportok önálló munkavégzésének, melyet a '80-as években kibővítettek a „minőségi munkaidő” eltöltésének gyakorlati alkalmazásával. Ez a gyakorlati alkalmazás azonban eddigre kifulladt és nem tesztelték tovább.

Japán azonban 1985-től egy, csak alapjaiban hasonló, másik jellegű megoldással igyekezett ezen a területen adoptálni az önálló döntésekkel felruházott csapatok alkalmazását. Viszont a japánok nem a strukturális, vagy a mennyiségi termelés irányába tolták el az új csapatmunka modellt, hanem a minőség 100%-os elérése volt a legfőbb cél. Ebből is adódott, hogy ezt a fajta alkalmazást Minőségirányítási Körnek (Quality Control Circle – QCC) nevezték el és amelyet szerettek volna kibővíteni globális szinten is, azonban ez a kísérlet is a '90-es évek elejére szintén kudarcba fulladt és nem folytatódott.

A 2000-es években az Audi kezdett bele egy más jellegű alkalmazásába az önműködő csoportoknak, de ez inkább projekt végrehajtási jelleggel került kialakításra, ami jelenleg is működik Audi Business Innovation néven. Ez azonban inkább az agilis megoldásokat helyezi előtérbe, egy teljesen ügyfélközpontú beállítottsággal (Audi, 2023). Ez a megközelítés a nevéből is adódóan kicsi, de gyors projektekké operál, amelyeket bizonyos csoportok hajtanak végre, akiknek a munkája egymástól függ. Ezek leginkább fejlesztési csoportok, fejlesztési céllal.

A fenti példákban is látható, hogy bár a törekvés megvolt magára az önműködő gyártó csoportok létrehozására, azonban sosem úgy mond a teljes kép került alkalmazásra. Kérdés azonban, hogy mit jelent a teljes tartalom, ha egyes vállalatok bizonyos elemek kihagyásával is el tudták indítani és évekig fenntartani a gyakorlatot? Melyek azok a feltételek, amik elengedhetetlenül szükségesek az autonómia létrehozására? Mennyire teljes az elméleti és a gyakorlati “lista”? Melyik önműködő csoport volt eddig a legjobban funkcionáló és hogyan funkcionáltak annyi ideig? A kérdésekre habár jelen tanulmánnyal nem keresünk válaszokat, azonban nem hagyható figyelmen

kívül, hogy a lehetséges válaszok sem biztos, hogy elegendő arra, hogy egy robusztus, tökéletesen (ön)működő közösséget tudjon egy olyan vezetői gárda létrehozni, amely egy kikezdehetetlen alapot tud biztosítani egy olyan vállalat részére, akik a bizalmukat ilyen rendszerben szervezett csapatokkal képzelik el hosszútávon.

2. AZ AUTONÓM MUNKACSOPORT MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉSE

Magyarországon az amerikai, francia, angol és japán multinacionális vállalatok megjelenéséig az 1990-es rendszerváltás megindulásakor, fontos elemként jelent meg Japán Magyarországgal megkötött kereskedelmi egyezsége az 1970-es években, amely egyúttal a japán minőséget és munka szervezést is hozhatta volna az országba, ám ez a már szinte elnyomó módon működő orosz befolyás miatt nem valósulhatott meg (Gazdag, Kiss, 2004). A japán gazdasági tevékenységnek leginkább a kereskedelem oldalán volt behatása, 1991-ben azonban már a Suzuki volt az, ami sorsfordító módon kapott szerepet a munkaerőpiacon, ezzel pedig elhozva magával azt a korszakot, amivel megtörtént a nyitás és annak megismerése a nem szocialista szervezésű vállalatok fele. Habár korábban is szereztek bizonyos japán illetőségű vállalatok hozzáférést magyar vállalatokhoz (pl. Rába Győr), ez azonban nem járt olyan befolyással és változással, mint ahogy az történt a Suzuki esetén, ahol a minőséggel kapcsolatos elvárások és az azzal kapcsolatos munkaszervezési megoldások nyertek teret. Megjegyzendő azonban, hogy autonómiáról nem beszélhetünk ennek ellenére sem.

Az AMCS kialakításának lehetősége Magyarországon 2008-ban valósulhatott meg egy amerikai multinacionális vállalat magyar leányvállalata által. A létrehozáshoz több olyan kritikus elem is hozzájárult, amelyek együttes fennállása miatt már nem lehetett az akkori szervezeti és pénzügyi keretek között fenntartani azt a termelési "kékgalléros" egységet, amely a késztermékek mindennapos előállításáért felelt. Ezen kritikus elemek voltak:

- a grade rendszer (bérezés és jutalmazás) kimerítése,
- az operátorok pozícióba sorolásának korlátai (operátor, szenior operátor, szuper-operátor, kommandós, ninja),
- a termelést irányító vezetők magas száma (54 fő a projekt kidolgozásakor).

A vállalat felsővezetése így egy olyan elsődleges feladattal lett megbízva, amelyben a szervezet kezelhetőségét kellett megoldani, akár egy másik struktúra kiépítése által. Az ötlet az operációs igazgatótól érkezett, aki javaslatot tett önműködő csoportok megszervezésére, aminek az elméleti felvázolása után meghívták a Concordia nevezetű céget, hogy kidolgozzák a fejlesztés részleteit.

2.1 Az autonóm munkacsoport előkészületek

A Concordia a sikeres felmérés érdekében 3 hónapot töltött el a vállalatnál, amelynek során javaslatot tettek egy bevezetési fázisra ("pilot"), aminek során az alábbi lépéseket végezték el:

- az 54 sori vezető átcsoportosításának kidolgozása,
- 3 db 6-8 fős csapat létrehozása,
- a csapatok működési feltételeinek megteremtése a termelési sorokon,
- a feladatok kiosztása a csoportok tagjai részére,
- támogató személyek kinevezése (pl. HR, oktatás, minőségügy),
- pszichológus keresése.

Az előkészületek 2009-ben kezdtek komolyabb keretet ölteni, amikor már a teljesen kidolgozott terv és annak lépései kerültek az ügyvezető igazgató elé. Ebben részletes kidolgozásra kerültek:

- a peremfeltételek,
- a pénzügyi támogatás előkészítése,
- a szervezési modell felépítése,
- a támogató csoportok kapcsolattartóinak kijelölése,
- a csoportok képzésének időterve,
- a pszichológus személye,
- a feladatkörök elkészítése,

- az oktatói csapat összeállítása,
- az eredményességi mutatók lekövetésének kidolgozása.

2.2 Az első fázis (2009-2014)

A vállalat a Concordiával megkezdte a termelési dolgozók 3 hónapos intenzív oktatását, az Operációs Igazgató vezényletével, aki egészen 2014-ig, az ő távozásáig a program vezetője volt. Az indulás mondhatni zökkenőmentes volt olyannyira, hogy az első eredmények már hetekkel később látszódtak a termelési mutatókon, ami hónapokkal később már kétszámjegyű változásban mutatkozott, majd teljesen egy 80%-os növekedésig jutott.

Párhuzamosan, vizsgálva a további eredményeket, a fluktuációban történt jelentős változás, habár ez a kezdetekben negatív hírként terjedt el külsős körökben. A csoportok összeállítása során fontos elemek voltak olyan faktorok, mint például a csapatok szervezésének és működtetésének módja, ami maga a tagok egyenlőségéből adódó egyenlő döntéshozatali eljárás. Ez azzal is járt, hogy amennyiben egy tag nem tudott a képessége, a munkamorálja, vagy a személyisége alapján beilleszkedni, meg volt a lehetősége a csoportnak arra, hogy megváljanak a tagtól. Ez azonban egy hosszabb folyamat eredménye volt, ami minden AMCS alapvető eszköze is volt egyben. Egy háromlépcsős folyamaton kellett végigmenni, amelyben az első egy belső elbeszélgetés volt az összes tag által azzal a bizonyos eggyel, amolyan figyelemfelhívás a változtatás érdekében. A második alkalommal már külsős segítséggel történt ugyanez, a harmadik alkalommal pedig már a HR is bevonásra került, mint utolsó lépés. Ez a külsős emberek számára azonban úgy tűnhetett, hogy bárki elveszítheti a munkáját emiatt, így a felvételi eljárásokban nehézségek támadtak a kezdetekben. Itt azonban nem ért véget a háromlépcsős folyamat, ugyanis az a tag, akit nem tartott meg az AMCS, két lehetőséget kapott:

1. átmegy másik AMCS-hoz (amennyiben hajlandóak befogadni)
2. távozik a vállalattól.

Ami még mindig adott egy esélyt nekik, azonban ez elég jelentősen függött attól, hogy mennyire nyitott egy másik csapat. Ha ennek megvizsgáljuk az emberi oldalát, akkor hamar kiderül, hogy egy ilyen jelentőséggel bíró eseményről más csoportok is tudomást szerezhetek, ami negatívan befolyásolhatta a további sorsát a “nem igényelt” tagnak, de lehetőséget is adott esetleg neki még ennek ellenére is, hogy máshol bizonyítson és valóban törekedjen a beilleszkedésre. Az utóbbira is kerülhetett sor esetenként, pont egy másik jelentős jelenség, az AMCS-ok közötti minőségi különbség miatt.

Az AMCS-ok létrehozása alapvetően azt feltételezi, hogy bár a csoportok mind máshol tevékenykednek egy adott termelési időszak (műszak) során, azonban mindannyian ugyanazt a típusú munkát kapják, hasonló bonyolultsággal, amihez ugyanaz a bérezés társul, ezáltal biztosítva a teljes egyenlőség elvét. Ennek ellenére lehetnek olyan egyének, akik bizonyos feladatok elvégzésében kiemelkednek a többiek közül, az egyes csoportokon belül. Ennek oka lehet:

- az elért korábbi eredmények,
- az iskolai végzettség,
- a munkatársak korábbi ismerete,
- a speciális feladat/gép kezelésének kizárólagos ismerete.

A fenti okok valamelyike miatt viszont lehetőség nyílt a rendszerben arra, hogy ezek az egyének akár meg is találják egymást és egymás köré szervezzék a saját AMCS-ukat, azaz létrehozzanak egy úgynevezett elit csapatot, hasonlóan akár a katonaság elit csapataihoz, vagy a rendőrség kommandóójához. Ez a csapat ezáltal mindenféle tekintetben felülmúlta a többieket, mind tudásban, mind eredményekben, amihez természetes módon sokan szerettek volna tartozni, de ez nem mindenkinek adatott meg. Mivel az AMCS-ok között lehetőség volt az “átjelentkezésre”, ennél a csoportnál is volt erre lehetőség, viszont kivételes módon náluk egy várólista alakult ki, míg másoknál ez egyáltalán nem volt jellemző.

Természetesen a fenti, kivételes példából kiindulva arra is volt példa, hogy voltak olyan csoportok, ahol kevésbé jól teljesítő tagok alkották az AMCS-ot, annak ellenére, hogy a csoportok vegyes összetételét a munkavállalók felvételekor irányítottan alakították ki, ám a feltételek teljesülése

nem mindenhol lett adott, emiatt alakulhatott ki ez is. Fontos azonban azt is megemlíteni, hogy a pszichológus személye és a folyamatos kiértékelése a csoportoknak segített a megfelelő egyensúly kialakításában, így az átszervezések is felmerültek további lehetőségként.

Azonban egy érdekes és váratlan dolog is felütötte a fejét az AMCS-okkal kapcsolatban. Maga a munkaszervezés alapvetően a termelés tervezésekor még nem volt azonnal megoldható, csak az adott napon, a műszak kezdetekor. Az AMCS-ok azonban felvettek egy sokkal proaktívabb hozzáállást, ami azt jelentette, hogy létrehoztak Facebook csoportokat saját maguknak, ahol a munka szervezését, már órákkal korábban meg tudták oldani, ezáltal felkészülten érkeztek a munkába, egyúttal már arról is tudomásuk volt, hogy lesz-e hiányzó a csoportban. Ez pedig helyzeti előnyt biztosított számukra a műszakot vezetőikkel szemben.

Az AMCS-okat, döntési jogkörüket tekintve, úgy tervezték, hogy minden tag egyenlően vegyen részt minden olyan döntéshozatali folyamatban, ami őket érinti, legyen szó a tagok helyzetéről, képzésről, feladat kiosztásról, vagy akár egy csapatépítő tréning megszervezéséről. Emiatt maguk a tagok az alábbi jogkörrel rendelkeztek:

- kerekasztal (teljes egyenlőség) jellegű jogok,
- lehetőség a csapat struktúra átalakítására,
- lehetőség a csapatnorma kialakítására,
- feladatok belső kiosztása,
- egyenlő szavazati jog mindenkinél,
- oktatások/képzések/tréningek kérésének lehetősége,
- pszichológus és/vagy más támogató személyek bevonása a csoport fejlesztésébe.

A csoportok kialakításához és fenntartásához, ahogy korábban is említésre került, egy pszichológus lett bevonva. Az ő szerepe, az önműködő közösségek kialakításában kritikus szereppel bírt, aminek hiánya később az egyik tényezője lett az autonóm munkacsoportok megszűnésének. A pszichológus jelenléte olyan plusz megerősítést adott a csoportoknak, ami meghatározta azok mindennapos működését is. Az AMCS-ok heti szinten, nappal találkoztak vele, ahová elvihették a felmerülő kérdéseiket, és megbeszélhették azokat egy egyórás konzultáció keretében. A témakörök között csak egyetlen megkötés volt: a bérezés, a többről szabadon kérhettek véleményt, tanácsot vagy további segítséget. A pszichológus jelenléte a "fehérgalléros" dolgozókat is segítette, azonban szóval kevesebb alkalommal kellett bármilyen formában szakértői véleményt adni, mivel a támogatás lekorlátozódott az AMCS-okkal kapcsolatos kérdésekre.

Az első fázis eredményei alapján nem volt kérdés annak folytatása, mivel annak ötéves periódusa alatt nemhogy negatív tendencia nem jelentkezett, de az elért eredmények minden várakozást felülmúltak:

- 80%-os termelés növekedés,
- 0%-os fluktuáció,
- a minőségügyi reklamációk közel nullára csökkenése.

2.3 A második fázis (2014-2021)

Az első sikerek után az AMCS-ok a megszokott formában tevékenykedtek tovább, immár egy másik Operációs Igazgató támogatásával, aki saját maga is belső munkakörökben dolgozott korábban és az AMCS-okkal is volt már tapasztalata.

Ebben az időszakban, 2016-ban érte el a csúcspontját a csoportok teljesítménye és a bevont munkavállalók száma is. Körülbelül 1000 termelési dolgozó, 6-12 fős AMCS-okban, összesen 84 csoport, 2016-ban rekord mennyiségű készterméket gyártott le, ami a vállalat életében a mai napig is a legnagyobb mennyiség maradt; ezt azóta sem sikerült megvalósítani, annak ellenére, hogy már fejlesztési csapatok bevonásával a termelési sorok kapacitása is megnövekedett.

A 2014-es évben az új vezető meg akart arról bizonyosodni, hogy az AMCS, mint struktúra továbbra is naprakész, illetve releváns információkkal van ellátva, valamint a szervezetben elfoglalt helye megfelelő, ezért egy újabb vállalat került bevonásra a programba, hogy ebben segítséget nyújtson, azonban hamar kiderült, hogy a meghívott tanácsadók egy teljesen új jelenséggel állnak

szemben az AMCS tekintetében, aminek előbb a tanulmányozását célozták meg, de egy háromhónapos időszak után eredmény nélkül távoztak.

Ezen ok miatt a vállalat a saját kezébe vette át irányítást, és a fejlesztéseket, illetve a változtatásokat maguk, belső körben dolgozták ki, immáron 5 év tapasztalattal a hátuk mögött. Ezzel alapozták meg a későbbi sikereket, amelyek a 2016-os csúcsidőben tornyosultak ki. Teljeskörű támogatást kaptak mostmár az AMCS-ok, minden osztály részéről:

- karbantartás,
- minőségügy,
- épületgépészet,
- logisztika,
- HR,
- mérnökség,
- munkavédelem,
- Lean (hatékonyság fejlesztés),
- termelés tervezés.

További eredmény volt az audit rendszer átalakítása is, amelybe a mérnököket és a vezetőket is bevonták. Kialakult az úgynevezett „layered audit”, amit úgy terveztek meg, hogy az egyes felelősök a műszak, vagy az adott hét egy bizonyos időszakában kötelező auditot hajtottak végre, ami hozzájárult mind a munkafeltételek, mind pedig a minőség javulásához is.

A képzések is átalakultak, ugyanis a korábbi egyszerűsített betanítási procedúra helyett egy kidolgozott, minden osztály által támogatott keretrendszer valósult meg. Az új struktúra már támogatóbb volt, előnyben részesítette a munkavállaló felkészültségét. Ennek keretében az újonnan belépő dolgozók egy egyhetes képzésen vettek részt, ahol az összes terület, bizonyos napokra beosztva megtartotta a képzését. Ez azt jelentette, hogy az egy hét után a dolgozók már egy jól felépített ismerettel kezdték meg a munkát a részükre kijelölt AMCS-nál és már csak az adott feladat betanítása volt hátra. Ez jelentős előnyt jelentett az egyes dolgozók számára, akár a többi vállalat betanítási folyamatával szemben is, és a visszajelzések tekintetében szintén az körvonalazódott ki, hogy a konkurens cégektől átjött dolgozók pozitívan értékelték ezt a fajta módszert.

A második fázis csúcspontján azonban megtörtént a korábban említett változás, azaz a pszichológus távozott a vállalattól. A változások ekkor még nem voltak érezhetőek, de a támogatás megszűnése ebben a formában, a hetek múlásával erősödött. A támogatás, az oktatások és az AMCS-okkal kapcsolatos eljárások nem változtak, mint ahogy a saját maguk által döntési jogkörök sem.

2.4 A harmadik fázis (2021-2022)

A második Operációs Igazgató távozásával egy korábbi középvezető került az igazgatói székbe, ezzel a program élére is. Az új vezetővel új meglátások is érkeztek, ezzel együtt egy új szemlélet az AMCS-okkal kapcsolatban.

Az első változás az oktatói csapat átszervezése volt, amelynek során az AMCS-ok oktatásával és irányításával megbízott szenior oktató besorolásra került a többi oktató mellé, akik pedig már nem csak oktatást, de támogató szerepet is kellett, hogy betöltsenek. A feladataik kibővültek, némelyikük pedig más területeket (is) kellett támogasson, illetve már három műszakos feladatokat is kellett ellássanak.

A pszichológus távozása korábban mostanra már erősen meglátszott az AMCS-ok motivációján és munkaszervezési megoldásain, egy “elfáradás” kezdődött, amely általános jelenségé formálódott.

A vezetők kevesebb alkalommal jelentek meg a termelési sorokon, emiatt a láthatóságuk lecsökkent, ami bizonyos szintű bizalomvesztéssel járt ezzel párhuzamosan a “kékgalléros” dolgozók részéről. A támogató csoportok képviselői sem adtak már annyi támogatást, idővel ez pedig már meg is szűnt, amely miatt megnöttek a minőségügyi reklamációk, több fegyelmi eljárásra került sor, amely szintén a motivációt súlytotta.

A mutatók vesztese az eredményességet is jelentősen befolyásolta, ami az új változással drasztikusan csökkenni kezdett és nagyobb teher kezdett hárulni minden olyan osztályra, akik a

kapacitás növelésével foglalkoztak. Emiatt a feladatok egy része visszakerült a karbantartási osztályhoz és a mérnökséghez, valamint nagyobb felelősség került át a Lean csapathoz, hogy a termelési mennyisége elvesztését bármilyen más fejlesztési megvalósítással ellensúlyozni lehessen. A mutatók azonban nehezen változtak, a változásokat pedig egyre nehezebben lehetett a mostmár csoportoknak sem nevezhető sori dolgozók közösségének eladni, azokat keresztül vinni. Emiatt az AMCS jelenséget a dolgozók mostmár inkább teherként élték meg, az ezzel kapcsolatos jogköröket pedig lassanként elhagyták, mint például:

- a munkaszervezés,
- a teljesítményértékelés,
- az oktatások igénylése és megszervezése,
- a kerekasztal jellegű döntéshozatal megszűnése.

Ezek a felelősségi körök átkerültek más osztályokhoz, esetleg visszakerültek a korábbi osztályokhoz, az autonómia pedig már csak egyetlen ponton maradt meg: a közösségi oldalon történő egyeztetésekben.

A korábbi elit csapatok megszűntek, ezáltal a másik oldalon a gyenge képességű csoportok is, az új dolgozók elosztása mostmár nem képesség alapon működött, hanem igény alapon, azaz ahol a legnagyobb volt a hiány és ezáltal a leginkább kellett a munkaerő.

Az AMCS-ok, bár hivatalosan sosem lett kinyilvánítva, vagy kihirdetve, 2022 harmadik negyedétől kezdtek megszűnni, a feladatok visszaadása ekkortól történt meg. 2023 pedig már úgy indult el, hogy az oktatás is átszervezésre került, azaz a korábbi 5 napról ez háromra csökkent, amiből az utolsó fél nap már gyakorlati oktatással végződött.

3. AZ AUTONÓM MUNKACSOPORT LÉTREHOZÁSÁNAK HATÁSAI

3.1 A vállalaton kívüli hatások

Az új szervezeti működés már a létrehozás után felkeltette a konkurens vállalatok érdeklődését. Ez az érdeklődés azonban a beszállítók és az ügyfelek részéről is megjelent, mivel számukra az is fontos volt, hogy a termékek előállítása milyen formában, milyen hatékonysággal történik. Emiatt történhetett az is, hogy az AMCS létrehozásának híre ment még Japánban, Brazíliában és Mexikóban is. Ezekből a gyárakból vezetők utaztak át sokezer kilométereket, hogy testközelből megtapasztalják, hogy mivel is állnak szemben. Néha heteken keresztül csak ezen vezetők vendéglátásával foglalkoztak bizonyos HR-es és oktatással foglalkozó dolgozók, hogy a vezetőknek a már szokásosnak mondható bemutatokat megtartsák. Az első fázis ebben a tekintetben igen nagy érdeklődést keltett aminek hozadéka is lett a mexikói üzemben, cégen belül.

3.2 A vállalaton belüli hatások

A mexikói leányvállalat eltökélt lett abban, hogy az AMCS-ok gyakorlati megvalósítását náluk is sikerre vigyék. Ehhez Mexikóból egy vezetőt küldtek át, aki néhány nap leforgása alatt megismerte a koncepciót, amelyet aztán szerettek volna elvinni vissza Mexikóba is. Ehhez egy HR-es kollégát szerették volna átvinni állandó jelleggel a másik üzembe, de csak ideiglenes jelleggel sikerült ez az elképzelés, azonban ez minden várakozást felülmúlt. Nem csak megvalósítani sikerült az AMCS koncepciót, de egyenesen a legjobb kivitelezést sikerült megalkotni. Motivált dolgozókra találtak, az alkalmazhatóság pedig sikeresebb lett, mint Magyarországon. A vállalati sikerek mellett az egyéni sikereket is megünnepelték, saját logókat alkottak és saját mottókat és zenéket készítettek. Nem utolsósorban az is lényeges elem, hogy a vállalatnak dolgozni Mexikóban megtisztelő, amit a termelési dolgozók is elismernek és az aktív tevékenységükkel is értékelnek, meghálálnak.

A mexikói megvalósítás a mai napig működik és fenntarthatóvá vált. Ez is a példája lehet annak, hogy különböző nemzetek esetén a rendszer minimális változtatással, elemek bizonyos hozzáadásával mennyivel fenntarthatóbbá tehető és kivitelezhető.

A további pozitív hatás a korábban említett 2016-os év volt, amikor is a vállalat a valaha volt legtöbb terméket gyártotta le egy év leforgása alatt, ezzel hivatalosan is megdöntve minden kapacitással kapcsolatos rekordot.

2020-ban azonban még egy érdekes fordulat következett be, amire senki sem számított. Az egyik műszakban dolgozó AMCS egy speciális termelési soron elhatározta, hogy rekordot fog dönteni az előírt kapacitás meghaladásával. Azaz egyéni rekordot akartak beállítani az akkori manuális és gépi beállítások mellett. A rekord megszületett. Ezen felbuzdulva a következő műszak is megpróbálta ezt, sikerrel teljesítve az elképzelést. A következő csoport napokig nem volt sikeres, majd ők is megdöntötték a rekordot, ezt követően egy hónapig nem volt senki, aki meg tudta volna ismételni azt, vagy meghaladni, azonban megtört a jég és ismét rekord született, amit azóta sem sikerült megdönteni. A csoportok azonban nem valamilyen felhívás, vagy jutalom érdekében tették ezt, csupán önszántukból és magáért a sikerért. Ez a fajta összetartás is jól mutatta, hogy mennyire nagy volt a bizalom a csapatok tagjai között és milyen jó formációk tudtak kialakulni.

4. UTÓHATÁSOK VÁLLALATON BELÜL ÉS KÍVÜL

A vállalat dolgozóinak véleménye kétségtelenül megosztó, kifejezetten a harmadik fázis után. Az általános megítélése az AMCS programnak nagyon pozitív az első és a második fázist nézve. Sokan rendszerezettebbnek látták azt az időszakot, kiszámíthatóbbnak a munkát és az egyes műszakok alakulását, valamint a bérek fejlődését. Sokkal jobb közösségi hangulatot említenek, valamint erősebb köteleket, egymás és a csoportok között is, a harmadik fázishoz képest. A szellemi dolgozók részéről a feladatok egy részének átadása jelentős könnyítést jelentett a munkájuk során. Erről főleg a karbantartás és a minőségügy számolt be pozitívan, mivel a gépek javítási feladatainak és a minőségellenőrzési folyamatoknak egy része átkerültek a dolgozókhoz, akik a plusz feladatokat oktatások keretében sajátították el, és amik segítségével jelentősen csökkentették a soroknál az állásidőt.

Az átalakulás maga is nagy előnnyel járt. Az egyedi strukturális jellegét maga az addig nem ismert koncepció adta, amely később magát az alaphangulatát is megadta az AMCS-ok motivációjának és a teljesítményének. Ezek a pozitív élmények és a pozitív hangulat is segített abban, hogy maguk az autóiipari vélemények is a siker irányába tolják el a megítélését nem csak a vállalatnak, de az ott dolgozóknak is.

Habár az AMCS gyakorlata felőlel egy 15 éves időszakot, tanulmány ezen időszakról, a megvalósulásról, a benne résztvevőkről sosem készült. Ez természetesen betudható lehet annak is, hogy maga a program esetleg egy üzleti titok részét képezte, de erről nem szól semmilyen forrás. Lehetséges még, hogy a benne szereplők nem különösebben voltak (utólag) érdekeltek annak elkészítésében, vagy esetleg már túl sokan hagyták el a vállalat berkei ahhoz, hogy erről megfelelően lehessen beszámolni. Az viszont tény, hogy nem csak autóiipari körökben terjedt el ennek a struktúrának a híre, ami miatt a benne ténykedő oktatókat több alkalommal is megkérték, hogy másik vállalathoz igazoljanak át és hozzák létre az AMCS-ok általuk elképzelt verzióját. Erre azonban sosem került sor, mégpedig egyszerűen azért, mert ezek a dolgozók nem akarták a vállalatot elhagyni.

ÖSSZEZGÉS

Az AMCS-ok létrehozása, fenntartása és végül “elengedése” több pozitívumot, hibát és megfigyelést hozott magával. Ezek közül kiemelendő, hogy ez a fajta sztenderdizált humán erőforrás struktúra jóval eredményesebb volt, mint bármely más hasonló, vagy a normál módon szervezett közösség. Kétségtelenül felülmúlt minden előzetes számítást az elért eredmény, a támogatók részéről pedig mindenképpen kevesebb munka és energia került befektetésre. A problémák megoldása napokról órákra csökkent, a feladatok megosztása egyenlően oszlott el a különböző társosztályok között. A kohézió ezáltal szintén egy pozitív hatással járult hozzá a vállalati kultúra mindennapjaihoz.

A megfigyelések között kiemelkedett egy jelentős dolog, ami nem más, mint a vezetők megfelelő integrálása a szervezetbe. Az AMCS-ok megfelelő működésében ugyanis az évek és a vezetők változása során jelentősen hozzájárult, hogy ki, hogyan vitte tovább az AMCS-ok koncepcióját, azaz azt az elképzelést, ami a magját és az egyediségét adta volna a vállalat termelési megoldásának. Ez a harmadik fázis esetén egy erős bizalomvesztéssel is járt, utólag látva az eredményt, igen negatív hatással járt. A másik hiba egy olyan érdekes hatás volt, amiről korábban is esett szó, és amely egyben pozitív és negatív hatású is volt a dolgozókra, ami az erős és a gyenge

AMCS-ok létrejötte volt. Habár ez egyfajta versenyt is hirdetett az AMCS-ok között, az inkább kevésbé erős csapatoknak ez egy visszatartó erőt is jelentett és motivációjuk is változott.

Nem lehet tehát elmenni amellett a tény mellett, hogy bár az AMCS koncepció működik, a tényezők pontos megléte és sikeres fenntartása kulcsfontosságú ahhoz, hogy ez egy hosszú távon kivitelezhető szervezeti struktúra maradjon. A vezetők szerepe elkerülhetetlenül szignifikáns, ugyanúgy a támogatók szerepe is, kiemelten ezek közül a pszichológusé, aki a kötelék kialakításában és a problémák feldolgozásában is fontos szerepet játszik.

IRODALOMJEGYZÉK:

- [1] Audi, (2023). *We will bring the experiences of the future into existence today*. Letöltés dátuma: 2023. 11. 30. Forrás: <https://www.audibusinessinnovation.com/abi/web/en.html>
- [2] Dobák, M., & Antal, Zs. (2016). *Vezetés és szervezés – Szervezetek kialakítása és működtetése*. Akadémia kiadó, Budapest.
- [3] Gazdag, F., & Kiss, J.L. (2004). *Magyar külpolitika a 20. században*. Zrínyi Nyomda Rt., Budapest.
- [4] Junior, L.A., & Novaski, O. (2011). Semi-Autonomous Work Team Implementation in Manufacturing Cells Using a Simplified Project Management. *Business and Economics Journal*, 2011(BEJ-27)
- [5] Womack, J., Jones, J., & Rose J. (1990). *The Machine That Changed The World*. Simon & Schuster, New York.

A SZERZŐK ELÉRHETŐSÉGEI:

Szőke János
szoke.janos.hu@gmail.com
Aurum Oktatási Központ Kft.
8200 Veszprém, Bajcsy-Zsilinszky E. u. 15.

Eglesz Kálmán
eglesz.kalman@tpfk.hu
Szunia Kft.
1173 Budapest, Tápióbicske u. 18/B/1.
Tomori Pál Főiskola
1223 Budapest, Művelődés u. 21.

Dr. habil. Ladislav Suhányi, PhD.
ladislav.suhanyi@gmail.com
Tomori Pál Főiskola
1223 Budapest, Művelődés u. 21.

IMMIGRANT ENTREPRENEURS ON THE FRINGES OF THE EUROPEAN UNION: NON-EUROPEAN BUSINESS PERSONS IN ROMANIA

BARISCIL Ahmet – YAUZASLAN Abdulkerim

Abstract: The present article examines with the use of primarily English language qualitative and quantitative sources the landscape of immigrant entrepreneurship in Romania. Its focus is on the transformative impact on the country's economic dynamics. This study underscores the significant role of new businesses in the Romanian economy, and delves into the prevalence of immigrant entrepreneurs within the broader business context of the Southeast European nation. Notably, the research highlights that immigration, particularly for economic purposes, acts as a catalyst, stimulating Romania's economic growth and enhancing its competitiveness within the European Union. The article's historical lens uncovers a significant shift in the early 1990s when Turkish, Chinese, and Arab entrepreneurs emerged as trailblazing groups, aiming for long-term settlement in Romania. It investigates the unique trajectories of these immigrant communities, highlighting their diverse roles and contributions to the Romanian economy. Ultimately, the article provides a nuanced understanding of the dynamic and evolving nature of immigrant entrepreneurship in Romania, presenting insights into the varied strategies and impacts of different immigrant communities on the economic landscape of the country.

Keywords: Immigration, Entrepreneurship, Romania, EU

INTRODUCTION

Immigration and the presence of immigrant entrepreneurs in Romania is a relatively new phenomenon. Before the revolution of 1989, Romania was one of the most backward countries in Central and Eastern Europe, where it was difficult to enter and where there were not really entrepreneurs due to the principles of the socialist system. With the gradual introduction of the democratic political system and the market economy, as well as the country's accession to the European Union in 2007, more and more immigrants of Non-European origin are trying their luck in Romania. According to the Romanian authorities, immigration to the country has been increasing since the regime change. In 2017, for example, the number of foreigners living in Romania was 116,832. This number includes people from Europe and outside (Oltean and Gavus, 2018:38).

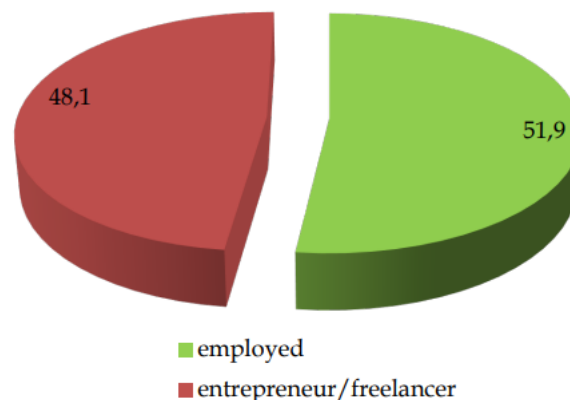
One can talk about the Chinese, Arab and Turkish communities, which are still relatively small in the country, but these groups have a significant influence on the economic and social life of Romania compared to their numbers. Some immigrants of Asian origin, for example, have made rapid and spectacular progress up the social ladder. Perhaps the best-known example is Raed Arafat, a doctor born in Syria, who held several positions in the Romanian government in the early 2010s, and in 2012 was also the minister of health for a short time.

Romania, especially before joining the EU in 2007, was a country of emigration, and typically the best-educated and enterprising young people left the country. It can be said that Romania was, and to some extent still can be, described as the starting country of human capital export. (Constantin et al., 2004:14) The entrepreneurial young people who left the country in large numbers are partially replaced by a smaller group of people coming from the EU and outside Europe, and it can also be said that at the beginning of the 2020s an opposite process has already started, i.e. the return migration of Romanians who gained entrepreneurial experience in Western Europe and as entrepreneurs appearance on the market, with which they compete with those from outside Europe.

The purpose of this study is to present, through the example of entrepreneurs from three non-European immigrant communities (Turks, Chinese, Arabs), how they can establish themselves in Romania, what their difficulties are, and for what reasons they will be successful or unsuccessful.

1. CHARACTERISTICS OF IMMIGRANT ENTREPRENEURS

Almost half of the immigrants living and working in Romania are entrepreneurs or employ themselves.

Figure 1: Employees and entrepreneurs among the immigrants in Romania in 2018

Source: Oltean and Gavus, 2018:52

The profile of people coming to Romania from outside Europe, mainly from China and Turkey, can be described with a few characteristics. They are mostly single men aged between 21 and 30, who - although they may appear in the country officially as asylum seekers - their original plan is to set up small businesses in the South-Eastern European country. It is also among their ideas that as soon as the situation of their own and their business stabilizes, they will bring their family members with them, who may also establish new businesses (Constatin et al, 2004:41).

It was noted that immigrant entrepreneurs are predominantly found in labor-intensive and low-productivity startups within the service sector. There is a danger that the area where entrepreneurs of such foreign origin dominate, and immigrant entrepreneurs who have low experience which leads to low savings, consumption and income. (David-Rosoga & Constantinescu, 2022:105)

According to surveys carried out on the Romanian labor market, there are three factors that are advantageous for employees and small entrepreneurs. Among these, the biggest plus is if someone has a higher education degree, so they have the highest possible level of knowledge in a field. Secondly, it can give an advantage to an employee or entrepreneur if they have participated in one or more retraining courses, thus mastering several professions or acquiring outstanding knowledge in several fields. Studies have shown that the third such group is made up of immigrants, as they bring some unique knowledge from home. In their country of origin, the immigrants graduated in a training structure and were part of training forms that may differ greatly from the Romanian standards. In addition, immigrants may speak special languages. Their mother tongue and other languages spoken in their area can be helpful. It should not be forgotten that, in addition to their language skills, immigrants may also have a network of contacts in the affected region, which they can use to serve international trade with the help of their abilities (Arjona et al., 2020:59).

2. THE RELATIONSHIP OF THE ROMANIAN POLITICAL AND ECONOMIC ELITE TO IMMIGRANT ENTREPRENEURS

The stated goal of the Romanian government is to attract foreign small entrepreneurs. According to the Romanian government's conviction, foreigners can contribute positively to the success of the Romanian economy in two ways. One of these is the increasing activity of foreign working capital in the country, and the other is the entrepreneurial talent, which is present in the case of people coming from countries with different economic systems and histories, and which is still lacking in those segments of Romanian society that were socialized during Ceausescu's socialist regime. and those who are afraid to undertake business (Arjona et al., 2020:59).

Due to the opposition and veto of some European countries, Romania is still not a member of the Schengen Area, so a visa is required for many Asian countries to enter Romania. If someone

comes with the express intention of being an entrepreneur, then the visa administration is even more complicated. Although it is expected that Romania will soon be able to enter the Schengen Zone, it would be necessary to introduce a special start-up visa, which could be an attractive option for young entrepreneurs from Asia (Arjona et al., 2020:60).

Since the second half of the 2010s, the Romanian authorities have been issuing more and more worker and entrepreneur permits to foreigners. At the same time, it can also be observed that foreigners are not recruited by the Romanian state, but by foreign companies already operating in Romania, which also function as a kind of employment and business centers (Oltean and Gavus, 2018:39).

In addition to the immigration regulations, the Romanian banking system should also be prepared to receive immigrant entrepreneurs, as there are currently no special banking and credit services specifically aimed at the needs of this group. Bank support services should be considered here first, since not all immigrants can learn the Romanian language quickly, but credit schemes supporting productive investments may also be needed (Constantin et al., 2004:91).

Many immigrants who recently arrived in Romania from outside Europe report that they received the most help not from state authorities and systems, but from NGOs. Civil organizations such as the National Coalition for Refugee Integration (CNRR) are the ones who provide the most useful information, provide legal advice and, if necessary, train the new arrivals, especially those who came as refugees from the conflict zones of the Middle East (Roman et al., 2023:379).

3. ENTREPRENEURS OF TURKISH ORIGIN

The composition of the Turkish population in Romania is special, as a native Turkish and Tatar minority lives on the Black Sea coast, in the counties of Constanta and Tulcea, and in some larger cities (Bucharest, Ploiesti, Brasov, etc.) one can find Turkish immigrants of Anatolian origin who have settled in the last few years. From a sociological and cultural point of view, we can talk about two separate groups, but the two communities are connected at many points, and they rely on the same institutional system and infrastructure in terms of their religious life. The total number of Turkish people, both members of the ethnic minority and immigrants living in Romania is around 80.000 that accounts for 0,3% of the overall population of the country (Constantin et al., 2008:59).

Turkish immigration after 1990 can be characterized primarily by the influx of entrepreneurs. It can be observed that there were two waves of Turkish immigrants and both were attracted to the country by the potential business opportunities. The first group set out immediately after the political and economic regime change. Most of them sold their properties and more valuable movables in Turkey or took out loans within the family to start a business in Romania. This first wave tended to open smaller stores. The very first businesses were mainly bakeries, and a few Turkish textile and clothing stores were also opened. (Constantin et al., 2008:60) The reception of Turkish bakeries belonging to the first wave of immigrants was mixed among Romanian customers. At first, some people stuck to Romanian products out of respect for tradition, but soon a group appeared that preferred to buy Turkish goods instead of Romanian ones. Among them were those who had a very close relationship with the Turks, for example, they lived in a mixed marriage, or were particularly interested in Turkish culture, or had already been to Turkey (Grosu et al., 2016:155).

The first wave got rich very quickly and sent home positive signals about the business environment in Romania. The second half of the 1990s in Turkey was very critical from a political and economic point of view, so the stories about opportunities in Romania seemed inspiring to many. The first wave was followed 5-10 years later by a second wave, the members of which were already involved in larger businesses. The members of the second wave were no longer only retail entrepreneurs, but also wholesalers, financial investors and manufacturers. At this time, several Turkish food and textile manufacturers also appeared in Romania. With this, some Turkish brands also became commonplace in Romanian stores. (Constantin et al., 2008:60) Many Turkish businessmen who came to Romania with the second wave had already completed their first foreign investment. Many large Turkish entrepreneurs who previously had interests in the Middle East, Libya or Pakistan have moved their headquarters to the Southeastern European country. And the

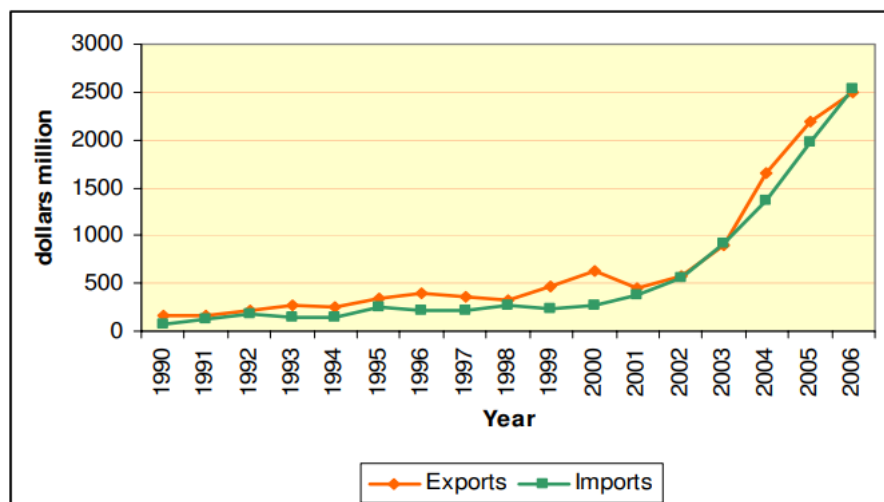
experiences gained in the third world proved to be very useful in the emerging markets of Eastern Europe as well (Egeresi & Kara, 2015:58).

In addition to the indigenous Turkish and Tatar minority, as well as small and large entrepreneurs from Turkey, there is also a third group, smaller in number, but more significant in economic influence, present in Romania. Entrepreneurs called Euro-Turks come from Germany, Austria, Luxembourg and other older EU member states. Some of them were already born in these Western countries, others immigrated from Turkey to the West and gained valuable entrepreneurial experience, which they use during investments in Romania. Their businesses can be found in the western part of the country, sometimes even in rural areas. (Constantin et al., 2008:61) The Euro-Turks form a significant group of entrepreneurs. According to a survey conducted in the mid-2000s, there were already around 70,000 Turkish businesses in Germany and their number exceeded 100,000 in the entire territory of the European Union (Sen et al., 2007:1).

In addition to the small entrepreneurs who can be classified into different groups, some Turkish multinational manufacturers also appeared in Romania. Many people of Turkish origin can be found in the management of these companies, such as Nokta, Arcelik, Anadolu or Pakmaya (Constantin et al., 2008:61).

With the appearance of large-scale Turkish companies and Turkish multinationals in Romania at the end of the 1990s, a radical change took place in Romanian-Turkish foreign trade relations at the beginning of the 2000s. Between 2002 and 2006, as the table below shows, the exchange of goods between the two countries increased fivefold in four years.

Figure 2: Romania's trade with Turkey between 1990 and 2006

Source: Constantin et al., 2008:62

An important factor behind the development of Turkish businesses is that a strong civil organization background has been built behind the companies. On the one hand, the political representation of minority Turks and Tatars (Democratic Union of Turkish-Muslims Tartars in Romania and the Turks' Democratic Union in Romania) strengthened after 1990, and on the other hand, the Turkish Businessmen Association (TIAD) played such a key role that the 2010 By the beginning of the year, Romania had become the main destination country for Turkish investments in the region. (Budrina, 2011) Taking into account the Turkish immigrants in Romania, based on interviews conducted by Grosu with representatives of the Turkish Businessmen Association (TIAD) and Turkish immigrant entrepreneurs, Romania has consistently been regarded as an attractive investment destination. Turkish entrepreneurs engage in various sectors in Romania, spanning from the financial sector and heavy industries to agriculture and tourism. Despite their involvement across different industries, the concentration of enterprises is notably high in the wholesale sector, while the investment amount is more significant in services and production. Geographically, their primary activity is centered around Bucharest (Grosu, 2015:178).

Although Romania considers itself a nation-state, many ethnic groups also live in its territory. The most well-known of these are the Hungarian and Saxon (German) ethnic communities in Transylvania, but multiculturalism and diversity did not exist at all in socialist Romania before the December 1989 revolution. When immigration started in the 1990s, the existence of the indigenous Turkish minority in Dobrudja facilitated this process in two ways. On the one hand, the Romanian majority could draw inspiration from the history of coexistence with the Muslim minorities living along the Black Sea from the Ottoman era to the present. On the other hand, there was also a cultural base for the newly arrived Turks, the Turks and Tatars who had lived there for hundreds of years, who helped the new arrivals a lot in the initial period (Constantin et al., 2008:52).

At the same time, an important difference can be detected between the Turkish entrepreneurs arriving from the 1990s and the ethnic Turkish entrepreneurs living in Dobrudja. While the Turks of Dobrudja live and work in an ethnically somewhat homogeneous environment, their businesses in many cases only target members of their own community. This is true even if the seaside is also interesting from a touristic point of view and many foreigners and all kinds of people from other regions of Romania vacation there. On the other hand, the businesses of the new immigrants also drive socio-cultural benefits for Romania, since the consumers in their case are mostly not Romanian Turks, but Romanians, who can get to know Turkish culture with the help of these businesses by purchasing authentic Turkish products and services (Constantin et al., 2008:55).

Ethnic entrepreneurship in the case of the Turks of Romania, particularly in urban areas with a strong external focus, yields positive effects. This is manifested through the establishment of social bonds within a cultural network, fostering adaptable approaches to attracting talent and capital. The potential lies in organizing businesses that bridge the gap between one's own culture and the host culture, creating opportunities to cultivate market niches for culturally specific goods. Additionally, ethnic entrepreneurship significantly contributes to mitigating social exclusion and enhancing living standards within ethnic groups. Furthermore, the concentration of ethnic minorities and entrepreneurs in specific localities can exert influence on the overall development of local economies and elevate the standard of living within these communities (Budrina, 2011).

4. ENTREPRENEURS OF CHINESE ORIGIN

Next to the Turks, the Chinese represent perhaps the largest non-European entrepreneurial group in Romania. The Chinese entrepreneurial class appeared in the Southeast European country in the mid-1990s. Most of the Chinese are involved in the wholesale sector, most of the time they sell in special wholesale, in rarer cases, retail markets (Hiah, 2019:6).

These Chinese markets are both a characteristic cityscape element of Eastern European urban centers and essential supplies for the survival of the falling social strata. After the fall of the Berlin Wall, many people in Eastern Europe, but especially in Romania, became impoverished, and to this day a significant proportion of society dresses in what they find in Chinese markets and cheap Chinese stores. Despite all this, society and the authorities do not really respect Chinese traders and in many cases push them to the fringes of society (Hiah, 2019:7).

Compared to the Turks, the situation of Chinese immigrant entrepreneurs is much more unstable. On the one hand, their Chinese cannot count on compatriots who have been living in the country for a long time, since before the December revolution there were essentially no Chinese in Romania. On the other hand, there is no organized civil background behind the Chinese, as we saw in the case of the Turks. They have no political and economic organizations and no advocacy. Thirdly, Chinese entrepreneurs in Romania cannot count on the embassy either, despite the fact that they wrote letters of complaint to them regarding the discriminatory measures against them. Finally, it is more difficult for them to fit into the Romanian entrepreneurial environment, namely the exotic world of structurally existing corruption and the fight against corruption (Hiah, 2019:6).

During the three decades of their presence in Romania, the Chinese had to deal with living on the edge of legality and in uncertainty. While Chinese textile and shoe production and trade formed a symbiosis with Romanian state corruption and general poverty until the mid-2010s, this was not a big problem. However, as the Romanian standard of living began to rise and the authorities tolerated

irregularities less and less, the situation of Chinese entrepreneurs living in Romania became more and more difficult (Hiah, 2019:7).

5. ENTREPRENEURS OF ARAB ORIGIN

Immigration from the Arab world to Romania started a little earlier than the arrival of the Turks or the Chinese. From the mid-1970s, students came from the so-called friendly Arab countries, i.e. from places where pro-Soviet regimes ruled. The approximately 10,000 Arabs living in Romania today either arrived from Syria, Jordan, Iraq, Kuwait or Lebanon around this time or already after the December revolution. Fewer people from the first generation, and more and more from later ones, became entrepreneurs (Ozmen et al., 2021:263).

A study that examined the motivation of entrepreneurs of non-European origin living in Romania showed that, while the vast majority of Turks came to the country with entrepreneurial intentions and opened their business in the year of their arrival, the majority of Arab immigrants came to study, or followed a family member and came with the intention of employment and started a business only about a decade later (Ozmen et al., 2021:264).

The fact that one can meet quite a few entrepreneurs among the members of the Arab community in Romania can be explained by the fact that many of them became unemployed despite the fact that they were graduates, and what's more, they obtained their degrees in Romania. It can be said that these Arabs are forced entrepreneurs in many cases, who are successful in business because they acquired their entrepreneurial skills at university, know many foreign languages, speak English well, and communicate well with the world. Of course, among Arab forced entrepreneurs there are also those who dropped out of primary school in their home country or in Romania and could not find any other way than self-employment (Ozmen et al., 2021:265).

When comparing Turkish and Arab entrepreneurs in Romania, it is also apparent that, while the Turks have an extensive business network, which is mostly made up of their compatriots, the Arab entrepreneurs in Romania often run one-person businesses, and if they have a business partner, it is their Romanian wife or her Romanian family. Most Arabs tend to employ Romanians rather than other Arabs. (Ozmen et al., 2021:266) The basis of a good relationship with Romanians is a good knowledge of the Romanian language. For many newly arrived Arab immigrants, lack of knowledge of the language is the main obstacle to employment. Knowledge of the Romanian language can lead members of the Romanian Arab community first to social inclusion, and then to labor market or business opportunities. This may also explain why Romanians are preferred to work with or have them work, as opposed to members of the Turkish community, who are much more withdrawn and network with other members of their community (Rosca et al., 2023a:281).

In many cases, the Arab immigrants who arrived in recent years chose Romania because they consider it a "second-world" country, i.e. a country that is not yet as developed as the West, so there is no established, closed society where the social and business growth is still possible, but the standard of living is much higher than in many Middle Eastern countries. Romanian Arabs participating in sociological studies also add that the immigrant communities in Western Europe have already ossified. There, it takes 20 to 30 years for someone to achieve business success. The same can be done in a shorter time in Romania, where society is still undergoing rapid change and there are fewer immigrants (Rosca et al., 2023b:614).

The number of entrepreneurs is also spectacularly high among female members of Arab families who arrived from Syria, Iraq and Lebanon in the first half of the 1990s. This can mostly be justified by the fact that many women from the Middle East successfully integrated into Romanian society, began to live an increasingly independent life thanks to the fact that there is much less social pressure on them than at home and that their families already living in Romania supported them in this step. This does not mean that these women have become Romanized, because they cling to their Arab identity and culture, but they participate more courageously in business life than in a traditional Arab country (Sharbek and Grosu, 2018:76).

Arab women entrepreneurs in Romania are also characterized by the fact that many of them have a university degree, since there are high-quality universities in many Arab countries and many

girls obtain degrees from them. The only drawback in terms of their success in business is that due to the pressure of Arab societies, there are few ladies who have studied economics, most of them are healthcare professionals or teachers. For them, the switch is a little more difficult (Sharbek and Grosu, 2018:77).

Numerous Arab women in Romania strive to uphold a particular image within their cultural circles. In contemporary times, a woman's worth is increasingly measured by her education and contributions to the community, particularly within the Arab community of Romania. In the present era, possessing a degree has become a crucial aspect, and decisions regarding marriage are often influenced by the potential fiancé's family. Entrepreneurship serves as an empowering force for Arab females, fostering a sense of independence and garnering respect from others. Their integrity and honesty contribute to earning the respect of partners, customers, and employees alike (Sharbek and Grosu, 2018:83).

CONCLUSION

Tigau's 2019 research proved that the Romanian economy is significantly driven by new businesses. This study emphasized that the proportion of new businesses is high not only among all businesses operating in the country, but also among the immigrant population. This means that immigration has a stimulating effect on the Romanian economy. Immigration to Romania for economic purposes has a spillover effect and increases the country's competitiveness on the edge of the European Union, which is an advantage for Romania both in terms of relations within the Union and trade with neighboring countries (Tigau, 2019:493).

While there was almost no immigration in Romania during the socialist system, in the early 1990s Turkish, Chinese and Arab entrepreneurs were one of the very first groups that came to the South-Eastern European country with the aim of long-term settlement (Hamberger, 2010:1).

Looking at the three groups, one can see that three very different stories are emerging, and this also means that the Turks, the Chinese and the Arabs will play different roles in the future of the Romanian economy. While the Turks could base themselves on the experience and infrastructure of an already existing ethnic minority and came to Romania with the goal of investing in the first place, the Arabs did not have such a background and would rather just study or work in Romania, and the businesses of the Chinese with a confusing background can only be successful in the absence of external support as long as the Romanian economic system tolerates semi-corrupt methods and the Romanian public demands shoddy but cheap goods. From these trends, it can be read that the economic network of the Turkish community will continue to expand in Romania. In the case of the Arabs, a slow expansion can be expected if the Arabs that continue to arrive quickly integrate into Romanian society. And the Chinese will either change their business habits and strategies, or they will fade into the background as corruption decreases and the standard of living increases in Romania.

REFERENCES

- [1] Arjona R., Vancalck, S. & Senczyszyn, D. (2017): Specific Support to Romania – Start-ups, Scale-ups and Entrepreneurship in Romania, Publication Office of the European Union, Luxembourg
- [2] Budrina, I. (2011): Ethnic entrepreneurship in Romania: Turkish business development (<https://www.romania-insider.com/ethnic-entrepreneurship-in-romania-turkish-business-development>) Last downloaded: 17th December, 2023
- [3] Constantin, D.L., Goschin, Z. & Dragusin, M. (2008): Ethnic entrepreneurship as an integrating factor in civil society and a gate to religious tolerance: A spotlight on Turkish entrepreneurs in Romania. In: Journal for the Study of Religions and Ideologies, Volume 7, Issue 20, Pages 49-79

- [4] Constantin, D.L., Vasile, V. Preda, D. & Nicolescu, L. (2004): The migration phenomenon from the perspective of Romania's accession to the European Union, Pre-Accession Impact Studies II, No. 5, European Institute of Romania, Bucharest
- [5] David-Rosoga, G. & Constantinescu, A. (2022): The impact of entrepreneurship on economic development in Romania. In: Romanian Journal of Economics, Volume 2, Issue 6, Pages 103-112
- [6] Egeresi I. & Kara F. (2015): Foreign Investors from Emerging Economies: The Geography of Turkish Investments in Romania. In: Revista Română de Geografie Politică, Volume 17, Issue 2, Pages 53-64
- [7] Grosu, R.M. (2015): Dynamics of Immigrant Entrepreneurship in Romania. In: Economy of Regions Volume 1, Issue 2, Pages 172-182
- [8] Grosu, R.M., Iosif, A.E. & Zgură, I.D. (2016): Are Romanians attracted to Turkish Bakery Products? A Consumer Based Approach Developed on Entrepreneurial Premises. New Trends in Sustainable Business and Consumption, Basiq International Conference, Bucharest, Pages 151-158
- [9] Hamberger, A. (2010): Immigration and the integration of immigrants in Romania (https://aa.ecn.cz/img_upload/6334c0c7298d6b396d213ccd19be5999/AHamberger_ImmigrationRomania7_final_2.pdf) Last downloaded: 16th December, 2023
- [10] Hiah, J. (2019): The client side of everyday corruption in Central and Eastern Europe: The case of Chinese migrant entrepreneurs in Romania. European Journal of Criminology, Volume 1, Issue 1, Pages 1–19
- [11] Oltean, O. & Gavrus, G. (2018): Economic migration and challenges in an emerging Eastern European destination country: evidence about immigrant labor market integration in Romania. In: Social Change Review, Volume 16, Issue 1-2, Pages 35-72
- [12] Ozmen, O., Grosu, R.M. and Dragusin, M., (2021): Immigrant Entrepreneurship in Romania: Drawing Best Practices From Middle Eastern Immigrant Entrepreneurs' Experiences. In: Amfiteatru Economic, Volume 23, Issue 56, Pages 260-275
- [13] Roman, M., Manafi, I., Muresan, L., & Prada, E.-M. . (2023). Recent Immigration from the Republic of Moldova and Arab Countries to Romania. A Stakeholders' Perspective on Local Integration. In: Migration Letters, Volume 20, Issue 3, Pages 375–384
- [14] Rosca, V.I. et al. (2023a): The VUCA World of Arab and Moldovan Migrants in Romania. In: Proceedings of the 17th International Conference on Business Excellence, Pages 276-284
- [15] Rosca, V.I., Roman, M., Paraschiv, D. & Cimpoeru, S. (2023b): Between East and West: Geopolitical Perspectives for Young Arab Migrants in Romania. In: Geopolitical perspectives and technological challenges for sustainable growth in the 21st century, Pages 609-619
- [16] Sen, F., Ulusoy, Y. & Sentürk, C. (2007): Avrupa Birliği ve Almanya'da Türk Girişimcilerin Ekonomik Gücü. In: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 1, Issue 2, Pages 405-418
- [17] Sharbek N. & Grosu, R. M. (2018): Entrepreneurship: nurturing self-esteem in a new generation of immigrant Arab women in Romania. In: Romanian Journal of Regional Science, Volume 12, Issue 2, Pages 70-91
- [18] Tigau, H. (2019): The Importance of FDI on Stimulating Entrepreneurship – A Regional Study in the Case of Romania. In: Proceedings of the International Conference on Applied Statistics, Volume 1, Issue 1, Pages 484-495

CONTACTS TO THE AUTHORS

Ahmet Bariscil
Ahmet.Bariscil@tpfkhu.onmicrosoft.com
Tomori Pál College
1223 Budapest, Művelődés str. 21., Hungary

Abdulkerim Yauzaslan
yavuzaslan22@gmail.com
Tomori Pál College
1223 Budapest, Művelődés str. 21., Hungary

LIQUIDITY ANALYSIS USING BALANCE SHEET ITEMS

JANEKOVÁ Jaroslava – SUHÁNYIOVÁ Alžbeta

Abstract: The paper deals with a narrow area of financial analysis, i.e. liquidity analysis. This issue is of interest not only to business partners, creditors, managers, owners, but also to company's employees. A procedure for evaluating the company liquidity is proposed. Retrospective analysis of liquidity is carried out using balance variables. It is an assessment of the relationships between short-term assets and liabilities of the balance sheet, i.e. components of net working capital. Data on the state and development of liquidity are obtained simply and quickly using selected proportional, differential, so-called atypical indicators of liquidity and indicators of the company's asset turnover period. The proposed methodological procedure is verified when analysing the liquidity of a specific company.

Keywords: financial analysis, balance sheet, liquidity, liquidity ratios, net working capital

INTRODUCTION

The goal of liquidity management in a company is to ensure that the company has enough cash to pay its due obligations on a certain date. In financial practice, a distinction is made between short-term liquidity (refers to a period of up to one year) and long-term liquidity (exceeds the scope of one year) [6]. In addition to the time point of view, they also differ from each other in the tools with which liquidity can be managed and influenced. Long-term liquidity is influenced by the chosen strategy of the company and the consistent application of analyses of the efficiency of investment projects, focused on their profitability and cash flows. Short-term liquidity is affected by the current state and structure of current assets and short-term liabilities, as well as the concept of the company's cash cycle and its normal operation.

Short-term liquidity can be influenced at the level of short-term financial planning using measures with short-term impact. It is the management of inventory, receivables, cash and short-term financing. It is necessary to manage the inventory of material, semi-finished products, unfinished production, finished products and goods so that the financial resources tied up in these inventories are as soon as possible converted into the form of receivables and subsequently into the form of cash. When managing receivables, it is necessary to minimize the risk associated with their non-payment and to manage cash resources to ensure an adequate amount of cash. The management of short-term financing is connected with the provision of an adequate status, primarily of obligations from trade relations and also of short-term bank loans. [1, 2, 3]

Liquidity analysis determines the company's ability to pay its due obligations. In practice, it is implemented from a retrospective point of view, when it is evaluated whether the company was or is liquid and from a prospective point of view, when it is evaluated whether the company will be liquid in a certain future time period. [4, 5]

This contribution is focused on the retrospective analysis of liquidity using state variables. It is an assessment of the relationships between short-term assets and liabilities of the balance sheet, i.e. components of net working capital. In order to use the data from the balance sheet, it is necessary to respect the basic principles of their reporting: [6, 7]

- The balance sheet must clearly show when the liabilities are due, or when the reported assets can be monetized. This assumption is fulfilled, because in the balance sheet, asset and also liability items of a long-term and short-term nature are reported separately.
- Valuation of balance sheet items should reflect real values, especially the degree of riskiness of the item. The problem is solved by applying the principle of prudence in the reporting of assets and liabilities. The basic tools are correction items and asset depreciation.

1. METHODOLOGY AND METHODS

Liquidity analysis is of interest not only to business partners, creditors, managers, owners, but also employees of the company. It is an integral part of financial analysis and can be implemented using various approaches, methods and financial indicators. This article proposes the procedure for assessing the liquidity of an enterprise using selected balance sheet items in five steps.

1. Vertical analysis of the balance sheet. The aim is to establish the size relation of a selected balance sheet item to the total value of assets, both on the asset side and on the liability side. As a rule, this relationship is expressed as a percentage.
2. Calculation of liquidity indicators using balance variables. The aim is to quantify differential, proportional, so-called "atypical" liquidity indicators and indicators of the turnover period of property components for a certain period of time.
3. Comparison of indicators over time. The aim of the comparison is to determine the development of indicators, which is monitored by means of absolute increment/decrement, pace of development and rate of increment/decrement of the monitored quantity. It is useful to graphically represent the calculated values of individual indicators using a suitably selected graph (bar, line, etc.).
4. Comparison of liquidity indicators with industry averages. The aim of the comparison is to identify weaknesses in the liquidity of the analyzed enterprise in comparison with the situation in the sector (benchmark) in which the enterprise operates. It uses mean values of financial indicators for the industry, which are processed according to the Statistical Classification of Economic Activities, abbreviated as SK NACE Rev. 2. It is advisable to display the benchmarking results using the so-called "spider graph". For comparability of graphs, it is necessary to convert the values of all indicators into percentages. The benchmark, i.e. one hundred percent, represents the sectoral median of the financial indicator. The value of the indicator of the analyzed enterprise will be expressed depending on whether it is:

- The maximum indicator, i.e. a higher value of the indicator reflects the better financial situation in the enterprise:

$$CVI_{max} = \frac{VI_{Industry}}{VI_{Enterprise}} \quad (1)$$

- The minimum indicator, i.e. a lower value of the indicator, reflects the better financial situation in the enterprise:

$$CVI_{min} = \frac{VI_{Enterprise}}{VI_{Industry}} \quad (2)$$

Where CVI_{max} is the converted value of the maximum indicator for the enterprise, CVI_{min} the converted value of the minimum indicator for the enterprise, $VI_{Industry}$ the mean value of the indicator for the industry and $VI_{Enterprise}$ the value of the indicator for the enterprise.

The values of the compared financial liquidity indicators displayed in the spider chart for the year under consideration will show in which evaluated indicators the company is better relative to the industry (values located above one hundred percent) or worse (values below one hundred percent).

5. Proposal of measures to improve the level of liquidity in the enterprise. Unsatisfactory liquidity or insolvency can be caused either by the operation of an enterprise (primary insolvency) or by the insolvency of its business partners (secondary insolvency). In order to achieve the required level of liquidity, an enterprise may combine the implementation of the following measures: [5]
 - Increase sales by changing the assortment, adjusting prices, improving the efficiency of your own marketing mix. These measures are long-term and do not contribute in practice to increasing liquidity in the short term.

- Speed up debt collection and slow down the pace of repayment of liabilities. These measures, if effective, quickly improve liquidity.
- Increase the amount of cash by selling off part of the assets. The measure is transparent and does not harm the company's relations with its business partners.
- Use external resources by increasing equity, by issuing bonds, issuing another shares, or obtaining a bank loan. With these measures, the enterprise assumes additional obligations that it will have to repay in the future.

2. RESULTS

The liquidity analysis is processed using ex-post analysis, for period 2019 - 2021, in a company operating in the Slovak Republic and engaged in the business of road freight transport. The development of liquidity indicators is assessed using the growth index, absolute and relative change.

2.1 Vertical balance sheet analysis

Vertical analysis on the asset side distinguishes and evaluates individual items of assets according to their ability to be converted into cash, thus their liquidity, in the period under review. Individual asset items are ranked from the least liquid to the most liquid in the balance sheet.

The asset liquidity overview (Table 1) is only informative. In terms of liquidity, it is necessary to set aside necessary and unnecessary assets for less liquid assets, assets for sale and rent. This gives a quantitative overview of the amount that can help in case of liquidity bottlenecks. Unnecessary assets must be valued at market prices, otherwise the division loses its information capacity.

Table 1: Degrees of asset liquidity

Degree of asset liquidity (% of total assets)	2019	2020	2021
Illiquid assets	45.99	49.62	53.69
Long-term liquid assets	1.29	1.42	0.30
Less liquid assets	8.85	10.54	7.58
In the short term realizable assets	40.14	32.08	37.88
The most liquid assets	3.73	6.34	0.55

Source: Own processing

In the vertical analysis of the liability side (Table 2), the ratio between external and own funds is important, and also the breakdown of liabilities into short-term and long-term. It is advisable to divide liabilities into liabilities for which maturities can be extended and liabilities for which this is not possible. The importance of this division increases in the case of solving weak points in the area of liquidity, and this is only possible if the company knows its suppliers thoroughly. This breakdown becomes increasingly important when addressing liquidity vulnerabilities and is only possible if the enterprise has a thorough knowledge of its suppliers.

Table 2: Degrees of indebtedness

Degree of indebtedness (coef.)	2019	2020	2021
External Capital / Equity	3.87	5.20	11.90
External Capital / Total Capital	0.79	0.83	0.92

Source: Own processing

Debt to equity, i.e. the ratio of external capital and equity, acquires high values over the entire reporting period. A value of less than 2 is considered optimal. The total indebtedness, i.e. the ratio of external and total capital, should not exceed 70 %, as exceeding this value is an alarming situation for the company. In the analysed company, the degree of indebtedness has an increasing tendency.

During the reporting period, it reaches values higher than recommended, even reaching indebtedness of 92 % in 2021.

2.2 Analysis of liquidity differential indicators

The basis of the analysis is an assessment of the relationship between property and liability items of the balance sheet. In an enterprise, the amount of net working capital (Table 3) is not stable because it is directly related to the enterprise activity, in which the volume of current assets and current liabilities is constantly changing. The positive value of net working capital is positively evaluated, since there is a part of the current assets in the enterprise, which, although it changes, but because it still shows a certain volume over time, it is advantageous that it be covered by long-term resources.

Table 3: Analysis of net working capital

Indicator (EUR)	2019	2020	2021	Absolute charge (EUR)	Index (coef.)	Relative charge (%)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>(4-2)</i>	<i>(4 / 2)</i>	<i>[(4-2) / 2]·100</i>
Stock	938,923	1,021,277	621,964	-316,959	0.6624	-33.76
Short-term receivables	4,442,276	3,328,155	3,300,663	-1,141,613	0.7430	-25.70
Financial assets	412,603	658,269	47,866	-364,737	0.1160	-88.40
Short-term current assets	5,793,802	5,007,701	3,970,493	-1,823,309	0.6853	-31.47
Short-term liabilities (in the narrower sense)	4,421,530	3,811,193	3,043,016	-1,378,514	0.6882	-31.18
Current bank loans	1,329,981	3,262,331	2,872,415	1,542,434	2.1597	115.97
Current liabilities	5,751,511	7,073,524	5,915,431	163,920	1.0285	2.85
Net working capital	42,291	-2,065,823	-1,944,938	-1,987,229	-45.9894	-4,698.94

Source: Own processing

In the analysed company, the development of net working capital is negative. Short-term current assets in 2021 decreased by 31.47 % compared to 2019, while at the same time short-term liabilities increased by 2.85 %, ultimately causing net working capital to decrease by EUR 1,987,229.

2.3 Analysis of liquidity ratios

First, second and third degree liquidity ratios are most commonly used in this analysis (Table 4). The construction of second and third degree liquidity ratios is based on the assumption of a relatively rapid conversion of short-term receivables and stock into cash items, which can then serve to pay short-term liabilities.

Table 4: Analyses of liquidity ratios

Indicator (coef.)	2019	2020	2021	Absolute charge (coef.)	Index (coef.)	Relative charge (%)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>(4-2)</i>	<i>(4 / 2)</i>	<i>[(4-2) / 2]·100</i>
Liquidity 1 st degree / Cash ratio	0.0696	0.0925	0.0079	-0.0617	0.1135	-88.65
Liquidity 2 nd degree / Quick Ratio	0.8252	0.5703	0.5619	-0.2633	0.6809	-31.91
Liquidity 3 rd degree / Current Ratio	0.9835	0.7138	0.6651	-0.3184	0.6763	-32.37

Source: Own processing

In the analysed company, liquidity ratios in all reporting periods do not reach the recommended values, and their development has a negative tendency.

2.4 Analyses of so-called "atypical" liquidity indicators

"Atypical" indicators (Table 5), although by their design indicative of the liquidity of an enterprise, are less frequently used in liquidity analysis.

Table 5: Analysis of so-called "atypical" liquidity indicators

Indicator (coef.)	2019	2020	2021	Absolute charge (coef.)	Index (coef.)	Relative charge (%)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>(4-2)</i>	<i>(4 / 2)</i>	<i>[(4-2) / 2]·100</i>
Insolvency	1.3419	1.5853	1.2289	-0.113	0.9158	-8.42
Ratio of current assets to external capital	0.6584	0.5753	0.4938	-0.1646	0.7500	-25.00
Equity quota	0.4333	0.3155	0.1431	-0.2902	0.3303	-66.97
Coverage of non-current assets by long-term external capital	0.5480	0.2998	0.4279	-0.1201	0.7808	-21.92
Coverage of non-current assets by long term resources	0.9813	0.6153	0.5710	-0.4103	0.5819	-41.81

Source: Own processing

The development of all atypical indicators has a decreasing tendency. Although the insolvency indicator has a positive trend, its values are above 1 over the period under review, which confirms that the enterprise makes greater use of business credit and that there is a violation of payment discipline (primary insolvency). The indicator coverage of non-current assets by non-current resources acquires a value of less than 1 in all periods, which indicates that the enterprise is undercapitalized.

2.5 Analysis of assets turnover time indicators

Companies also use turnover indicators when assessing liquidity (Table 6). These are indicators that indicate the time for which a certain asset component is liquid in the normal course of business activity. Turnover time indicators in the analysed period have a decreasing trend, which can be assessed positively.

Table 6: Analysis of assets turnover time indicators

Indicator (days)	2019	2020	2021	Absolute charge (days)	Index (coef.)	Relative charge (%)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>(4-2)</i>	<i>(4 / 2)</i>	<i>[(4-2) / 2]·100</i>
Inventory turnover time	18	20	17	-1	0.9444	-5.56
Collection period of short-term receivables	74	56	73	-1	0.9865	-1.35

Source: Own processing

2.6 Comparison of company liquidity indicators with industry median

Selected liquidity indicators are compared with average values according to SK NACE Rev. 2 for the relevant industry. Average values are drawn from the Universal Register of the Slovak Republic. A comparison of selected indicators is presented in Table 7.

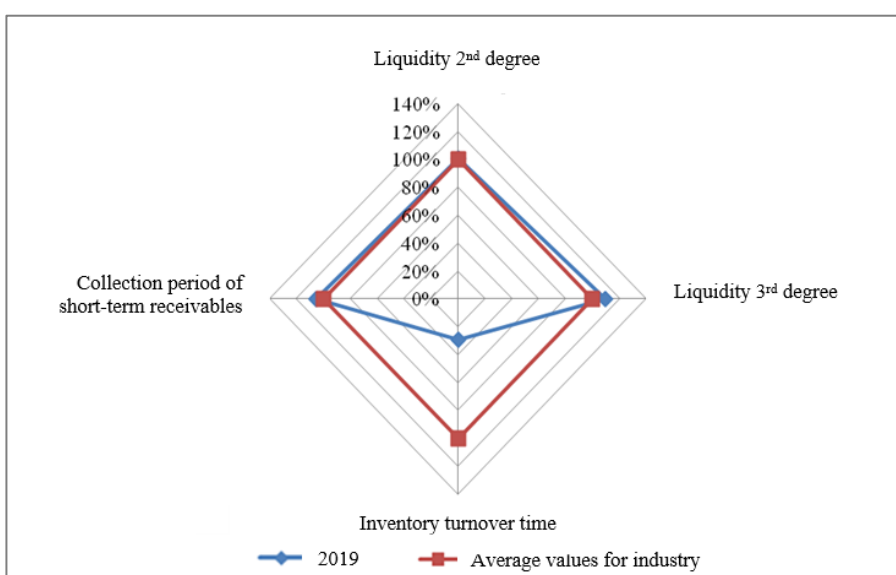
Table 7: Comparison of selected liquidity indicators with industry

Indicator	Unit	2019		2020		2021	
		Company	Industry	Company	Industry	Company	Industry
Liquidity 2 nd degree	coef.	0.8252	0.8200	0.5703	0.6300	0.5619	0.6400
Liquidity 3 rd degree	coef.	0.9835	0.9000	0.7138	0.7100	0.6651	0.6900
Inventory turnover time	days	18.00	5.22	20.00	3.15	17.00	2.09
Collection period of short-term receivables	days	74.00	78.08	56.00	73.04	73.00	94.69

Source: Own processing

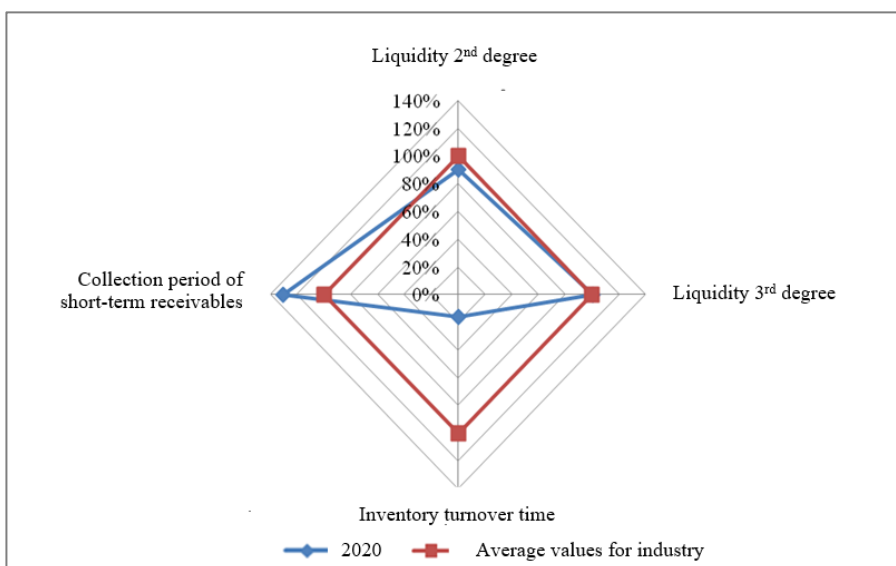
The converted values of the indicators in Figures 1, 2, 3 are determined according to the relations (1) and (2).

Figure 1: Spider chart for 2019

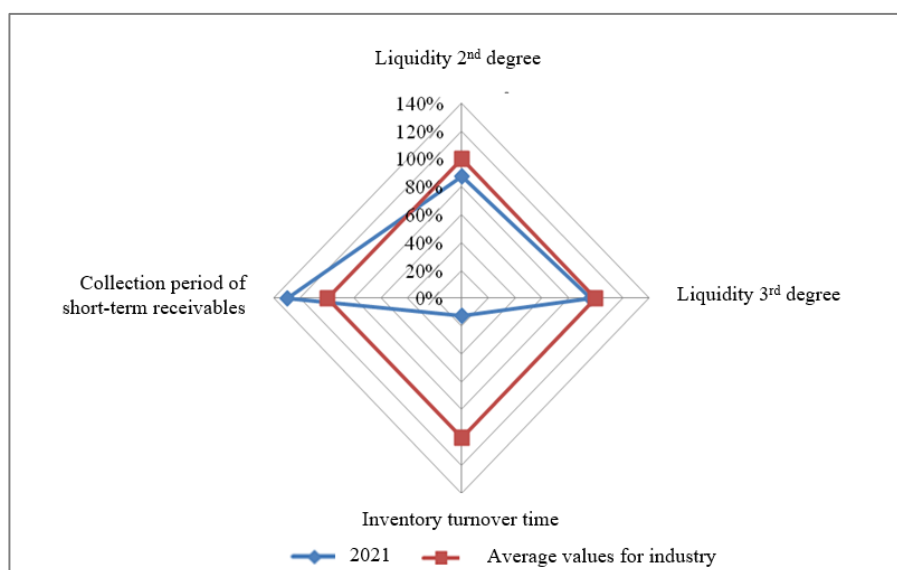

Source: Own processing

Figure 2: Spider chart for 2020

Source: Own processing

Figure 3: Spider chart for 2021

Source: Own processing

Figures 1, 2 and 3 show that the enterprise performs positively compared to industry in terms of receivables collection period, acquiring lower values than industry averages in each of the years under review, as well as 2nd degree liquidity in 2019 and 3rd degree liquidity in 2019 and 2020, when it achieved higher values than in the industry. The company performed significantly worse than the industry average at the indicator time of inventory turnover. The reason for this situation is the fact that, in addition to its main business activity in the field of road freight transport, the company also operates in sale of new passenger cars and commercial vehicles. The inventory also includes new cars and original spare parts, which ultimately extend the turnover period of inventory.

2.7 Proposal for measures

In order to avoid the risk of a liquidity crisis, it is necessary in the company to pay increased attention to inventories, short-term receivables from customers and cash. For the above areas, measures are proposed:

- Reduce inventory turnover time by implementing an effective inventory management system so as not to disrupt the smooth and trouble-free running of business processes, at the necessary time, place and with minimal costs, determine the optimal amount of inventory (take into account the mandatory and recommended set of inventory of spare parts and accessories).
- Speed up the collection of receivables by monitoring compliance with the due date of receivables, apply penalties in case of non-compliance with the due date.
- Reduce the risk of non-payment for goods or services by thoroughly examining the solvency of business partners, in case of unpaid receivables against the company, not to execute further orders.
- Provide customers with a bonus for payment in cash.
- Increase sales of own products (sales of road and rail transport, forwarding, customs declarations, truck service), goods (sales of passenger and commercial vehicles, fuel, original spare parts and accessories) and services (service of passenger cars and commercial vehicles).
- Optimize the long-term debt ratio, retain the earnings as a source of financing for the company, etc.

CONCLUSION

Based on practical experience, it can be concluded that measuring liquidity using balance sheet items has its advantages but also disadvantages. The advantages include a simple and quick calculation of liquidity indicators, which results from the fact that the input data (relevant balance sheet items) are known in companies at any moment of their economic development. The disadvantage is the fact that the focus of the listed liquidity indicators is only on the area of net working capital, i.e. on current assets and current liabilities. Since the reality of company financial management is considerably more complex, the analysis of net working capital needs to be supplemented by an analysis of the main sources of cash income and the purposes for which these funds were spent.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper was developed within the projects: KEGA 019TUKÉ-4/2022, VEGA 1/0340/21, APVV-19-0418.

REFERENCES

- [1] Belás, J., Chovancová, B., Gavurová, B., Ključnikov, A., Čepel', M., Kotásková, A., & Virglerová, Z. (2018). *Firemní management*. Žilina: Vydavateľstvo GEORG Žilina. ISBN 978-80-8154-222-0
- [2] Hajdúchová, I., Giertliová, B., Sedliačiková, M., & Šulek, R. (2020). *Finančné riadenie* (1st edition). Zvolen: Technická univerzita vo Zvolene. ISBN 978-80-228-3256-4
- [3] Kasajová, M., Medvecká, I., & Biňasová, V. (2018). *Finančné riadenie podniku* (1st edition). Žilina: Žilinská univerzita v Žiline. ISBN 978-80-554-1428-7
- [4] Knápková, A., & Pavelková, D. (2010). *Finanční analýza. Komplexní průvodce s příklady* (1st edition). Praha: Grada Publishing, a.s. ISBN 978-80-247-3349-4
- [5] Kotulič, R., Király, P., & Rajčániová, M. (2018). *Finančná analýza podniku* (3rd revised and supplemented edition). Bratislava: Wolters Kluwer SR s. r. o. ISBN 978-80-8168-888-1
- [6] Landa, M. (2007). *Finanční plánování a likvidita* (1st edition). Brno: Computer Press, a.s. ISBN 978-80-251-1492-6
- [7] Režňáková, M., Nývltová, R., Polák, D., & Šunka, J. (2010). *Řízení platební schopnosti podniku* (1st edition). Praha: Grada Publishing, a.s. ISBN 978-80-247-3441-5

CONTACTS TO THE AUTHORS

doc. Ing. Jaroslava Janeková, PhD.
jaroslava.janekova@tuke.sk
Technical University of Košice
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia

doc. Ing. Alžbeta Suhányiová, PhD.
alzbeta.suhanyiova@tuke.sk
Technical University of Košice
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia

DECISION-MAKING ON TRADE CREDIT AND RECEIVABLES USING NPV AND BEP

MELLES HAGOS Tewelde

Abstract: It is observable in today's Hungarian market economics that they initiate liquidity procedures, even though the firm has a profit. In more cases, the cause is the shortage or insufficiency of credit management. This event is not only a feature of Hungarian business entities but also in every market economics. It is obvious that an entity operates on the perfect market, and it needs to keep the debtors by giving credit in order not to lose them, this will increase the cost of the given firm by increasing its sales credit. The three characteristic elements of receivables risk, economic value, and futurity emphasize efficient management of account receivables. Without efficient management of trade credit, things may go wrong in the defined company. The different factor, which plays a great role in the operation of debtors should be examined on time and the credit manager should take the necessary action to minimize the risk in liquidity. The main aim of this paper is to call attention to the most important element of credit management theory and practice concerning evaluation, control, credit decisions and analysis.

Keywords: credit policy, stretching, credit term, NPV, BEP annual implicit cost, control, and monitoring receivables

INTRODUCTION

There will be about the valuation and controlling of accounts receivable of merchandise and manufacturing entities from the viewpoint of financial management and financial accounting in this paper.

In the case of many firms, the profit is high, but the cash equivalent (the result of operating cash flow, investment cash flow, and financing cash flow) is exceptionally low or negative. This is disadvantageous from the side of the business entities in the need for liquidity to satisfy their obligation.

The analysis of this problem is necessary to know the practice and theory of credit management in question. This article devotes its time to the attempts to investigate to solve the problems by applying net present value and breakeven point.

The main point of the examined problem is the following: any manufacturing or merchandise firm always wants to sell its product. As a result, the firm is being forced to sell its product on credit. If it does not accept to sell in credit, it can lose its potential customers. However, if it grants its products in credit, it takes some amount of risks when the customer does not pay at all. It is clear such kind of sale terms need a careful method of risk analysis.

The receivables form the part of operation cost of the firm. The extension of credit to customers is a cost of doing business. By keeping its money tied up in accounts receivable, the firm loses the time value of money and runs the risk of non-payment by customers. In turn for incurring these costs, the firm can be competitive, attract and retain customers, and maintain and improve sales and profits.

In general, firms that have strong capital position, have their experts of financial analyst, the one who plans and follows the formation of receivables with the help of credit policy. The credit policy consists of the terms of sales, credit analysis, and collection policy.

The practice of the international firm shows that the ratio of debtors to total assets ranges between 20% to 25% and for the average manufacturing, they account for about 37% of current assets during the operation period in many countries (Weston & Copland, 1988). This represents a considerable investment of funds, and so the management of this asset can have a significant effect on the cash flow of the companies. From the buyer's point of view, the economic value in goods and

services process immediately ownership at the time of sale, while the seller expects an equivalent value to be received later on.

Nevertheless, the question is does the company have enough money from operation to continue in the following year its operations? The answer may be no because the firm does not have a good record for the collection of debts. If the debtors do not pay when it is due, the problem will raise. The buyer's cash payment for goods and services will be made in the future at the time, which is agreed by both parties, but the future is always not certain. To minimize such kind of problem, it is advisable to analyze the credit terms and receivables policies, and components of credit policies by applying the theory of NPV and BEP.

Credit management and policies have a close relation to inventory management. Credit management is a problem of bringing to balance the profitability and liquidity. Credit terms provide sales attraction, and the company allows a longer time for customers to pay, the greater the sales and the possible profits. However, the longer the credit term the greater is the amount of account receivables and the greater the possible strain on the company's liquidity.

The credit sale relationship between **customers** and **suppliers** is a trust based on mutual needs. The customer in general selects the supplier based on its reputation as a source of quality at an acceptable price. The supplier accepts the order and extends the credit necessary to facilitate the sale if it believes the customer will honor the contract by paying the invoice according to the terms agreed. Both parties agree to a contract and are expected to live up to its terms

The buyer according to the criterion the buyer seems important because both parties to every transaction do the necessary pre-transaction investigation and are prepared to contract the quality of the seller's product and evaluate the system works. This information can usually be gathered through associations with other buyers and trade associations. In the same way, credit managers gather information about customers. The sources of information will be discussed under credit analysis.

The credit manager in the company has responsible for assessing the financial situation of the company using different methods and analyzing procedures to achieve the target of the company.

The firm's financial manager has to analyze and decide to which customer to grant credit or no. In order to analyze and decide, he has to plan and control account receivable through the establishment of credit policy, which includes determining the terms of sales, credit analysis, and collection policy. To do planning and controlling is needed the necessary information about the customers using statistical methods and necessary models in order to manage the credits given or to be given about customers.

2. CREDIT AND RECEIVABLES

When a firm sells goods and services it can demand cash on or before the delivery date or it can extend credit to customers and allow some delay in payment. Granting credit is investing in a customer; an investment tied to the sale of a product or service. The granting of credit will be determined by the firm's credit policy.

Investing in accounts receivable requires consideration of several interrelated aspects: investment costs, losses from bad debts, the impact of credit terms on sales, and the related cash flows, for instance for inventory purchases.

The major decision variables are credit policy variables and collection policy variables.

The credit policy affects directly total credit sales and the proportion of early payments and indirectly affects the proportion of overdue payments. Cash discounts offer substantial financial advantages to buyers.

The buyer's major decision is whether to take the discount or whether to delay payment beyond the due date, which is called stretching payables. If payables are not stretched, the economically correct decision for the buyer is to pay the invoice on the last date of the discount or the last day of the credit period. If the buying firm can earn interest from its demand deposits at the bank or can invest the resources in a money market account, it should never pay before the final credit period.

The costs associated with granting credit are not trivial. First, there is the chance that the customer will not pay. Second, the firm has to bear the costs of carrying the receivable, the credit policy decision thus involves a trade-off because of the benefit of increased sales and the cost of granting credit.

If a firm decides to grant credit to its customers, then it must establish a procedure for extending credit and collecting. The firm will have to deal with the following components of credit policy: **Terms of sale, credit analysis, and collection policy.**

2.1 Terms of the sale

Terms of the sale establish how the firm proposes to sell its goods and services. A basic decision is whether the firm will require cash or will extend credit. If the firm does grant credit to the customer, the terms of sale will specify the following distinct elements: the period for which credit is granted (credit period), the cash discount and the discount period, and the type of credit instrument.

The **credit period** is the basic length of time for which credit is granted. It is almost always between 30 and 120 days. If a cash discount is offered, then the credit period has two components: *the net credit period and the cash discount period.*

In many cases, the terms of sale are remarkably archaic and literally date of previous centuries. An organized system of trade credit that resembles Current practice can be easily traced to the great fairs of medieval Europe, and they almost surely existed long before then.

The easiest way to understand the terms of sale are to consider the terms of 2/10, net 60 are common (Beckman, 1962). This means that customers have 60 days from the invoice date to pay the full amount, however, if payment is within 10 days, a 2 percent cash discount can be taken.

The beginning of the credit period depends on the contractors' agreement: the *invoice date* could be the beginning of the credit period, the terms of sale might be *receipt of goods (ROG)* and the beginning of the credit period could be *end-of-month (EOM)*.

The credit instrument is the basic evidence of indebtedness. Most trade credit is offered on an open account. This means that the only formal instrument of the credit is the invoice, which is sent with the shipment of goods and which the customer signs as evidence that the goods have been received, afterwards, the firm and its customers record the exchange on their books of account.

The problem of determining the credit period: according to the normal approach, if the credit period is too long or too short it will be disadvantageous to seller and buyer respectively. The credit policy of the firm is the important phase in determining the optimal credit period.

One of the most important points in determining the credit period is the buyer's operating cycle.

The **operating cycle** has two components: The **inventory period** and the **receivable period**.

- The buyer's inventory period is the time it takes the buyer to acquire inventory, process it, and sell it.
- The buyer's receivable period is the time it then takes the buyer to collect on sale, Note that the credit period that it is offered is effectively the buyer's payable period.

If the firm's credit period is longer than the buyer's inventory period, then it finances a portion of the buyer's operating cycle and thereby shortens the buyer's cash cycle. If the seller's credit period exceeds the buyer's inventory period, then it is not only part of financing the buyer's inventory purchases, but part of the buyer's receivable as well.

Furthermore, if the seller's credit period exceeds the buyer's operating cycle, then the firm is effectively providing financing for aspects its customer's business beyond the immediate purchase and sale of our merchandise. The reason is that the buyer effectively has a loan from the firm even after the merchandise is resold, and the buyer can use that credit for other purposes.

For this reason, the length of the buyer's operating cycle is often cited as an appropriate upper limit to the credit period.

The shortening of the credit period will decrease the tension of the buyers to buy from the firm. Therefore, when the credit period comes to be the same as the customer's operating cycle, let us consider the situation as optimum.

There are several other factors, which influence the credit period. Many of these also influence our customer's operating cycle; so once again, these are related subjects. Among the most important are:

Perishable and collateral value, consumer demand, cost, profitability and standardization, credit risk, the size of the account, competition, and customer type.

The **costs of credit**: as it has been discussed, **cash discounts** are often part of the terms of sale. One reason discounts are offered is to speed up the collection of receivables and another reason for cash discounts is that they are a way of charging higher prices to customers who have had credit extended to them.

When the firm offers a cash discount to the customer, the customer will be in a position to decide. That is, he/she has to decide to accept the offer or no, or he/she has to wait up to the end of the credit period. He/ she has to evaluate the two decision alternatives with the help of the **annual percentage rate**. The annual percentage rate could be applied to **repeated** and **non-repeated** customers.

In the case of repeated customers first, let's see when the firm offers credit to its repeated customers. So, the determining of the annual percentage rate will be as follows. Let P_c be the price of the goods taken in credit P_d is the price of goods if the customer accepts the cash discount, and i is the interest rate as well as n the number of days for the credit period.

$$P_c = P_d (1 + i)^{\frac{n}{360}} \quad (1)$$

It can be seen from equation (1) that the repeated customers' financial relation with credit is considered as compound interest and the cash discount period is not taken into consideration, but the credit period.

It can be reduced to the **annual percentage rate (APR)** from the first equation.

$$APR = \left(\frac{P_c}{P_d} \right)^{\frac{360}{n}} - 1, \quad (2)$$

where d is the cash discount rate, that is, $P_d = P_c(1-d)$, then we will have the following equation:

$$APR = \left(\frac{1}{1-d} \right)^{\frac{360}{n}} - 1 \quad (3)$$

Here the annual percentage rate is compound interest as if the customer takes credit up to the end of the credit period. If the annual percentage rate is extremely high the customer has to take credit from other financial sources with lower interest rates or he/she has to accept the cash discount.

In the case of non-repeated customers: when a transaction is on a single-event basis, a simple interest equivalent is more appropriate:

The amount of simple interest is equal to the product of the principal times the rate period times the number of periods:

$$I = P_d \times i \times n \quad (4)$$

The future value or if the customer refuses the cash discount the amount, he has to pay at the end of the credit period is called P_c , and denotes the principal plus interest accumulated at the of the credit period.

$$P_c = P_d \left[1 + \left(i + \frac{n}{360} \right) \right] \quad (5)$$

$$AIC = \left(\frac{P_c - P_d}{P_d} \right) \left(\frac{360}{n} \right) \quad (6)$$

where d is the cash discount rate, that is, $P_d = P_c(1-d)$, then the following equation will be reduced:

$$AIC = \left(\frac{d}{1-d} \right) \left(\frac{360}{n} \right) \quad (7)$$

Failure to take the discount is equivalent to Borrowing the amount of payable for the credit period at an **annual implicit cost** on single event basis.

In the case of Stretching payables: payment delayed beyond the credit period should signal to the credit manager that one or more of the following reasons might be the cause: payment has been simply overlooked, the debtor is having financial problems and the discount is not an attractive enough incentive to induce early payment.

The first two possibilities are properly part of the credit review and granting function of the credit department. However, if the discount is not enticing enough, the credit manager should attempt to understand why this is the case, as part of this analysis, it is useful to analyze why customers stretch payables.

The critical questions the debtor must ask when paying invoices are these: should payables be stretched? If payables are stretched, for how long should they be?

The factors to consider are the loss of credit standing and reputation against the value of using the stretch funds. These considerations require quantification of loss of credit standing and reputation, which is obviously a difficult task. Stretching of a short period of time is less damaging to the firm than stretching for a long period; the firm the payable is owed to, also affects the cost of stretching. Factors such as the seller's size, and relative financial strength, good will between the two companies, and alternative sources of supply influence the credit and reputation loss function.

If the management of the customer's firm stretches the credit from 30 days and normally pays 50 days from the invoice date, then the firm borrows the payable for 40 days in both type of annualized implicit cost, in case of denying to pay on the discount period.

In the case of stretching payable the compound interest and simple interest can be applied for the repeated customers and non-repeater customers respectively.

If the cash discount, discount period, and credit period is increased the sales volume will increase. The firm gains sales from competitors and from new customers to the market since increasing these credit variables effectively lowers the market price. The increased discount amount results in the buyer remitting a smaller amount. Lengthening the discount period and the credit period means that the present value of the amount due is now less.

2.2 Analyzing Credit Policy

Extending credit to customers often involves a trade-off between holding inventory and account receivables. The credit decision should be taken only after the credit manager has considered completely all aspects of granting credit and the way this decision integrates with other decisions and policies of the firm.

The decisions may consist of the following factors: the amount of money to be invested in credit, the type of credit terms, the type of recipient of the credit, monitoring the receivables, and structuring the collection process.

These factors must be evaluated in conjunction with other corporate policies. If scarce funds are used for credit extension, then fewer investable funds are available for both long-term purposes (investment in fixed assets) and short-term assets (investment in inventory). Of course, most firms help finance the extension of credit by using trade credit themselves. As a major component of the cash conversion cycle, trade credit is a significant tool for management to use in maximizing the use of its resources.

The goal of credit decisions is to maximize shareholders' wealth. Unfortunately, all too often the decision to extend is a passive one. Too little consideration is given to the effect of credit extension on the firm's revenue and cost structures.

In evaluating credit policy, there are five factors that should be taken in to consideration:

1. Revenue effect, 2. Cost effect, 3. The cost of debt. 4. The probability of nonpayment, 5. The cash discount.

To illustrate how credit policy can be analyzed, it should used start using the NPV model. The firm is evaluating a request from some major customers to change its current policy to nearly one month (30 days).

To analyze this proposal, we define the followings:

P = price per unit

V = **variable cost unit**

Q = current quantity sold per month

Q^* = quantity sold under the new policy

R = Monthly required return

Not considering the discounts and the possibility of default here. Also, we ignore taxes because they do not affect our conclusions. To illustrate the NPV of changing credit policies:

Monthly income with old policy:

$$\text{Contribution margin} = (P - V) \times Q \quad (8)$$

If the firm does change to net 30 days on sale, then the quantity sold will rise to Q^* . Monthly income will increase to $P \times Q^*$, and costs will be $V \times Q^*$ the monthly income under the new policy will thus be:

$$\text{Contribution margin} = (P - V) \times Q^* \quad (9)$$

The relevant incremental profit is the difference between the new and old contribution margin terms: Incremental profit = $(P - V) \times (Q^* - Q)$. This says the benefit each month of changing policies is equal to the gross profit per unit sold, $(P - V)$, multiplied by the increase in sales, $Q^* - Q$. The present value of future incremental profit is thus:

$$PV = [(P - v)(Q^* - Q)] \quad (10)$$

Now it is obvious that the benefit of changing the policy from equation 10, but the question is what is the cost? There are two components to be taken in consideration:

- Because the quantity sold will rise for Q to Q^* . The firm will have to produce $Q^* - Q$ more units at cost of $v \times (Q^* - Q)$,
- The sales that would have been collected this month under the current policy ($P \times Q$) will not be collected. Under the new policy, the sales made this month will not be collected until 30 days later. The cost of the change is the sum of these two components:

$$\text{Cost of changing policy} = PQ + v \times (Q^* - Q) \quad (11)$$

The NPV of granting credit according to the relation which is discussed above:

$$\text{NPV of changing} = - [PQ + v(Q^* - Q)] + [(P - v)(Q^* - Q)] / R \quad (12)$$

Therefore, the change is very profitable. Based on the discussion taking thus far, the key variable for the firm is $Q^* - Q$, the increase in unit sales. The projected increase per unit is only an estimate, so there is some forecasting risk. Under circumstances, it's natural to wonder what increase in unit sale is necessary to break even. It can be calculated the break-even point by setting the NPV = 0, where there is no gain or lost and solving for $(Q^* - Q)$:

$$Q^* - Q = \frac{(PQ)R}{(P - V) - R \times V} \quad (13)$$

This tells us that the change is a good idea as long as the firm is confident that it can sell at least more units per month.

2.2.1 Optimal Credit Policy

It is obvious that it is shown how to compute NPV for changes in credit policy, but it is not discussed how to calculate the optimal amount of credit or the optimal credit policy. In principle, the optimal amount of credit is determined by the point at which the incremental revenues from increased sales are exactly equal to the incremental costs of carrying the increase in investment in account receivables.

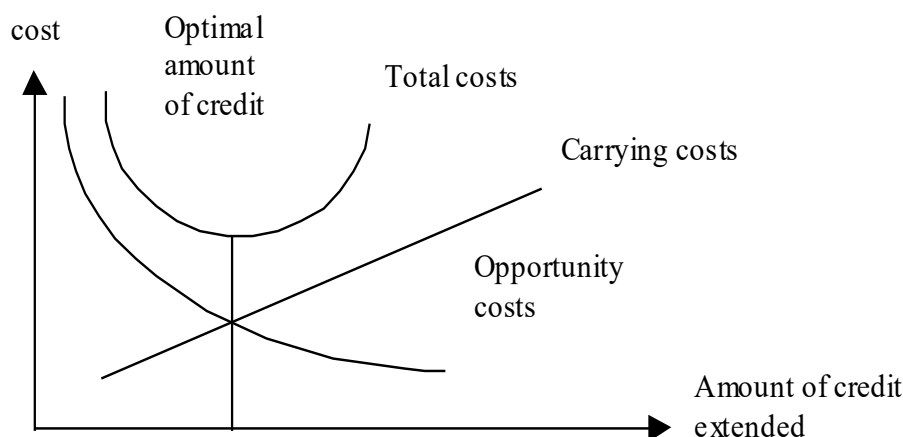
A carrying cost is the cost, which results because of granting credit. Its amount depends on the size of the credit offered. The carrying costs associated with granting credit come in three forms.

1. The required return on receivables
2. The losses form bad debts.
3. The cost of managing credit and credit collections

The third cost, the cost of managing credit, is the expenses associated with running the credit department. These three costs depend on the type of firm's policy whether to increase or decrease their amount. If the firm follows a flexible credit policy these costs attempt to increase.

If a firm has a very aggressive credit policy, then all of the associated costs will be low. In this case, it will be a shortage of credit, so there will be an opportunity cost.

This foregone benefit comes from two sources, the increase in quantity sold, $(Q^* - Q)$, and potentially a higher price. The opportunity costs go down as credit policy is relaxed.

Figure 3: The costs of granting credit

In Figure 3 there is a point where the total credit cost is minimized. This point corresponds to the optimal investment in receivables. If the firm extends more credit than this minimum (A^*), the additional Profit from new customers will not cover the carrying cost of the investment in receivables.

In general, the costs and benefits of extending credit will depend on the characteristics of particular firms and industries. For example, it is likely that the firms with excess capacity, low variable operating costs and repeat customers will extend credit more liberally, than other firms.

Firms that grant credit have the expense of running a credit department. In practice, firms often choose to contract out all or part of the credit function to a factor, an insurance company or a captive finance company.

A firm would choose to set up a separate company to handle the credit function because there are several reasons but primarily one is to separate the production and financing of the firm's products for purposes of management financing and reporting. For example, the finance subsidiary can borrow in its own name, using its receivables as collateral and the subsidiary often carries a better credit rating than the parent. This may allow the firm to achieve an overall cost of debt that is lower than could be obtained if production and financing operations were commingled.

2.3 Credit analysis

Credit analysis refers to the process of deciding whether to extend credit to a particular customer. Once a firm decides to grant credit to its customers, it must then establish guidelines for determining who will and will not be allowed to buy on credit. It usually involves two steps: Gathering relevant information and determining creditworthiness.

If a firm does want credit information on customers, there are a number of sources used to assess creditworthiness including the following:

- financial statement
- credit reports on the customer's payment history with other firms
- banks
- The customer's payment history with the firm

Collection of information is costly and time consuming. It is to the firm's benefit to expedite the decision process as much as possible. This decision process should continue until $MC=MR$. This technique is the very nature of the sequential decision approach. This system is based on several principles:

1. Information gathering and time consuming
2. Some information is virtually impossible to gather, while other information is useless.

3. Past experience with applicant is meaningful and may be used as a predictor for the future.

2.3.1 Credit evaluation and scoring

There are no magical formulas for assessing the probability that a customer will not pay. In very general terms, To evaluate the credit risk, credit managers should consider the five Cs of credit

1. Character: The customer's willingness to meet credit obligations
2. Capacity: The customer's ability to meet credit obligations out of operating cash flows
3. Capital: The customer's financial reserves
4. Collateral: An asset pledged in the case of default
5. Conditions: General economic conditions in the customer's time of business.

The importance of the five Cs is that they cause the credit manager to consider the overall financial and operational circumstances of both the credit granting and the applicant seeking credit.

Credit scoring is the process of calculating a numerical rating for a customer based on information collected, credit is granted or refused based on the result. A firm might rate a customer on the scale of poor, medium and good on each of the five Cs of credit using all the information available about the customer.

2.3.2 Simple NPV model

When the firm wants to grant credit, it has to classify the customers into non-repeated and repeated customers. To understand better the problems let's take into consideration the already investigated illustration. As a result, it tends to show the most important technical elements of credit analysis.

- a. In the case of non-repeated customer:** a new customer wishes to buy one unit on credit at a price of P per unit. If credit is refused, then the customer will not make the purchase. If credit is granted, then, in one month, the customer will either pay up or default. The non-payment probability is π . In this case, the probability $(1-\pi)$ can be interpreted the new customer will pay. The business does not have repeat customers so this is strictly about a non-repeated customer. We assume that the required return on receivables is R per month and the variable cost is V per unit.

If the firm refuses credit, then the incremental profit is zero. If it grants credit, then it spends V this month and expects to collect $(1-\pi) P$ next month.

The present value of granting credit is:

$$NPV = -V + \frac{(1-\pi)P}{(1+R)} \quad (14)$$

Therefore, if the $NPV(\pi)$ is greater or equal to zero, credit should be granted. Notice that it is divided by $(1+R)$ here instead of by R because it is now assumed that this is a one-time transaction.

An important point when a firm grants credit to a new customer is a firm risks its variable costs (V). It stands to gain the full price (P). For a new customer, then, credit may be granted if the default probability is high. The break-even probability can be determined by setting the NPV equal to zero and solving for π :

The break-even probability ($NPV(\pi=0)$),

$$\pi = -V \frac{(1+R)}{P} + 1 \quad (15)$$

The firm extends credit as long as there is a $(1-\pi)$ chance or better of collecting. This explains why firms with higher markups will tend to have loosened credit terms.

This percentage (π) is the maximum acceptable default probability for a new customer. If an old, cash-paying customer wanted to switch to a credit basis, the analysis would be different, and the maximum acceptable default probability would be much lower.

The important difference is that if the firm extends credit to an old customer, then it will risk the total sales price (P), because this is what should be collected if it does not extend credit. If the company extends credit to a new customer, we only risk our variable costs.

b. In the case of Repeat customers: the existing customer wants to get goods on credit at a price of P per unit. If the firm grants credit, it spends V this month, next month either this gets nothing, if the customer defaults, or it gets P , if the customer pays. If the customer does pay, then the customer will buy another unit of credit and the firms will spend V again. The profit for the month is thus $P-V$. In any subsequent month, this same $P-V$ will occur as the customer pays for the previous month's order and places a new one. We assume the rate of return of monthly account receivables is R .

It follows from our discussion that, in one month, the firm will receive nothing with probability π . With probability $(1-\pi)$, however, the firm will have a permanent new customer. The value of a new customer is equal to the present value of $(P-V)$ every month forever.

$$PV = (P-V)/R$$

The net NPV of extending credit is therefore:

$$NPV = -V + \frac{(1-\pi)(P-V)}{R} \quad (16)$$

The break-even probability ($NPV(\pi)=0$),

$$\pi = -V \frac{R}{P-V} + 1 \quad (17)$$

The firm should extend credit unless default is virtual certainty. The reason is that it only costs $(P-v)/R$ to find out who is a good customer and who is not. A good customer is worth $(P-v)/R$ amount of money, however, the firm can afford quite a few defaults.

Repeat business will often turn out that the best way to do credit analysis is simply to extend credit to almost anyone. It also points out that the possibility of repeat business is a crucial consideration. As the result, the important thing is to control the amount of credit initially offered to any one customer so that the possible loss is limited.

2.3.3 The linear Discriminant model

Discriminant analysis begins with the wish to statistically categorize two or more groups of cases, such as good or bad credit risks or solvent or insolvent a collection of discriminating variables that measure characteristics on which the groups are expected to differ. The mathematical objective of discriminant analysis is to weigh and linearly combine the discriminating variables in some fashion so that the groups are forced to be as statistically distinct as possible. This basic strength of linear discriminant models is that they do relate, in an objective fashion, several variables that the credit manager deems important to the evaluation of customers.

The manager of the credit department has to compare the past financial data of the customers in the sense that they were capable of fulfilling their credit agreement or not. This can be done from the financial statements of the existing customers. He can access to the current ratio (C) and debt-to-equity ratio (D) as well as other financial ratios.

Assume that the credit manager follows the current ratio, C , and the debt-to-equity ratio, D , of the applicant are important for assessing credit risk, they have not to be contaminated by window dressing. He has to differentiate from these ratios that they were good and bad customers.

The discriminant analysis helps the credit manager to grant credit for new customers or not.

$$Z = b_1(C) + b_2(D) \quad (18)$$

According to the assumption given above, we can determine the linear combination of the observed variables with the help of discriminant analysis. A $Z = Z(C, D)$ linear function is called discriminant function, which it can be determined between the groups and within the groups by maximization the quotient of the standard error.

The unknown parameter of discriminant function can be reduced as the followings: assume that we have n observed (C_i, D_i) variables, where there are s units of good customers and t units of bad customers. We record the classification using upper index.

$$(C_i^j, D_i^j), i = 1, \dots, s \text{ and } (C_i^r, D_i^r), i = 1, \dots, t. \quad (19)$$

In order to use the linear discriminant function for empirical analysis, we have to estimate the coefficient of equation (18). All members of good group are assigned $Z=1$ and all members of bad group are given $Z=0$. The method to estimate the discriminant function is the dummy regression.

Equation (18) can be explained as, where $z_i = Z_i - \bar{Z}$, $c_{1i} = C_{1i} - \bar{C}$, and $d_{2i} = D_{2i} - \bar{D}$

The following steps help to solve b_1 and b_2 ,

$$\begin{aligned} \text{Var}(C_i)b_1 + \text{Cov}(C_i, D_i)b_2 &= \text{Cov}(C_i, Z_i) \\ \text{Cov}(C_i, D_i)b_1 + \text{Var}(D_i)b_2 &= \text{Cov}(D_i, Z_i) \end{aligned}$$

The $\text{Var}(C_i)$, $\text{Var}(D_i)$, $\text{Cov}(C_i, D_i)$, $\text{Cov}(C_i, Z_i)$, and $\text{Cov}(D_i, Z_i)$ are calculated as follows:

$$\text{Var}(C_i) = \frac{\sum C_i^2}{n} - \left(\frac{\sum C_i}{n} \right)^2 \quad (20)$$

$$\text{Var}(D_i) = \frac{\sum D_i^2}{n} - \left(\frac{\sum D_i}{n} \right)^2 \quad (21)$$

$$\text{Cov}(C, D) = \frac{\sum C_i D_i}{n} - \frac{\sum C_i \sum D_i}{n^2} \quad (22)$$

$$\text{Cov}(C, z) = \frac{\sum C_i Z_i}{n} - (\bar{C})(\bar{Z}) \quad (23)$$

$$Cov(D, z) = \frac{\sum D_i Z_i}{n} - (\bar{D})(\bar{Z}) \quad (24)$$

$$b_1 = \frac{\begin{vmatrix} Cov(C, z) & Cov(C, D) \\ Cov(D, z) & Var(D_i) \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} Var(C_i) & Cov(C, D) \\ Cov(C, D) & Var(D_i) \end{vmatrix}} \quad (25)$$

$$b_2 = \frac{\begin{vmatrix} Var(C_i) & Cov(C, z) \\ Cov(C, D) & Cov(D, z) \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} Var(C_i) & Cov(C, D) \\ Cov(C, D) & Var(D_i) \end{vmatrix}} \quad (26)$$

The financial manager can decide to grant credit to the credit applicant depending on Z indicator, but he has to calculate the Z value for good and bad groups. The value of good groups will show higher value and the value of bad groups will be lower results. Assume that Z_1 is the maximum value of bad groups, and Z_2 is the minimum value of good groups. Theoretically, $Z_1 > Z_2$ is not excluded. This shows us that the financial manager did a mistake in the previous grouping, his principle of grouping was inconsistent. Therefore, according to the principle of strictness, the grouping must be done again.

In reality, a $Z_1 < Z_2$ and we give Z' is the Z value of new credit applicant.

- i. If $Z' \leq Z_1$, then the credit applicant will be denied,
- ii. If $Z' \geq Z_2$, then the credit applicant will be accepted.

If $Z_1 < Z' < Z_2$, the credit manager has to analyze in another point of view such as the applicant has never been delinquent or always paying. In this situation needs further analysis about the customer.

The point is that this system offers better approach to credit evaluation than does the simple five Cs' point system.

2.3.4 The NPV without inflation

A generalized NPV formation of a credit model in a non-inflationary environment is

$$NPV = \sum_{i=1}^m \frac{-I_t + F_t(1-T)}{(1+r)^t} \geq 0 \quad (27)$$

I_t : incremental investment in period t as a result of credit decision

F_t : marginal net cash flow occurring at time period t .

T : marginal corporate tax

r : appropriate risk-adjusted discount rate

m : number of periods policy is expected to remain in effect.

The decision rule is to accept the credit policy if the NPV is greater than or equal to zero, in other words, $MR \geq MC$. If two mutually exclusive credit policies are compared the decision is to accept the policy with the higher NPV.

Under the often-invoked assumption that investments are only made at $t=0$ and that cash flows are constant and exist in perpetuity. Equation (27) becomes

$$NPV = -I_0 + \frac{F(1-T)}{r} \geq 0, \quad (28)$$

where I_0 the incremental investment at the start of the new credit policy.

Multiplying both sides of equation (28) by r results in the residual income model.

$$RI = r(NPV) = F(1-T) - rI_0 \quad (29)$$

- i. $F(1-T)$ is after-tax cash flow;
- ii. rI_0 is an adjustment for the opportunity cost of fund invested.

Decision: whenever $RI \geq 0$, the new credit policy is to be accepted.

The simplification of equation (29) is, where $F = R_n(1-V) - D - f$, as following:

$$RI = [R_n(1-V) - D - f](1-T) - rI_0 \geq 0, \quad (30)$$

where the new variables are:

R_n : new incremental gross revenue

V : incremental variable cost ratio

D : incremental amount of cash discount taken

f : any incremental fixed costs and bad debts incurred.

Interpret incremental investment I_0 under changing credit terms:

Lengthening the credit period

- increase sales,
- increase receivable balances,
- present customers will now take longer to pay,
- new customers will be attracted by more attractive credit terms,
- inventory investments will likely increase because of the changing credit policy's stimulus on sales,
- increases in spontaneous liabilities, such as accounts payable and accrued wages, will offset some of the asset investments.

In this case, the incremental investment is

$ACP_o \times ADS_o$: increased investment in receivables associated with original sales, where average collection period (ACP) and average daily sales (ADS) are stated at cost plus profit in other words, selling price

$V \times ACP_n \times ADS_n$: investment in receivables associated with new sales, stated cost.

I = increased investment in inventories, stated at cost.

L = increased spontaneous non-interest-bearing liabilities.

$$I_0 = ACP_o \times ADS_o + V \times ACP_n \times ADS_n + I - L \quad (31)$$

The increased investment in account receivable for original sales $[ACP_o \times ADS_o]$ includes the full amount of those receivables, that is, both inventory cost and profit⁴⁷ in the (31) equation.

However, **the investment in receivables from new sales** in the equation (31) $[V \times ACP_n \times ADS_n]$

⁴⁷ It is assumed the old customers are affected by the changing credit terms.

excludes all profit margin. The difference is that the only variable costs are invested in new receivables, where as there is an opportunity cost associated with the existing outstanding receivables that are stated at cost plus profit (selling price) will be collected at the normal average collection period. The **average collection period (ACP)** for the old accounts changes as a result of changing credit terms, then the profit embedded in the receivables balance will not be collected at the normal time and therefore will not be available for reinvestment. Thus an opportunity cost is associated with the profit amount since management implicitly has reinvested it in the outstanding accounts by extending the payment period.

Loosening credit standards: the incremental investment is redefined to exclude the first expression on the right hand side of the equation (31), that is, the expression $ACP_o \times ADS_n$ of the equation equals.

$$I_0 = V \times ACP_n \times ADS_n + I - L \quad (32)$$

The revised specification indicates the incremental investment in receivables and inventories, stated at cost that rises from new customers being granted credit. A loosening of credit standards has no effect on present credit customers since they already qualify under the old credit standards.

Whenever credit standards are tightened, some present customers will be affected. In this situation equation (32) is still appropriate.

2.3.5 The NPV with inflation

Under inflation conditions the expected cash flow must be adjusted for inflation induced increased in product, factor, and financial prices⁵. Failure to adjust inflation and to raise product prices to offset increased costs results in reduced cash flow.

The incorporating of **inflation adjustments for both cash inflow and cash outflow** result in the following *NPV* model:

$$NPV = -I_0 \left[1 + \sum_{i=1}^m \frac{(1+d)^T - (1+d)^{T-1}}{(1+r)(1+i)^T} \right] + \sum \frac{F(1+u)^T (1-r)}{(1+r)(1+i)^T} \geq 0 \quad (33)$$

Where

d: rate of increase in net investment per period because of inflation,

u: increase in net cash inflows per period because of inflation,

r: real rate of return required on investment,

i: financial market's perception of inflation

- ◆ $I_0(1+d)^T - (1+d)^{T-1}$ is the increase in net investment that is required in period *T* because of inflation.
- ◆ the incremental inflation investments at time 0, 1 and 2 are I_0 , I_0d , and $I_0d(1+d)$
- ◆ In equation (33) the $F(1+u)^T$ shows the fact that the net cash inflows are growing over time at a constant rate of inflation of *u* percent per period.
- ◆ The discount factor $(1+r)(1+i)$ can be restored as $(1+k)$ where *k* is the required rate of return in nominal terms and is usually stated as $k=r+i$.
- ◆ The cross product term *ri* is often ignored since it is generally insignificant and *r* and *i* are estimates. Rate *k* is strictly greater than both *d* and *u* since it is a market-determined rate that incorporates any inflation premiums.

⁵ This heading is based on the article by J.A. Halloran and H.P. Lanser. "The Credit Policy Decisions in an inflationary," Financial management (winter1981): 31-38.

If cash flows are assumed to exist in perpetuity, then equation (33) can be simplified.

$$NPV = -I_0 \left(\frac{k}{k-d} \right) + \frac{F(1+u)(1-r)}{(k-u)} \geq 0 \quad (34)$$

The most general form of the model is derived from equation (34) by analyzing it where $NPV=0$:

$$F(i+r)(1+u)(k-d) - k(k-u)I_0 = 0 \quad (35)$$

If no inflation exists in the factor, product or financial markets, then $u=d=i=0$, with the result that $k=r$. The model then reduces to the simple RI model as equation (29).

2.4 Collection policy

After credit has been granted, the firm has potential problem of collecting the cash when it becomes due, for which it must establish a collection policy. The firm's collection policy is its procedure for collecting account receivables when they are due. The effectiveness of this policy can be partly evaluated by looking at the level of bad debt expense. This level depends not only on the collection policy, but also on the firm's credit policy. Popular approaches used to evaluate credit and collection policies include the average collection period ratio and aging account receivables.

Popular collection techniques

1. Sending letters to customers
2. Making a telephone call to customers
3. Personal visits
4. Employing a collection agency
5. Taking a legal action against the customer

An approach, that could be very useful in certain cases, is to deny further credits to customers until they clear outstanding receivables. The main aim of collection efforts is to ask the payment of outstanding receivables when they are due and to minimize the loss originating from bad debts. The firm must avoid entering a conflict with those customers, who are solvent on the whole, though for some reason did not pay on the effective day. Strict and aggressive collection efforts may result in a decrease of future profit and sales as well as the loss of customers turning away to competitors offering more flexible collection policies.

The basic trade that is expected to result from an increase in collection efforts are as follows.

Variables	Direction of change	Effect on profit
Sales volume	Non or decrease	Non or negative
Investment in debtors	Decrease	Increase
Bad debt expense	Decrease	Increase
Collection expense	Increase	Decrease

The collection policy determines what type of collection effort practice and level must be available, to collect outstanding receivables. When determining which methods to use in its collection effort, the company has to consider the amount of funds it has available to spend for this purpose. If the firm has a relatively small amount of money available for collecting past-due accounts, it must confine itself to less costly (and less effective) methods: such as sending letters and making telephone calls. If it has a larger budget, the firm can employ more aggressive procedures such as sending

representatives to personally contact past-due customers. In general, the larger the company's collection expenditures, the shorter its average collection period and the lower its level of bad-debt losses. A business should increase its collection expenditures only if these marginal benefits are expected to exceed the amount of the additional collection expenditures.

Another approach is the categorization of **aging accounts receivable**: it is a technique that indicates the proportion of the account receivable balance that has been outstanding for a specified period. It requires that the firm's account receivable be broken down into groups based on the time of origin. This breakdown is typically made on a month-by-month basis.

REFERENCES:

- [1] Bélyácz Iván. "Tőkeberuházási és Finanszírozási Döntések," Pécs, 1995, Janus Pannonius Tudományegyetem.
- [2] Beranek, W. "The Optimal Cash Discount," Mimeo, August 1981, university of Georgia.
- [3] Beranek, W., and W. Taylor. "Credit Scoring Models and the Cut-Off Point- A Simplification," *Decision Science* (July 1976): 394-404.
- [4] Bukics, R.L., and W.T. Loven. *The Handbook of Credit and Accounts Receivable Management* (Chicago, IL: Probus, 1987)
- [5] Emery, G.W. "Positive Theories of Trade Credit," *Advances in Working Capital Management*, Vol. 1: 115-130.
- [6] E. Altman, "Corporate Financial Distress": A Corporate Guide to Predicting, Avoiding, and Dealing with Bankruptcy, New York: John Wiley & Sons, 1983.
- [7] Fehér M., Somogyváryné Czink I., és Szabóné Guttyán M. "Mérlegtan és mérlegelemzés" Pécs, 1996, Janus Pannonius Tudományegyetem.
- [8] Gentry, J. A., and J. De La Garza. "Monitoring Accounts Receivable: Revised," *Financial Management* (Winter 1985):28-38.
- [9] J.F. Weston and T.E. Copeland. "An Adaptation of Managerial Finance," Eighth Edition in 1995, ©1986 CBS College Publishing, New York
- [10] Komlósi Sándor. "Bevezetés egyensúlyi és optimalizáló modellek vizsgálatának matematikai módszereibe" Pécs, 1996, Janus Pannonius Tudományegyetem.
- [11] Leweller, W.G., and R.W. Johnson, "Better way to monitor Accounts Receivable," *Harvard Business Review* (May-June 1972): 101-109
- [12] Mehta, D. "The Formulation of Credit Policy Models," *Management Science* (October 1968): B30-B50.
- [13] Melles, Hagos Tewolde (2007): Gazdasági és pénzügyi elemzések a turizmusfejlesztés területén. In: Gubán, Pál – Melles, Hagos Tewolde – Papp, László (szerk.) (2007): *Turizmus a nemzetgazdaságban*. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, 95-112.
- [14] Melles, Hagos Tewolde (2008): Investment decisions in a firm as the part of business financial decision system. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica* 10: 1, 286-293.
- [15] Melles, Hagos Tewolde (2011): A pénzügyi értékelési módszerek alkalmazása a befektetési döntésekben. In: Juhász, Katalin – Balázs, József (szerk.) (2011): *Határok nélküli tudomány: Kihívások és lehetőségek a tudományterületek határain: Innováció és turizmus*. Ízelítő a Harsányi János Főiskolán folyó kutatói munkákból. Budapest: Harsány János Főiskola, 10-20.
- [16] Melles, Hagos Tewolde (2016): A teljesítmény mérése kis és közép turisztikai vállalkozásokban. *ACTA PERIODICA EDUTUS*, 11, 157–182.
- [17] Melles, Hagos Tewolde (2019): A külső és belső finanszírozás kölcsönhatása. In: Fata Ildikó – Kissné, Budai Rita – Kromják, Laura (szerk.) (2019): *Kaleidoszkóp: Jubileumi*

- tanulmánykötet a Tomori Pál Főiskola fennállásának 15. évfordulója alkalmából. Budapest: Tomori Pál Főiskola, 140-153. (TUDOMÁNYOS MOZAIK 17. kötet)
- [18] Papp László, "A kettős-könyvvitel elmélete," Pécs, 1999, Janus Pannonius Tudományegyetem
- [19] R.H. Cole, "Consumer and Commercial Credit Management," eighth editon. Homewood, III: Richard D. Irwin 1987.
- [20] Smith, J.K. "Trade Credit and Information Asymmetry," *Journal of Finance* (September 1987): 863-872.
- [21] Weston J.F., Copland T.E. *Managerial Finance*. Second edition., Uk,1988.
- [22] Beckman T.N.: Credits and Collection: Management and Theory, New York,: McGrow – Hill, 1962

CONTACTS TO THE AUTHOR

Tewolde Melles Hagos
MellesHagos.Tewolde@tpfk.hu
Tomori Pál College
1223 Budapest, Művelődés u. 21., Hungary

NAVIGATING THE NEXUS: EXPLORING THE DYNAMIC RELATIONSHIP BETWEEN ENVIRONMENTAL QUALITY AND INFLATION IN THE EUROPEAN UNION

**VYROSTKOVÁ Lenka – SUKOPOVÁ Dominika – LACHVAJDEROVÁ Laura
– YEHOŘOVA Anna**

Abstract: This article delves into the intricate relationship between environmental quality and inflation, unraveling their complex interplay that shapes economic and societal dynamics. It underscores the critical importance of environmental quality by examining its profound impact on health, productivity, and the sustainable growth of economies. The exploration of causes and consequences of environmental pollution sheds light on the economic losses stemming from unsustainable practices, while the analysis extends to inflation, providing insights into its fundamental concepts and significance in maintaining economic stability. The scrutiny of trends in CO₂ emissions per capita and inflation rates in the European Union from 2015 to 2020 uncovers distinct phases, contributing to a nuanced understanding of the dynamics. The article also explores potential connections between environmental policies and inflation, as well as the reciprocal influence of inflation on CO₂ emissions. It concludes by advocating for a comprehensive, holistic approach to strike a balance between economic prosperity and environmental preservation, charting a sustainable course for the future.

Keywords: Environment-Economy Nexus, Inflationary Trends, Environmental Quality, Sustainable Development, Economic Policy

INTRODUCTION

Environmental quality and inflation stand as two influential forces shaping the economic and societal landscape. While they may seem like separate concepts at first glance, their interrelationship constitutes a nuanced and complex phenomenon. This article focuses on exploring how environmental quality influences inflation and, conversely, how inflation shapes environmental quality.

Our analysis does not concentrate on a singular perspective but seeks to provide a holistic understanding of the interconnectedness of these two forces. Through various aspects and dimensions, we aim to unveil the nuances of their interaction, understanding how changes in environmental quality resonate in the realm of inflation, and conversely, how inflation molds the quality of our environment. The goal is not only to decipher the complexities of this relationship but also to offer insights that can inspire policy and shape sustainable practices in this dynamic intersection between ecology and economics.

1. ENVIRONMENTAL QUALITY AND ITS ECONOMIC IMPLICATIONS

Exploring the multifaceted dimensions of environmental quality requires a comprehensive examination of its intricate interplay with societal well-being and economic prosperity. In this chapter, we embark on a thorough analysis, delving into the nuanced aspects of environmental quality. Our exploration encompasses a detailed examination of its paramount importance for both society and the economy. We extend our inquiry to delve into the intricate causes and consequences of environmental pollution, shedding light on the far-reaching implications for diverse sectors. Additionally, we scrutinize the economic ramifications arising from the degradation of environmental conditions, emphasizing the urgency of understanding these complexities. Navigating through these interconnected realms, our goal is to unveil the intricate dynamics that highlight the critical need to preserve and enhance environmental quality, ultimately contributing to the overall welfare of communities and the economic landscape.

1.1 Importance of Environmental Quality for Society and Economy

Environmental quality stands as a pivotal factor influencing our quality of life, population health, and overall economy. This quality encompasses various aspects crucial for sustainable development and societal well-being. Among the key components of environmental quality are:

1. **Clean Air:** Air quality is a critical factor for both human health and the environment. Polluted air can lead to various health issues, including respiratory diseases and cardiovascular conditions, while also negatively impacting labour productivity (World Health Organization, 2023).
2. **Potable Water:** Access to safe and clean drinking water is a fundamental human right. Contaminated water can cause severe illnesses, with costly consequences for healthcare systems (UNICEF, 2023).
3. **Biodiversity:** Preserving biodiversity and ecosystems is crucial for sustainable economic models. The loss of biodiversity can adversely affect sectors such as agriculture, the pharmaceutical industry, and other related fields (CBD, 2023).
4. **Sustainable Use of Natural Resources:** Protecting and efficiently utilizing natural resources, such as forests, soil, and mineral resources, is key for sustainable economic growth and preventing the overexploitation of these resources (World Bank, 2023a).

The link between environmental health and the economy is an increasingly explored area of research. Studies indicate that improving environmental quality can directly impact reducing healthcare costs, increasing labour productivity, and generating new employment opportunities.

Understanding the intricate connection between environmental quality and the economy requires a deeper exploration of the consequences and benefits associated with each component. The enhancement of air quality, for instance, not only reduces healthcare expenses but also fosters a more productive workforce and facilitates the creation of novel employment avenues. Similarly, ensuring access to clean drinking water not only safeguards public health but also contributes to the economic efficiency of healthcare systems.

Moreover, the preservation of biodiversity goes beyond ecological concerns; it is an investment in the resilience and sustainability of various industries. Agricultural practices, pharmaceutical research, and ecotourism all thrive in environments rich in biodiversity. Recognizing the economic value of biodiversity highlights the interconnectedness of environmental well-being and economic prosperity.

Furthermore, sustainable resource management is not just an environmental imperative; it is a strategic economic necessity. Efficiently utilizing natural resources not only supports long-term economic growth but also mitigates the risks associated with resource depletion, ensuring a stable foundation for future economic development.

In conclusion, the importance of environmental quality for society and the economy extends far beyond the immediate benefits to human health and well-being. It is an investment in a resilient and sustainable future, where the health of the environment mirrors the vibrancy and stability of the economy (World Bank, 2023a).

1.2 Causes and Consequences of Environmental Pollution

Environmental pollution stands as a formidable challenge that casts a shadow over our world. Its causes are diverse, ranging from industrial emissions to excessive raw material extraction and inadequate waste management. Understanding the multifaceted origins of environmental pollution is crucial for developing effective strategies to mitigate its impact (Earth Eclipse, 2023). As we delve deeper into the complexities of these causes, it becomes evident that a comprehensive approach is necessary to address the intricate web of factors contributing to pollution. Moreover, recognizing the interconnectedness of various pollutants and their cumulative effects highlights the urgency of adopting holistic solutions that consider the broader environmental landscape. In doing so, we pave the way for a more sustainable and resilient future, where the adverse impacts of pollution are not only understood but actively countered through informed and concerted efforts.

Industrial emissions contribute significantly to air and water pollution, releasing harmful pollutants into the environment. The sources of pollution span various sectors, including manufacturing, energy production, and transportation. Additionally, the widespread use of certain chemicals and substances further exacerbates environmental degradation. Recognizing and addressing these specific sources is essential for targeted pollution control measures (Smith, 2019; European Commission, 2023).

Human activities, particularly those related to resource extraction, play a pivotal role in environmental pollution. Excessive mining, deforestation, and the extraction of fossil fuels contribute to habitat destruction, soil erosion, and air and water contamination. The negative impact on ecosystems and biodiversity underscores the need for sustainable practices and responsible resource management to mitigate these detrimental effects (World Bank, 2020a; National Geographic, 2023).

Understanding the complexities of environmental pollution requires a comprehensive examination of both direct and indirect contributors. The intricate web of human activities, industrial processes, and resource extraction necessitates a nuanced approach to crafting effective policies that address the root causes of pollution (Daily Concepts, 2023).

1.3 Economic Impacts Caused by Deteriorating Environmental Quality

Economic losses associated with the deterioration of environmental quality represent irrevocable consequences of unsustainable practices. These losses manifest at various levels:

1. **Ecological Sectors:** Pollution and environmental degradation significantly influence the performance of sectors such as agriculture, fisheries, and forestry. Not only does it jeopardize food security and employment, but the disruption of ecological balance can also lead to long-term impacts on biodiversity and renewable resources.

2. **Health Costs:** The rise in diseases and health problems caused by polluted air and water not only increases healthcare costs but also has far-reaching socio-economic impacts. A higher prevalence of diseases can lead to lower worker productivity, subsequently affecting the competitiveness of businesses and the overall economy of the region.

3. **Investments in Restoration:** Remediation and replacement of damages caused by environmental deterioration require substantial financial resources, which could otherwise be invested in development. However, these investments in restoration may simultaneously present an opportunity for economic growth. They create new employment opportunities in the field of renewable technologies and infrastructure, contributing to long-term sustainability (Stern, 2007; Landrigan et al., 2018)

2. INFLATION AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY

2.1. Inflation: Fundamental Concepts and Significance in the Economy

Inflation, as a fundamental economic phenomenon, encapsulates the pervasive uptick in the general price level accompanied by a concurrent erosion in the purchasing power of currency. This intricate dynamic extends beyond mere statistical fluctuations, serving as a critical barometer with far-reaching implications for economic stability, the daily lives of individuals, and the intricate operations of the market.

At its core, inflation is not merely a numerical measure but an influential force that permeates the economic landscape, leaving indelible imprints on both macroeconomic indices and individual financial decisions. The reverberations of inflation are experienced in the ordinary transactions of consumers, the strategic planning of businesses, and the policy decisions of governments. As such, comprehending the nuanced intricacies of inflation becomes a linchpin for deciphering its multifaceted effects on the ever-evolving dynamics of economic activities (Blanchard & Johnson, 2013).

The origins of inflation are woven into the intricate tapestry of economic forces, arising from a convergence of diverse factors that collectively contribute to its emergence. The delicate balance between supply and demand constitutes a primary catalyst, wherein disparities can disrupt the

equilibrium and propel prices skyward. Additionally, shifts in production costs, reflective of alterations in resource availability, technological advancements, or geopolitical influences, play a pivotal role in shaping the inflationary landscape. Moreover, the monetary policies enacted by central banks emerge as a crucial determinant, influencing the money supply, interest rates, and subsequently, inflationary pressures.

The complexities of inflation are multifaceted and extend beyond its quantitative metrics. Understanding inflation is akin to unraveling a multifaceted tapestry of economic dynamics, where myriad threads interweave to create a comprehensive picture. Policymakers, economists, businesses, and consumers alike are tasked with the challenge of navigating these intricate threads to make informed decisions in the face of inflationary pressures.

Appreciating the profound implications of inflation is not confined to academia; it is an imperative for individuals making everyday financial decisions, businesses strategizing for sustainable growth, and policymakers steering the course of national economies. In this context, the ability to discern, analyse, and respond to inflationary trends becomes a cornerstone for fostering economic resilience, informed decision-making, and the creation of a more adaptive and equitable economic environment (Blanchard & Johnson, 2013).

2.2. Navigating the Complexities of Inflationary Pressures

Delving into the dynamics of inflation unveils a sophisticated analysis, intricately unraveling the interplay among diverse economic forces. It requires a nuanced understanding of the intricate dance between various factors that contribute to the ebb and flow of inflationary pressures.

One significant facet of inflationary dynamics is the dichotomy between demand-pull and cost-push inflation. Demand-pull inflation, often instigated by heightened consumer demand, presents a scenario where buyers outstrip the available supply, propelling prices upward. Conversely, cost-push inflation stems from increased production expenses, triggered by factors such as rising raw material costs or enhanced production intricacies. This dynamic illustrates the complex relationship between consumer behaviours and the intricacies of production processes.

Adding a layer of complexity to this tapestry is the phenomenon of built-in inflation. Attributed to wage-price spirals, built-in inflation signifies a self-perpetuating cycle where wage increases lead to higher production costs, subsequently driving up prices. This cyclical process intertwines the realms of labour markets and overall economic dynamics, shaping the trajectory of inflation.

Effectively managing inflation requires a delicate equilibrium, a task often shouldered by central banks. These financial institutions employ a toolkit of monetary instruments to regulate the money supply and interest rates. By influencing the cost and availability of money, central banks aim to mitigate inflationary pressures or stimulate economic growth, striking a delicate balance between the dual objectives of price stability and sustainable economic expansion.

Recognition of the diverse sources and intricate patterns of inflationary pressures is imperative for crafting effective economic policies. Policymakers must navigate through the complexities of these varied forces to implement measures that promote economic stability, sustainable growth, and equitable wealth distribution. A nuanced comprehension of inflationary dynamics is, therefore, a prerequisite for fostering a balanced economic environment that caters to the diverse needs and aspirations of a society (Barbier, 2009; Levin & So, 2020).

3. THE COMPLEXITY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN INFLATION AND ENVIRONMENTAL QUALITY

It is crucial to emphasize that the mutual relationship between inflation and environmental quality is a complex phenomenon dependent on multiple determinants. These factors include not only economic policy but also environmental priorities, both of which can significantly influence the interplay between these two variables.

Economic policy, encompassing the regulation of money supply, interest rates, and fiscal policies, plays a pivotal role in shaping the context of inflation and its relationship with the

environment. The implementation of measures to control inflation can have substantial consequences for investments in environmental projects and vice versa. For instance, if the costs of environmental measures are high, and concurrently, a policy to reduce inflation is in place, it may lead to constraints in allocating financial resources to environmental initiatives.

Environmental priorities, including biodiversity conservation, sustainable natural resource utilization, and renewable energy sources, constitute another determinant influencing this relationship. A strong emphasis on environmental protection and sustainable development may lead to investments in technologies and projects that are environmentally friendly. These investments can create jobs and stimulate the economy, subsequently impacting the inflation rate.

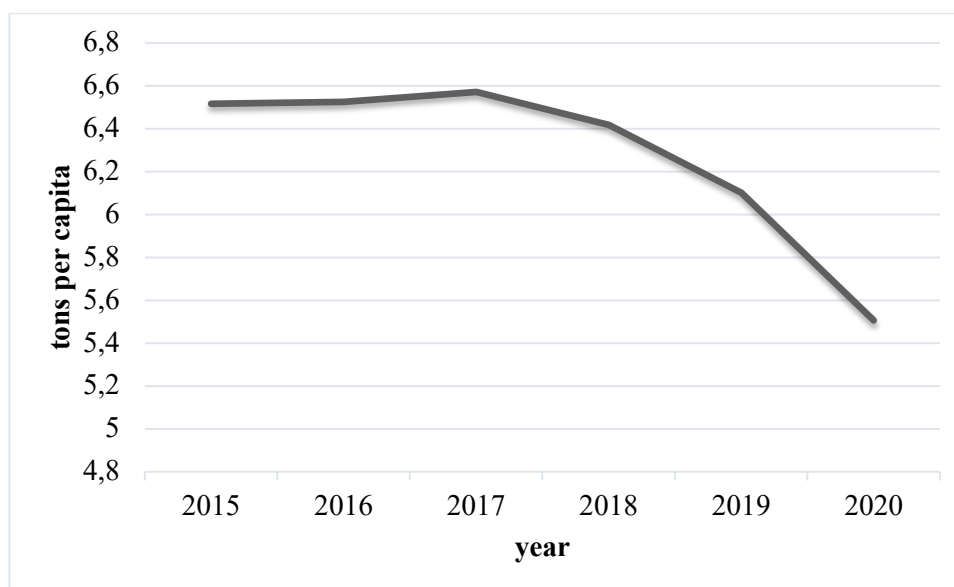
In summary, it is essential to delicately navigate the nuanced shades of this relationship, considering various variables and their dynamic interconnections. The intricate nature of this issue necessitates a holistic approach when analysing and interpreting the relationship between inflation and environmental quality in the context of current economic and environmental conditions.

4. MUTUAL INTERACTION BETWEEN ENVIRONMENTAL QUALITY AND INFLATION: A COMPREHENSIVE EXAMINATION

4.1. Development of Environmental Quality in the European Union: An In-depth Analysis

The variable chosen to represent environmental quality is "CO2 Emissions per Capita."

Figure 1: CO2 emissions in the European Union from 2015 to 2020

Source: World Bank, 2020b.

Figure 1 provides a comprehensive overview of the dynamics of carbon dioxide (CO₂) emissions per capita in the European Union over a span of six years, from 2015 to 2020. On the horizontal axis, individual years are depicted, while the vertical axis displays the value of CO₂ emissions per capita in tons. The chronological series began in 2015 at a level of 6.52 tons of CO₂ per capita, serving as the baseline for our analysis.

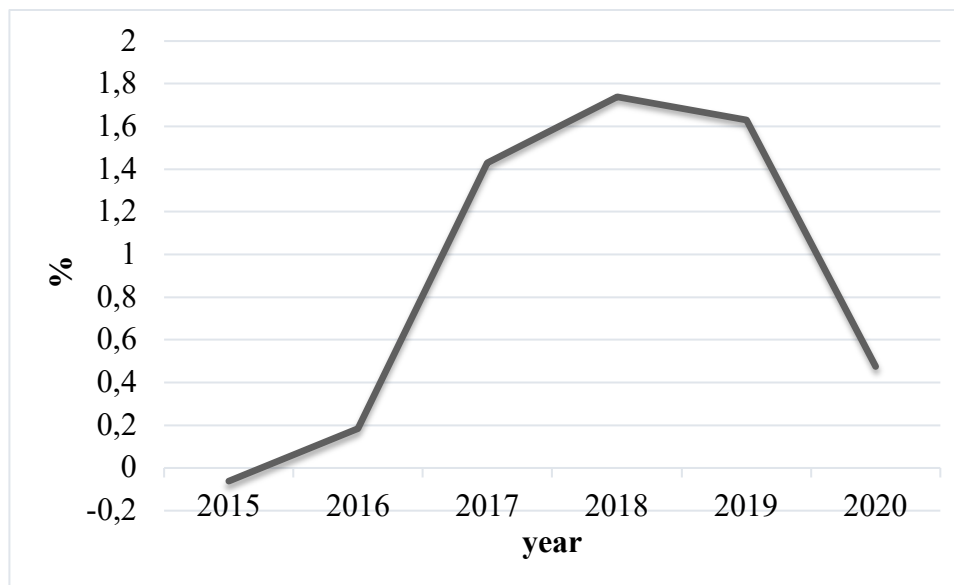
Over the subsequent two years, 2016 and 2017, the rate of emissions remained relatively stable at 6.52 tons. However, a notable shift occurred in 2018, witnessing an increase in CO₂ emissions per capita to 6.57 tons—a moderate rise compared to the preceding years. In 2019, a significant change transpired, resulting in a decline to 6.41 tons of CO₂ per capita. This decrease can be interpreted as a positive signal in the endeavour to reduce emissions in the EU. The most prominent decline in the observed period unfolded in 2020, with emissions plummeting to 5.50 tons of CO₂ per capita. This substantial decrease aligns with the repercussions of the COVID-19 pandemic, marked by production limitations and reduced mobility across many EU countries.

The overall trajectory of CO₂ emissions per capita in the EU during this period indicates significant shifts in environmental trends. These changes are likely influenced by environmental policies, economic shifts, and current events. It is apparent that the EU has made commendable progress in reducing CO₂ emissions per capita, particularly in 2020. However, challenges related to sustainability and environmental quality persist for the European Union into the foreseeable future. This analysis underscores the importance of continued efforts and strategic policies to address environmental concerns in the region.

4.2. Development of Inflation Rate in the European Union

We illustrate the evolution of the inflation rate using the variable inflation rate.

Figure 2: Inflation Rate in the European Union from 2015 to 2020

Source: World Bank, 2023b.

Fig. 2 depicts the dynamics of the inflation rate in the European Union over six years, from 2015 to 2020. On the horizontal axis, individual years are displayed, while the vertical axis shows the inflation rate in percentage points. In 2015, the inflation rate was at -0.06 percent, indicating a mild deflation, where the overall price index did not significantly decrease but dropped by a few tenths of a percentage point. In 2016 and 2017, the inflation rate increased to 0.18 percent, representing relatively low inflation. During this period, the EU economy exhibited a certain level of stability, and inflationary pressure was moderate. In 2018 and 2019, the inflation rate increased more significantly to values of 1.42 percent and 1.74 percent. This rise in inflation can be interpreted as a manifestation of the growth of the price index and an increase in the overall price level in the economy. Despite these increases in inflation, a slight decline to 1.63 percent occurred in 2020, followed by a subsequent rise to 0.48 percent. These changes may be associated with the economic consequences of the COVID-19 pandemic and the related measures.

The comprehensive analysis of the inflation rate over this timeframe unveils the intricate dynamics of the price level within the EU. These observed fluctuations encompass distinct phases characterized by deflation, periods of relative stability, and episodes of inflationary growth. The nuances in these trends are likely shaped by a confluence of economic, financial, and political factors, all of which exert a profound influence on the overall economic landscape of the European Union.

The visual representation underscores the pivotal role of inflation control as a fundamental element of economic policy within the EU. It serves as a critical determinant shaping both the stability of prices and the overall cost of living for the population. This aspect of economic policy holds significant sway over the financial well-being and standard of living experienced by individuals and

households across the European Union. As such, understanding and effectively managing inflation is essential for fostering economic resilience and ensuring the welfare of the EU's citizens.

4.3. Analysing the Interplay Between Environmental Quality and Inflationary Trends

The exploration of potential relationships between environmental quality and inflation reveals a complex interplay with implications for both public health and the environment. One conceivable connection involves the nexus between enhancing environmental quality and fostering mild inflation. The proactive reduction of pollutant emissions and strategic investments in environmentally friendly technologies have the potential to yield a sustained decrease in healthcare costs associated with pollution-induced health issues. This, in turn, could exert a positive influence on maintaining mild inflation. However, it's essential to recognize that the nature and strength of this relationship can vary significantly depending on the specific policies and measures implemented by individual EU countries, reflecting the diversity of approaches to environmental sustainability (Smith & Johnson, 2019; Djedajet, 2023).

Furthermore, the relationship between environmental quality and inflation takes on a nuanced dimension when considering the adverse impact of inflation on environmental well-being. High inflation, often characterized by instability, correlates with lower CO₂ emissions, thereby enhancing environmental performance over the long term. This intriguing phenomenon underscores the intricate relationship between economic factors and environmental outcomes. Nevertheless, it is crucial to acknowledge that these dynamics can vary based on the specific economic and environmental policies implemented within the diverse landscape of the European Union (Djedajet, 2023).

Moreover, examining the impacts of negative shocks stemming from inflationary instability provides additional insights into the environmental dynamics. Surprisingly, these negative shocks appear to have a positive influence on CO₂ emissions from a long-term perspective, suggesting a complex interdependence between economic factors and environmental outcomes. In contrast, positive shocks, arising from stable inflation, do not exhibit a discernible impact on emissions. This intricate interplay emphasizes the importance of adopting comprehensive and well-thought-out policies that consider both economic and environmental factors for achieving sustainable development in the European Union (Djedajet, 2023).

CONCLUSION

This contribution explores the significant relationship between environmental quality and inflation, identifying various ways these two variables can impact the economy and society. Environmental quality emerges as a critical determinant not only of public health but also as a direct factor influencing economic growth. Simultaneously, inflation, as an indicator of economic stability, can profoundly affect investments in environmentally friendly technologies and consequently the trajectory of environmental trends.

It is evident that the pursuit of sustainable development and the assurance of environmental quality are pivotal for the future of our planet. Considering the inherent complexity of the relationship between environmental quality and inflation, it is crucial to acknowledge that this relationship is not static and can be influenced by political measures and economic changes.

With due care and responsibility, we can advocate for and support environmentally sustainable policies. Concurrently, it is imperative to monitor inflationary trends to strike a balance between economic prosperity and effective preservation of our environment. The concluding thought serves as a reminder that our ability to achieve this equilibrium will be a key factor in shaping a viable and sustainable future for us and for future generations.

REFERENCES:

- [1] Barbier, E. B. (2009). Economics for a Full World. *Ecological Economics*.
- [2] CBD. (10.09.2023). Global Biodiversity Outlook 5. Retrieved from <https://www.cbd.int/gbo5>
- [3] Daily Concepts. (15.11.2023). What are the causes of environmental pollution? Retrieved from <https://conceptdaily.com>.
- [4] Djedaiet, A. (2023). Does environmental quality react asymmetrically to unemployment and inflation rates? African OPEC countries' perspective. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-10.
- [5] Earth Eclipse. (10.12.2023). Causes, Effects and Solutions to Environmental Pollution. Retrieved from <https://eartheclipse.com/environment/causes-effects-solutions-to-environmental-pollution.html>
- [6] European Commission. (08.11.2023). Industrial Emissions Directive. Retrieved from https://environment.ec.europa.eu/topics/industrial-emissions-and-safety/industrial-emissions-directive_en
- [7] Landrigan, P. J. et al. (2018). The Lancet Commission on pollution and health. *The Lancet*.
- [8] Levin, N., & So, H. B. (2020). Sustainability and Economics: An Evolving Relationship. *Sustainability*.
- [9] National Geographic. (11.11.2023). Human Impacts on the Environment. Retrieved from <https://www.nationalgeographic.org>.
- [10] Smith, J. (2019). *Environmental Pollution: Causes and Consequences*. Springer.
- [11] Smith, J. D., & Johnson, A. B. (2019). Environmental Quality and Inflation: An Empirical Analysis. *Journal of Environmental Economics and Management*, 90, 39-56.
- [12] Stern, N. (2007). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge University Press.
- [13] UNICEF. (10.09.2023). Water, Sanitation and Hygiene. Retrieved from <https://www.unicef.org/wash>
- [14] WHO. (10.09.2023). Air Pollution and Health. Retrieved from <https://www.who.int/airpollution/en/>
- [15] World Bank. (2023a). Natural Capital Accounting. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/environment/brief/natural-capital-accounting>
- [16] World Bank. (2020a). The Cost of Pollution: Environmental and Health Costs of Polluted Air and Water.
- [17] World Bank. (2020b). CO2 emissions (metric tons per capita). Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PC>
- [18] World Bank. (2023b). World Development Indicators. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

CONTACTS TO THE AUTHORS

Ing. Lenka Vyrostková, PhD.

lenka.vyrostkova@tuke.sk

Technical University of Košice, Faculty of Mechanical Engineering, Department of Business Management and Environmental Engineering
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia

Ing. Dominika Sukopová

dominika.sukopova@tuke.sk

Technical University of Košice, Faculty of Mechanical Engineering, Department of Business Management and Environmental Engineering
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia

Ing. Laura Lachvajderová

laura.lachvajderova@tuke.sk

Technical University of Košice, Faculty of Mechanical Engineering, Department of Business Management and Environmental Engineering
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia

Ing. Anna Yehorova, PhD.

anna.yehorova@tuke.sk

Technical University of Košice, Faculty of Mechanical Engineering, Department of Business Management and Environmental Engineering
Park Komenského 5, 042 00 Košice, Slovakia